

The Collection of Hindu Law Texts.

Vol. XXIII,

THE

PRÂYASCHITTA MAYÛKHA

(*Sanskrit Text.*)

A TREATISE ON

PENANCES

BY

BHATTA NĪLAKANṬHA.

EDITED BY

J. R. GHARPURE, B.A., LL. B., (Honours-in-Law);

Plender, High Court.

Principal Law College, Poona

First Edition

(All rights reserved.)

1927

Printed by O. S. Deole at the Bombay Vaibhav Press, Servants of India
Society's Home, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay,

and

Published by J. R. Gharpure, at the office of the Collectors
of Hindu Law Texts, Girgaon, Bombay.

धर्मशास्त्रग्रन्थमाला (ग्रन्थाङ्कः २३)

॥ श्रीः ॥

महनीलकण्ठकृतमगवन्तमांस्करे

प्रायश्चित्तमयूखः

(दशमः)

स च

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, बी. ए., एल्ल. बी.,
हायकोर्ट वकील, मुंबई,

पुण्यपत्तनस्यव्यवहाराश्रमे मुख्याध्यापकः

इत्यनेन संशोधित प्रकाशितम् ।

प्रथमावृत्तिः

शकाब्दाः १८४८, क्रिस्ताब्दाः १९२७

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वे अधिकारा राजशासनेन स्थायतीहनाः ।)

मोहमय्यां ' मुंवरैवैभव ' मुद्रणालये ' चिंतामण सखाराम देवळे ' इत्यनेन मुद्रितः,
' जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे, हायकोर्ट-वकील ' इत्यनेन प्रकाशितश्च ।

उपोद्घातः ।

धर्मशास्त्रग्रन्थमालाया अयं त्रयोविंशतितमो ग्रन्थोऽधुना प्रकाशनीयते । भट्टनीलकण्ठपूत-
भगवन्तभास्करारयधर्मशास्त्रग्रन्थे द्वादश मयूखा 'संस्काराचारकाला' इत्यादि श्लोके दर्शिता ।
तेषां दशमोऽयं प्रायश्चित्तमयूखो नाम । तत्रायं संस्कारमयूखो नीलकण्ठमहपुत्र शंकरभट्टो
रचितवान् । आचाराद्यकादशमयूखास्तु भट्टनीलकण्ठेन स्वयमेव रचिता इत्यत्र विशेषः ।

भाट्टवशविस्तारस्तथा भट्टनीलकण्ठस्य कालदेशादिविचारोऽस्मद्विरचितव्यवहारमयूखस्यांगु-
भाषान्तरेऽस्या एवमालायाश्चतुर्दशमे विस्तारं सावकाशश्च कृतः । सैव संक्षेपतो नीतिव्यव-
हाराचारोत्सर्गप्रतिशदिकेषुचिन्मयूखेषु दर्शितो माह्ववंशवृक्षश्च वृत्तस्तत्स्थलेऽप्यालोचनीय इति नाम
उद्घापितः ।

अत्र यानि पुस्तकानि यैश्च सुमनस्कृतया प्रेषितानि तेषां नामादीनि सज्ञाश्च प्रकाशयन्ते । तद्यथा

- अ—डेकनकॉलेजसमूहात्प्राप्त १८८१-८२।७८ इत्यनुक्रमाकेन चिह्नितम् ।
ब— " " १८८६-९२।२४८ " "
क— " " १८८१-८२।८८ " "
घ— " " १८८२-८३।१०४ " "
च— " " १८९६-१९०२।१४२ " "
इ—आनन्दाश्रमसमूहादानीतम् । ३७०७ " "
न—सत्यपुरवासिश्रीवालाचार्यमजेन्द्रगढकर इत्येते प्रेषितः ।
फ—फर्ग्युसनकॉलेजमहलीकविभागत्प्राप्तम् ।
य—श्रीमत्सरदारबिबलकर इत्येतेषां समूहात्प्राप्तम् ।
र— " महेंदले " "
ल—कलिकाता रॉयल एशियाटिकसोसाइटीतः प्राप्तम् ।
ख—राजपुरस्थपाठशालातः प्राप्तम् ।
ङ—श्री वाराणस्यां शिलामुद्रितः ।
परमुपकृतं नो येन्यं सकाशादेतानि प्राप्तानाति शम् ।

प्रायश्चित्तमयूखस्य विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठम्.	विषयः	पृष्ठम्.
मङ्गलाचरणम्	१	पर्यङ्क्षणम्	११
पापविशुद्धिहेतुः	२	तस्य उपस्थानम्	११
प्रारब्धपापनाशार्थं कर्म	२	तस्य लक्षणम्	११
प्रायश्चित्तपदं ऋद्धियोगे	२	पर्यत्प्रदक्षिणापद्धतिः	११
त्रैवर्णिकानां अधिकारः	२	पर्युपदेशः	१२
शूद्रस्य " " " "	२	इतिकर्तव्यता	१३
तत्र विशेषः	२	वैष्णवधातुम्	१३
तत्र प्रायश्चित्तम्	३	स्त्रीशूद्रादीनां शुद्धिः	१३
स्त्रीणां व्यभिचारजानां अधिकारः	३	वपने विशेषः	१४
तत्र प्रायश्चित्तम्	३	सधवानां विशेषः	१४
प्रतिलोमापवादः	३	वपने निषेधाः	१४
आश्रमिणां विशेषः	३	श्मश्रौ " " " "	१४
शौचवर्द्धिगुणादि	३	क्षौरे " " " "	१५
अवधितारतम्यम्	३	निषेधाः	१५
स्त्रीवालादीनाम्	४	भस्मस्नानम्	१५
प्रयोजकपित्रादीनां फलम्	४	मृत्तिकास्नानम्	१६
औषधदाने विशेषः	५	शोमयस्नानम्	१६
पुत्रादीनां शासनम्	५	वारिस्नानम्	१६
आततायिवधविषये	५	पंचगव्यस्नानगृहणमंत्राः	१७
तत्र दोषाः	६	ब्रह्मकूर्चप्रकारः	१८
तत्र प्रायश्चित्तम्	६	साधारणप्रयोगः	१८
कामाकामकृतप्रायश्चित्तव्यवस्था	६	केशवपनम्	१९
नैष्ठिकब्रह्मचारी	७	तत्र भस्मस्नानम्	१९
शाल्वः	७	ततो मृत्तिकास्नानम्	२०
स्त्रीर्दिसकः	७	तस्य विधिः	२०
तत्रप्रसंगी	७	कृच्छ्रादिस्वरूपम्	२१
परदारमात्रागमने	७	प्राससंख्या	२१
श्रोत्रियपत्नीगमने	७	कृच्छ्रातिकृच्छ्रः	२२
प्रायश्चित्तातिदेशः	८	पराकः	२२
तादृन्यातिदेशे	८	यावत्कृच्छ्रः	२२
साम्यातिदेशे	८	तत्कृच्छ्रम्	२२
वाचनिकातिदेशे	८	मासोपवासकृच्छ्रः	२२
कर्मविपाकः	८	ब्रह्मकूर्चम्	२३
तत्र द्युक्ताः	९	तत्र बोधवाक्यानि	२३
विविचप्रकृतीनां नरः	१०	घातपनम्	२३

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
सुरापुष्पकम्पूः	२३	द्वादश मयानि	५१
चांद्रायणम्	२४	सुरापाने प्रायश्चित्तम्	५१
भासापरिमाणम्	२४	वामतः सशुद्धराधानम्	५२
चोदायजनतप्रयोगः	२५	अपानतः	५२
सोमायनम्	२६	क्षमदयभक्षणम्	५३
प्राजापत्यादिप्रत्याक्रायाः	२६	अपेयपाकम्	५४
निकृपरिभावाः	२७	मरुतसुवनम्	५५
सूत्वांतरम्	२७	तत्र फलदोषी	५५
सूत्याभ्यासे	२७	मह्वचारिणो मंसभक्षणम्	५६
कृच्छ्रप्रत्याक्रायाः	२८	प्राणिदेतवः	५६
प्रकीर्णप्रत्याक्रायाः	२९	शरीरमलमक्षणम्	५६
तीर्थप्रत्याक्रायाः	३०	तत्र प्रायश्चित्तम्	५७
पात्रित्यहेतवः	३१	क्रियादुष्टभक्षणम्	५७
साधारणप्रायश्चित्तानि	३२	शरीरच्छिद्यभोजने	५७
स्वाम्यक्रियः	३३	माम्दुण्यच्छिद्यशने	५७
महापापसाधारणप्रायश्चित्तानि	३४	अंत्योच्छिद्यभोजने	५७
पापभेदाः	३५	पीतोच्छिद्यपाने	५८
महापापानि	३५	शरीरामुच्छिद्यभोजने	५८
ब्रह्महत्या	३५	सहभोजने	५८
मनुष्यहत्याया	३७	भाषदि शूद्रशहभोजने	५८
वात्रेयीवधे	३८	दीपोच्छिद्यैतलभक्षणम्	५८
तण्डुलम्	३८	प्यादनभोजने	५८
विप्रदंभे दूरोपने वा	३९	क्षत्रियादीनां भाद्रभोजनम्	५९
प्रतिलोमापवादे	४०	सत्काराम्यभोजने	६०
निम्बानिहास्तस्य	४१	शूद्रहस्तभोजने	६०
द्रीवधे	४२	नृपापाकः	६०
गोवधे	४२	अनाहितानि	६०
विधिश्रवां वधि	४३	क्षत्रियादिर्षिकिषु भोजनम्	६१
प्रदारेण गोवधे	४४	अभोजनाभाः	६१
अतिदोहातिदाहान्म्यां मरणे	४५	रजकापत्रे	६२
गोवधदृष्टि	४६	श्रापलिच्छान्ने	६२
इतश्राणिवधे	४७	चाटालान्ने	६२
आत्मघाते	४९	आशोष्यानि	६२
जनुमानवाधिपृथ्वी	५०	अर्थजमांजनले	६३
आत्मघातिप्रतिक्रिया	५०	शूद्रोदकपाने	६३
अपत्यम्	५०	तत्रापवादः	६६
पत्युपितशनेवाह	५१	प्रपादिजलशने	६४
द्वारापानम्	५१	संघर्षदुष्टे	

विषयः	पृष्ठम्.	विषयः	पृष्ठम्.
रजस्वलादिसंस्थे	६४	प्रतिलोभागमने	८०
श्वदिरदृष्टभोजने	६४	रजस्वलागमने	८०
पाकोत्तरं केशकीटादिपाते	६४	विषवागमने	८०
नैडालादिदृष्टे	६५	वंत्यजागमने	८१
हृत्वादिदृष्टे	६५	तेषु प्रायश्चित्तम्	८१
काकादिस्पृष्टे	६५	ह्रीणां व्यभिचारे	८२
तत्र प्रायश्चित्तम्	६५	गर्भोत्पत्तौ	८३
अस्थ्यादिद्विधाशाने	६५	गर्भपाते	८३
शवस्पर्शे स्नानमात्रे	६६	चांडास्त्रादिव्यवाये	८४
गुणदुष्टाशने	६६	मानसिकवाचिकव्यभिचारयोः	८४
अहुताशने	६६	रजोदर्शने	८४
कालदुष्टाशने	६७	अर्थादिद्वयवाये	८४
भूयो आशाने	६७	वैराग्यजननार्थं कासनम्	८४
अहृतस्नाने भोजने	६८	शिष्यमादीनां गर्भविषये त्यागः	८५
वाग्दुष्टभावदुष्टाशने	६८	शूद्रादिकृते गर्भे	८५
सुवर्णस्तेये	६८	पशुगमने	८५
स्तेयमेवतो व्यवस्था	७०	गौगमने	८५
सुवर्णस्तेयसमुपु	७१	पशुकले	८६
मगिसुकाप्रश्लादीनां स्तेये	७२	अवकीर्णा	८६
तत्र प्रायश्चित्तम्	७२	स्वप्ने रेतसु उत्सर्गे	८७
कन्याहरणे शस्त्रसंविदादपरे	७२	वानप्रस्थयत्पौरतःस्कंदने	८७
अगम्यागमनप्रायश्चित्तानि	७३	अमृच्चर्वातिदेशे	८७
गुफ्तले	७३	स्त्रीसंभोगात्कामादा रेतोत्सर्गे	८७
शूद्रस्य विप्रागमने	७४	वानप्रस्थयत्पितृश्रितादिषु	८८
भगिन्यादिगमने	७४	परिवेदनम्	८८
वंडाल्यादीनां घृह्णमने	७४	देशांतरस्थे विशेषम्	८९
प्रातुभायागमने	७६	प्रायश्चित्तम्	९०
पितृव्यदारगमने	७६	संसर्गप्रायश्चित्तम्	९०
भाचार्यगमने	७६	आदिमस्थान्तसंसर्गाः	९२
मातृदुहिजादिगमने	७६	तेषां भेदाः	९२
अनुलोमादिगमने	७७	पातक्युत्पन्नयोःश्रीपुमरभ्ययोःप्रायश्चित्तम्	९२
व्यभिचरितक्षत्रियागमने	७८	विविधप्रायश्चित्तानि	९२
व्यभिचरितक्षेत्रागमने	७८	सद्यःपतनहेतुसंसर्गविषये	९३
व्यभिचरितप्राग्मणीविषये	७८	तत्र प्रायश्चित्तम्	९४
स्वैरिध्यां प्रायश्चित्तम्	७८	पतितस्वामिकाग्रभोजने	९४
वैयस्वीगमने	७८	पतितोच्छिद्यमसृषे	९४
तेषां लक्षणम्	७९	चांडालाश्रयं चरे	९५
तत्र प्रायश्चित्तम्	७९	निषिद्धात्परो	९५

विषयः	पृष्ठम्.	विषयः	पृष्ठम्.
धादीनां स्वर्षे	९५	मृतस्यास्त्रीविषये	१०८
तत्र कामाकांमतो व्यवस्था	९६	शुनाप्रातादिपु	१०९
रजस्वलास्वर्षे	९७	दृष्टे पूयशोणितसंभवे	१०९
तत्र शिशोर्विशेषः	९७	उपवातत्रेपु प्रायश्चित्तानि	१०९
रात्री स्नाने विशेषः	९७	म्रायतावाः ,,	११०
चंडालसंस्पर्शे	९७	ऋणनापाकरणे प्रायश्चित्तम्	१११
चांडालसंस्पर्शे	९८	आहितामेः ,,	१११
स्वल्पकालसंस्पर्शे	९९	तत्र विशेषः	११२
आतिचिरकालसंस्पर्शे	९९	अविक्रेयविक्रेयप्रायश्चित्तानि	११२
मासादधिककालाधिककालसंस्पर्शे	९९	रक्तवणविक्रमे ,,	११३
उच्छिद्यदिस्यर्षे	१००	अविक्रेयाणि	११३
ऊर्णापोच्छिद्ये	१०१	गोविक्रमे निदार्थवादम्	११३
द्रव्यहस्तोच्छिद्यस्वर्षे	१०२	कन्यापुत्रयोर्विक्रमे	११४
स्नातकप्रतलोपे	१०२	वितृमानुसुताचार्यभावात्यागे	११५
उच्छिद्यस्य पलाङ्गादिस्यर्षे	१०२	कन्यासंपदुपणे	११५
अनुच्छिद्यस्व नीलीयद्वपरिधाने	१०३	अमित्यागे	११५
स्वनिर्मोक्त्यस्वर्षे	१०३	तत्र कालः	११६
रजस्वलाया अस्त्यस्वर्षे	१०३	हुपद्येदे	११७
पतितचांडालादिस्यर्षे	१०४	कीमास्तात्यागे	११७
प्रथमदिनविषये	१०४	व्यसनेपु	११७
आदिस्यर्षे विशेषः	१०४	अस्त्यप्रतिगृहे	११८
भोजनकाले आस्त्यजादिस्यर्षे	१०५	दुष्टप्रतिग्रहीनेयथाः	११९
उच्छिद्यद्विजसंस्पर्शे	१०५	तत्र (दुष्टप्रतिग्रहे) प्रायश्चित्तम्	१२०
भोजनकाले रजस्वलांतरं दृष्ट्वा	१०५	उत्सर्गप्रकारः	१२०
रजस्वलायाः आदिदर्शने	१०५	विशुद्धिधेषु	१२१
रजस्वलाया आशौचिस्यर्षे	१०६	जातिभ्रंशकराणि	१२२
स्पृष्ट्वा भोजनादौ	१०६	मस्तिनीकरणानि	१२२
आशौचिस्यर्षेऽप्रजोदर्शने	१०६	प्रकीर्णप्रायश्चित्तानि	१२३
रजस्वलायाः स्नानकालः	१०६	नित्याकरणे प्रायश्चित्तम्	१२३
बंधुमरणप्रवणे	१०६	नित्ययज्ञाद्यवरणे ,,	१२३
परंपरास्वर्षे	१०६	पंचमहायज्ञाकरणे ,,	१२३
अशुचिलशुनादिस्यर्षे	१०६	ऋतुयातभावायां अगमने	१२४
स्वर्षेप्रायश्चित्तापवादः	१०७	विविधबुद्धमैलु ,,	१२४
ग्रामद्वण्डव्य चेश्ववृक्षादिस्यर्षे	१०७	मंडपोद्यानादिदेवतागारादिभेदने	१२४
आदिदर्शने	१०७	पर्वणि मैपुने	१२५
नामैस्वर्षे दर्शने शाब्दबंधे च	१०७	धमने	१२५
दृष्टस्य मृतस्वरय विशेषः	१०८	मायादिवमने	१२५
दृष्टयोः स्त्रीरजस्वलयोर्विशेषः	१०८	अशुदितादिस्वरूपम्	१२५

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
संस्कारातिपत्तौ ...	१२६	वस्तिकर्मणि .. .	१३०
गर्भाधानकरणे	१२६	व्रतोपव्रतानि .. .	१३१
शुतादौ ...	१२६	प्रतिबिबर्दनादौ .. .	१३१
सवत्सरं क्रियातिपाते .. .	१२६	प्रतिश्रुत्यानृतोक्तौ ...	१३१
असत्यभाषणे प्रायश्चित्तम्	१२७	अर्घे भुक्तत्वाऽन्नपात्रेण जलपाने	१३१
कर्मनासाजल्पपर्शादौ ,,	१२७	पशुव-मुखेन जलपाने ..	१३१
तीर्थयात्रां विना .	१२७	असर्पिर्भै. सह रोदने .	१३१
स्वरयानादिस्वरोऽप्यारोहणे	२२७	प्रेतलंकरणे .	१३१
दिवाभियुने .	१२७	समानोत्कृष्टजातिप्रेतानुगमने	१३१
नमस्त्राने ...	१२७	कन्याया विवाहात्पूर्वं रजोदर्शने ...	१३१
अनुदकघृत्तपुरीषकरणे ..	१२७	पतितत्यागविधि* ...	१३२
नखकेदारुधिरप्राशने	१२७	निनयविधि	१३२
यज्ञोपवीतेन विना सूत्रोत्सर्गादिकरणे ..	१२८	स्त्रीत्यागे .	१३२
स्वपुरीषदर्शनादौ .	१२८	रहस्यप्रायश्चित्तम् ...	१३४
पलाशशयनारोहणे	१२८	तत्र साधारणप्रायश्चित्तानि	१३४
निषिद्धकाष्ठेन दत्तधावने	१२८	अभ्यासे .. .	१३६
अतरा गमने ..	१२८	सन्निपाते वाऽप्यमर्षणे ..	१३६
भ्रातृकर्मताधिकारे .	१२९	रहस्ये विशेषप्रायश्चित्तानि... ..	१३६
ब्रह्मचारिधर्मलोपे	१२९	सुरापाने .	१३७
बाहुह्ये प्रायश्चित्तविशेष	१२९	कामल सुरापाने .	१३७
क्षत्रियस्य रणे पृष्ठदर्शने ...	१२९	सुवर्णस्तेये ..	१३७
गृहीतव्रतभगे	१२९	शुक्लत्वगमने ...	१३८
शपथान्तरस्योपलक्षकम् .	१२९	उपपापादिषु .	१३८
शूद्रवृत्त्यार्जने	१९०	कामलोऽभक्ष्यभक्षणे ..	१३९
गोयुक्त्यानस्यस्य मैथुने	१३०	सर्वपापे	१४०
तत्र प्रायश्चित्तम् .	१३०	उपसहार	१४०

॥ इति श्रीमीमांसकशास्त्रभट्टात्मजभट्टनीलकण्ठकृते भगवन्तभास्करे प्रायश्चित्तमयूखस्य
विषयानुक्रमणिका समाप्ता । जगन्नाथसूनुना विश्वनाथेन कृतेयम् ॥

श्री ॥

भट्टनीलकण्ठकृतभगवंतभास्करे

॥ अथ प्रायश्चित्तमयूखः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः । नैनामि भास्वल्पदपकजं तन्मौलौ विधायाज्जिह्वाद्रेण ।

क्षीराब्धिजावासनिक्तेन यद्विष्णोश्चरात्मप्रभवस्वरूपं ॥ १ ॥

जडे पित्तामहतनो खलु कश्यपो यस्तस्मादनायत मुमिस्तु विमांङ्काह्य ।

तं पुत्रिणां धुरमरोपयहृष्यश्वस्तस्याऽन्वयेऽयजनि श्यगिवराभिधानं ॥ २ ॥

तस्मिन्वरो महनि कितते सेंगराये नृपाणां राजा कर्णे समजनि यथा मागेरे शीतरसि ॥

कीर्त्या यस्य प्रथिततरया श्रोत्रजातेऽभिपूर्णं कर्णस्यापि प्रविततक्या नावकारां लभते ॥ ३ ॥

विशोऽकायदेवस्ततस्तत्सुतोऽभुद्विसोकीकृता येन सर्वा धरिनी ।

ततोऽप्यास राजाऽस्तत्रास्ततोभूद्रयाह्यो रयेणैव सर्वाहितप्र ॥ ४ ॥

बभूवाय वैराटराजस्ततोभून्पौ भेदिनीवल्लभो वीढराज ॥

नरब्रह्मदेवस्ततो मनुदेवस्ततोऽमूनृपध्वद्रपालाभिवान ॥ ५ ॥

शिवगणाह्यनृप समजन्मथो शिवगणाप्यपुर प्रचकार य ॥

शिवगणेन सम मन्त्रैर्गुणै शिवशिवप्रथमो गणनामु य ॥ ६ ॥

रोल्लिचन्द्र इति तत्तनयोऽभूत्कर्मसेननृपतिस्तमपातु ॥

लोकपो भरहर्त्सुपराजो रामचन्द्र इति तन्नुवात ॥ ७ ॥

यशोदेवस्ततो जातस्ताराचन्द्रनृपस्तत । चक्रमेनस्ततो राजा राजसिंहदृशो यतः ॥ ८ ॥

ततोऽप्यद्रूपतिसाहिदेव स्वधीर्तिर्भिर्भित्तदुग्धविधु ।

अभूत्त श्रीभगवतदेव सदैवभाग्योदयवान् क्षितीश ॥ ९ ॥

यद्गानद्रविणाद्रिनिर्जितकपू रत्नाचलो लज्जया । दूरे स्तब्ध दलावृते निक्षिपते नो यत्र पुसां गति ॥

किं च त्रस्यदरातिवामनयनोनेत्रांभुभिर्वाक्षितस्तेजोमिवैद्रकामुखोत्थद्वितमुत्तुल्य कथं नो भवेत् ॥ १० ॥

आज्ञासस्तेन राता विबुधकुलमणिर्दाक्षिणास्यावतमो भर्ध्रानालकठ स्मृतिषु हृदमतिर्भैमिनीयेऽद्वितीय ॥

आज्ञामादाय नृधर्मा सविनयममुना तस्यसर्वात्रिबधान् । दृष्ट्वा सम्पक्त्विचिच्य प्रवितनिरणो भास्करस्तन्यतेऽय ११

प्रैतारैकरहतामन किंचिन्मया तु निर्मूलनया तदुद्दिष्ट ॥

ऊनोक्ततातो न हि तेन का काचित्त्वपुण्यहीनापचितिर्न हीयते ॥ १२ ॥

सस्साराचारफाला समुचितरचना आदनीतीविवादो

दानोत्सर्गप्रतिष्ठ जगति जयकरा रुगतार्थाशुवदा ।

प्रायश्चित्त विशुद्धिस्तदनु निगदिता शान्तिर्बैक्यक्रमेण

ख्याता प्रथेऽन शुद्धे शुधजनसुखदा द्वादशते मयूखा ॥ १३ ॥

भगवतभास्कराह्ये त्रयेऽस्मिन् शिष्टसमते च तत । प्रायश्चित्तमयूखः प्रतन्यते नीलकण्ठेन ॥ १४ ॥

१ अई-श्रीरविर्जयति, क-सूक्ष्मय नम । यर-धीनारायणे जयति, घ-शु आशुलचरणकमलेभ्यो नम ।

२ अवकयईरनफ-नमामिभास्वल्पदपकजं तय श्रीनीलकण्ठोऽस्मिन् प्रकृतं । रन्ध्रोपदेशान् गुणशरस्य, चिनिर्णय

प्राप विशुद्धिहेतुः । ३ ज्ञ पाठ इमे चतुर्दशोना ज्ञ-पुस्तके एव दृश्यंते । ल-भै, लघ्न पाप, कअयईकई-न,

न-उह । ४ व-व्रतारके, य प्रचारके ।

पापनिशुद्धिहेतुत्वं प्रायश्चित्तस्याह याज्ञवल्क्यः (प्रा. २१९-२०)

“निहितस्याननुष्ठानान्निदितस्य च सेवनान् । अनिग्रहार्चोद्वियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

“ तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्य ” ॥ इति । अनिग्रहादिति पर्युदाससंग्रहार्थं ।

विहिताननुष्ठाननिषिद्धसेवननिमित्ते विहितं कर्म प्रायश्चित्तं । प्रारब्धपापनाशार्थं तु
५ तत्पदं गौणं । माधवविज्ञानेश्वरावप्येवं । यत्तु शूलपाणीयटोहरानन्दयोः पापनाशकं
कर्म प्रायश्चित्तमिति तत्र तुलापुरुषादावित्यासे. कृत्वंगान्त्रेपप्रायश्चित्तेऽप्यासेश्च ।
एवं प्रायश्चित्तपदस्य रूढत्ये योगमप्याहांगिराः

“प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतमिति” ॥

यत्तु पक्षधरमिश्रभक्तूपाध्यायटोहरानन्दकृतः “प्राय. पापं विज्ञानीयाचित्तं तस्य
१० विशेषनमिति ” च वेदुः तत्राकरश्रित्यः ।

इदं च प्रायश्चित्तं निमित्ते विधानान्नैमित्तिकं पापनाशकतया कर्म्यं च । अत एव बृहस्पतिः

“ प्रायश्चित्तं यत्क्रियते तन्नैमित्तिकमुच्यते ” इति । जावालः “ अतः कर्म्यं

नैमित्तिकं च प्रायश्चित्तमिति स्थितिरिति ” । एवं च सर्वगोपसंहारासामर्थ्ये-

प्याधिकारे विरुद्धः । अत्राधिकारस्त्रैवर्णिकानां तावद्विद्वत्वादप्रतिबद्धं एव ।

१५ शूद्रस्याप्याह तु शंखलिखितौ “ कृच्छ्राणि द्विजातीनामेव नावरस्य कामं धर्मेत्सोरप्रति-

षिद्धः । साधारणो हि धर्मो नियमश्चेति ” । कृच्छ्राणि काम्यानि । धर्मेत्सोः प्रायश्चित्ता-

र्थिनः । याज्ञवल्क्योऽपि (प्रा. २६२) “ शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुद्ध्यतीति ” ।

अधिकारहीनो जपहोमाधिकारहीनो जपहोमाधिकारशून्यः । काल. प्रायश्चित्ताधिकरणं ।

तस्य विशेषमाहांगिराः

२० “ तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितं । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवाजिनमिति ” ॥

स एव

“ शूद्रः कालेन शुद्ध्येत गोब्राह्मणाहिते रतः । दानैर्वाऽप्युपवासैर्वा द्विजशुश्रूषया तथेति ” ॥

यत्तु मिताक्षरायां स्मृत्यंतरे (पृ. २७५ पं. ३०)

“ कृच्छ्राप्येतानि कर्माणि सदा वर्णत्रयेण तु । कृच्छ्रेऽप्येतेषु शूद्रस्य नाधिकारो विधीयत ” ॥ इति

२५ तत्काम्यकृच्छ्रपरं । यत्तु मनुः (१०।१२६)

“ न शूद्रे पातकं किञ्चन च संस्कारमर्हति । नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनमिति ” ॥

तदर्थमाह मेधातिथिः । द्विजाधिकारिकं भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणाल्लशुनादिभक्षणे पापं

नाऽस्ति विहितविवाहाद्यतिरिक्तसंस्कारं च नार्हति । उपवासाद्भवेत्तस्य न नित्योधिकारः

तदकरणाल्भ्रत्यैवैति । तस्मादेव धर्मादस्य प्रतिषेधनमपि नास्ति । करणेऽप्युदयोऽस्त्येवेति

वदति केचिद्विद्वांस “ स्त्रीणां शूद्रसमानतामिति ” सूतसंहिताद्युक्ते । “ शूद्राणां तु सधर्माणां सर्वेष्वपवसनां स्मृता ” इति स्मृतेश्च (मनुस्मृ. १०।४१) । स्त्रीणां व्यभिचारजानां चाधिकारः । अत एव प्रायश्चित्तमपि शूद्रवदेव । विष्णुः

“ विप्रे तु सकल देय पादोन क्षत्रिये स्मृतः । वैश्येऽर्द्धं पादशेषे तु शूद्रजातिषु शम्यत ” ॥ इति । यत्तु कश्यपः

“ विप्रार्द्धं क्षत्रियस्योक्तं तदार्द्धं वैश्यजातिषु । तदार्द्धमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधा ” ॥ इति । तदकामकृतविषयमिति माधवः । यत्तु चरंगिराः

“ पर्षद्या ब्राह्मणानान्तु सा राज्ञा द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतमिति ” ॥ भविष्ये

“ चतुर्गुणं तु शूद्राणां पर्षदुक्ता महात्मभिः । पर्षद्वच्च व्रतं प्रोक्तं शुद्धये पापकर्मणामिति ” १०
एतच्च प्रतिलोमापवादेषु “ द्विगुणास्त्रिगुणो देयः ” इति याज्ञवल्क्योक्तेर्द्विगुणाधिकपानुमितदोष-
गौरवात्प्रातिलोम्यकृतचतुर्विधसारूप्यपर

“ द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि वा । क्षत्रविशूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतमिति ”
प्रजापत्युक्तेर्विप्रवधपर च । आश्रमिणां विशेषमाहागिराः

“ गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वत्याश्रमिणो यदि । शौचवच्चोद्यनं प्रोक्तमर्वाग्रहनिदर्शनादिति ” ॥ १९
शौचवीद्विगुणादि । तथा च मनुः (५।१३६)

“ एतच्च शौचं गृहस्थस्य द्विगुणं व्रतचारिणः । त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणमिति ” ॥
गृहस्थोक्ति स्नातकोपलक्षिका । अन्यथा विधुरादे प्रायश्चित्तमेव न स्यात् । ब्रह्मनिदर्शनं

तत्त्वज्ञानं । ज्ञानोत्पत्यतरं तूत्पन्नपापं ज्ञानेनैव नाशयते । “ ज्ञानाग्निं सर्वकर्मणि भस्मसा-
त्सुरतेर्जुनेति ” भगवद्गीतोक्तेः (अ. ४।३७) । व्रतचारिणो द्वैगुण्योक्तिः षोडश- २०
वर्षोर्ध्वं । षोडशवर्षसमाप्तिपर्यन्तं त्वाहांगिरसः

“ अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽप्यन्येषोडशः । प्रायश्चित्तार्द्धमर्हति स्त्रियो रोगिण एव चेति ” ॥
आदिपूर्वाणि

“ आचतुर्दशकाद्वर्षान् भविष्यति पातकः । परतः कुर्वतामेव दोष एव भविष्यतीति ” ॥
अंगिराः “ अर्थास्तु द्वादशार्द्धपादशरीतेरु- २१
र्द्धमेव भवेत्पुनः तुरीयं तत्र येष्ठितामिति ” ॥

अत्रोच्चैवचावधितारतम्यं शक्तितो ज्ञेयं । यत्तु विष्णुः
“ स्त्रीणामर्द्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा । पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वपि विधिरिति ” ॥
तदुपनयनादर्वाक् ज्ञेयं । शंखः

१ यरघ-प्रायश्चित्तः । २ यरघ-तथा च विष्णुः । ३ घट-शेखरः । ४ इह-दिति । ५ घ-ने पापे ।
६ घ-अशेषाच्च रत्नावधिः ।

“ऊनैरादशवर्षस्य पचनर्पात्परम्य च । प्रायश्चित्त चरेद्भ्राता पिता वाऽप्य सुहृज्जन ॥
“अतो चात्तरम्यास्य नापराधो न पातर । राजदंडो न तस्यैरिति प्रायश्चित्त न विद्यते” ॥ इति ।

कुमारः “मद्यमूर्पुरीपाणा भक्षणे नास्ति कश्चन । दोषस्त्वा पचमाद्वर्षादूर्ध्वं पित्रो सुहृद्गुरोरिति ’ ॥
गौतमः (२।१) “ प्रागुपनयनात्कामचारकामवाटककामभक्षा ” इति “ सुरापाननिषेधस्तु

१ जात्याश्रय इति स्थितिरिति ” कुमारवाक्यात्

“ अनुपेतस्तु यो बालो मद्य मोहात्पिबेद्यदि । कृत्रय गुरु कुर्यान्माता भ्राता तथा पितेति ”
स्मृतेश्चानुपेतस्य दोषोऽस्येवेति विज्ञानेश्वरः । एतद्वचनद्वयस्य पचमवर्षप्रवृत्त्युत्तरपरतया
ऽप्युपपत्तेस्तत्रानुपेतस्य दोष । वर्षषतुष्टयपर्यंत न दोष इति तु युक्त । यत्तु स्मृत्यंतरे
“जातमान शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा वैय । स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमानप्रदर्शित ” ॥

१० “ भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथाऋते । तस्मिन्काले न दोष स्यात्स यावतोपनीयते ’
इति तन्मध्येतरपर । इदं चार्द्धपादादिपरिमाणमुपदिष्टमौलिकद्वादशाब्दिकाद्येवापेक्ष्य
प्रवर्तते । न तु क्षत्रियादिनिमित्तस्त्रेगुण्याद्यपेक्षया । त्र्यहचारित्वादिनिमित्तक द्वैगुण्या
द्यप्येव । अर्द्धपादद्वैगुण्यत्रैगुण्यादिविधीनामुपजीव्योपजीवनभावाभावेन परस्परानालोचनया
मौलिकविधिमात्राद्येचनेनैव प्रवृत्ते । प्रयोजनपिनादीना फलमाहापरतंत्रः (२।२९।१)

११ “ प्रयोनयिताऽनुमता कर्त्ता वेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिन ” इति । पैठिनसिः

“ हता मतोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादक । प्रोत्साहक सहायश्च तथा मार्गानुदेशक ॥

“ आश्रय शल्यदाता च भक्तदाता विरमिणा । उपेक्षक शक्तिमाश्रेहोपवत्ताऽनुमोदक ॥

“ अकार्यकारिणस्तेषा प्रायश्चित्त प्रफलयेत् ” । हता साक्षाद्धता । मन्ताऽनुमता ।

२० प्रवृत्तप्रवर्त्तक । उपदेष्टा मार्गोद्धानधिकृत् । संप्रतिपादक । पलायमानमभिघ्नमुपरुत्तपरिभ्यो
हतार यो रसाति । प्रोत्साहक स्तानक । सहाय सहयता । अनुमोदको हतुर्हर्षमनु
पोद्धृष्यति । भक्तपदमौपधात्रेऽप्युपलक्षकं । एते च निषिद्धक्रियोदेशे सत्येव दोषभाजो
नान्यथा । तथा च चाज्ञवल्क्यः

“ ओषध स्नेहमाहार ददत् गोब्राह्मणे द्विज । दीयमाने विपात्ति स्यात् स पापेन लिप्यते” ॥

तथा “वाह्येददिराभेदप्रयोरैरुपकुर्वता । द्विजाना गोहितार्थं तु प्रायश्चित्त न विद्यते । ” पराशरः

२१ “ कूपलाते च धर्मार्थं गृह्णाहे च या मृता । ग्रामदाहे तथा वीरे प्रायश्चित्त न विद्यते ’ ॥ इति ।

औषधदाने विशेषमाहांगिराः

“ औषधे तु न दोषोऽस्ति स्वेच्छया तु पिबेद्यदि । अन्यथा दीयमाने तु प्रायश्चित्त न सशयः” ॥ इति ।

१ अथकयरनलडय-न दातव्य । २ ह-पयेत् । ३ न घयलअह-हेदे, घह-शेषो, क-धते । ।
४ अथकयरनलयई-हव्यति । ५ कघलयई-विद्यते ।

उद्देष्टुर्मरणफलैकमन्यूत्पादने तु विष्णुः

“आकृष्टम्नाडितो वाऽपि धनैर्वाऽपि वियोजित । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणास्तमाहुर्वम्हघातकमिति”
तथा “ ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृत्क्षेत्रार्थमेव च ” । उत्तरार्द्धं तदेव । अयं चाक्रोशकादि-
निमित्तीत्युच्यते इति निबंधकृतः । तेन “ निमित्ती पादमादध्यादिति ” पादप्रायश्चित्तमेतस्य
भवति । या तु “ सवधेन विवादे च शुष्कवादेन कोरित ” इति वार्षिक प्रायश्चित्तप्रश्नस्य
भविष्योक्तिः सा परिहासवृत्ताक्रोशपरा । भविष्ये

“ पुत्र शिष्यस्तथा भार्या शासतश्चेत्प्रणश्यति । न शास्ता तत्र दोषेण लिप्यते राजसत्तम ” ॥
इदं च पुत्रादीनुपब्रम्य

“ प्राप्तापराधास्ताड्या स्यू रज्जा वेणुदलेन वा । पृष्टतस्तु शरीरस्य नोत्तमागेन क्लृप्तिः ” ।
“ अतोऽन्यथा तु प्रहरन् घोरस्याप्नोति क्लिबधमिति ” मन्त्रायां (८।२०।१) शांस्ती १०
ज्ञेय । अधिकशासने तु दोष एव । निमित्तिदोषमपवदति विष्णुः

“ उद्दिश्य कुपितो विप्रस्तोपित श्रावयेत्पुन । तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरच्छ्रावणे कृते ” ॥
तोपितो निमित्तिना द्वयोरच्छ्रावणे कृते न दोष इति सवध । द्वयोरित्यनेकोपलक्षणम् ।
मदनस्तु “ यम्य कम्पच्चिदुच्छ्रावणे कृते द्वयोरक्रोशमात्मगतयोर्दोषो नास्तीत्याह विष्णुः
‘ असवधेन य कश्चिद्भिज प्राणान्तमुत्सृजेत् । तस्यैव तद्भवेत्पाप न तु य परिकीर्तयेत् ” ॥ १९
बृहस्पतिः

“ आकृष्टस्तु यदाक्रोशस्ताडित प्रतिताडयन् । हत्वाऽततायिनं चैव नाततायी भवेन्नर ” ॥
याज्ञवल्क्य (प्रा २८३) “ कृच्छ्रत्रयं गुरु कुर्यान्म्रियते ग्रहितो यदीति ” । अत्र
सप्रतिपादफाल्गुनग्राहकस्य व्यापारबाहुल्यान्मौलिकमेव पादोन । आज्ञाप्राथम्यादिना प्रयोजक-
स्याद्धं । प्रवृत्तप्रवर्तनस्यानुमतु सार्द्धपाद । “ प्रयोजयिताऽनुमता कर्त्ता वेति स्वर्गनरक- २०
फलेषु कर्मसु भागिनो यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेष ” इत्यापस्तंबोक्ते (२।२९।१-२) ।
एतेषां प्रायश्चित्तेयत्ताया तु त्र्यकारा एव प्रमाण । सुमंतु

“ तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वाऽऽत्मानं मृतो यदि । निगुर्णं सहसा क्रोधाद्ब्रह्मसेनादिकारणात् ॥
“ त्रैवार्षिकं वनं कुर्यात्प्रतिलोमा सरस्वती । गच्छेद्वाऽपि विशुद्धचर्यं तत्पापस्येति निश्चित ” ॥
बृहस्पतिः “ नाततायिवधे हता क्लिबप्रप्राप्त्यात्कचित् । विनाशार्थिनमायात घातयन्नापराधुयात् ” २९
वसिष्ठः (परि)

“ अग्निदो गरत्श्चैव शस्त्रपाणिर्द्धनापह । क्षेत्रदारापहारी च पडेते ह्याततायिन ” ॥

अपरार्थे व्यासः

“ उद्यतासि विपात्रि च शापोद्यतकर तथा । आथर्वणेन हतार विदुन चैव राजसु ॥

“ भार्यातिक्रमण चैव विद्यात्सप्ताततायिन । यशोवित्तहरानन्यानाहुर्द्धर्मार्थहारकान् ” ॥ मात्यायनः

९ “ अनाक्षारितपूर्वो यस्त्वपराधे प्रवर्त्तते । प्राणद्रयापहारे च प्रवृत्तस्याततायिन ” ॥

अनाक्षारितोऽनपकृत । तेन पूर्वकृतापराधस्य मारणाद्युद्यतस्य नाततायितेति तद्वधे

दोष एव । आततायिके दोषाभावश्च गोविप्राततायिभिन्नविषय इति मितक्षराऽपराकादौ ।

“ नाततायिके दोषोऽप्यत्र गोत्राक्षणादिति ” सुमंतूक्तेः ॥ रुद्रपतरौ तु “ अततायिन्यदोषो-
ऽप्यत्र गोत्राक्षणात् ” । यदा हन्यात्प्रायश्चित्तं न स्यादिति पाठ । अत्र युगातरे युद्धे

१० विप्रवधे प्रायश्चित्ताभाव । युद्धं विना हनने तु प्रायश्चित्तम् । “ आततायिद्विजात्र्याणा धर्मयुद्धेन
हिंसनमिति ” कलिनिपिद्वेषु पाठात् । प्रपचितं तत्त्रातृचरणै कलिवर्ज्यनिर्णयेऽप्याभिश्च
व्यवहारमयुक्ते । आततायिके प्रायश्चित्तं भविष्ये

“ हत्वा तु प्रहरत वै ब्राह्मण वेदपारग । कामतश्चेच्चरेद्वीर द्वादशाब्दास्यमुत्तम ” ॥

अथ कामानामकृतप्रायश्चित्तव्यवस्था । बृहस्पति

११ “ कामाकामकृत त्वेव पातः द्विविधः स्मृतः । पुरुषापेक्षया चैव निष्कृतिर्द्विविधा स्मृतेति ” ॥
यत्तु याज्ञवल्क्यवाक्ये (प्रा २२६)

“ प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृत भवेत् । कामतो व्यवहार्यं तु यचनादिह जायते ” ॥

इत्यज्ञानपदं तदप्यज्ञानपरं । अत एव तत्प्रतियोगिरूपं कामतं पदं सगच्छते ।

एवं वाक्यांतर्यायाणि बुद्धिज्ञानाभिसंधिपदानि कामपराणि । अनुध्यज्ञानाभिसंधिपदानि

२० वा कामपराणि । तेन बलात्कारिते पापे सत्यपि ज्ञाने न द्विगुणं प्रायश्चित्तं । तत्प्रयोजक-

कामाभावात् । अत्राकामकृतपापस्य व्यवहारनिरोधिनो नरकजनिना चेति शक्तिद्वयमपि

नश्यति प्रायश्चित्तेन । कामकृतस्य तु व्यवहारनिरोधिर्नैव नश्यति । न तु नरकानुकूलेति

विज्ञानेश्वरादयो (पृ २३६ । २३७) निबधकृत । एतच्च यैश्चोहस्य व्यवहारो निषिद्धस्त-

त्पर । तानि चाह गौतमः (२१ । १२) “ ब्रह्महसुरापगुस्तल्पगमात्तृपितृयोनिस्सवधाम

२१ स्तेननास्तिवनिदितरुर्मास्यासिपतितत्याग्यपतितत्याग्निपतिता । पातःसंयोजनश्चेति ” ।

एतेष्वेव व्यवहारो निषिद्धो नान्यत्र । “ एनन्धिभिरनिर्णिण्केर्नाथं कश्चित्समाचरेदिति ”

(११ । १८९) मानवीयमेतत्स्विपत्रमपि ब्रह्महादिपरमेव । इतरपापेषु तु नरकानुकूलो-

नामपत्ते । सर्वरहस्यपापेषु ब्रह्महत्यादिप्रवाशेषु मरणातिक्रमायश्चित्ते चैव । व्यवहारनिरोधना-

भावेन तदनुकूलशक्त्यभावात् । श्रीशंकराचार्यास्तु “ कामतो व्यवहार्या-
स्त्वित्यकारप्रश्लेषेणेद याज्ञवल्क्यवचो “ बहिस्तभययापि स्मृतेराचाराच्चेति ” सूत्रे
कृतंप्रायश्चित्तनैष्ठिकब्रह्मचार्यादिपर ।

“आरूढो नैष्ठिके धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुन । प्रायश्चित्त न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महेति”॥

“ आरूढपतितं विप्रं मडलच विनि सृत । उर्द्धद्वष्टमिदष्ट च स्पृष्टा चान्द्रायण चरोदिति ” ९
च स्मृतेरिति । येन शुद्धयेव्यवहारयोग्यो भवेत्तत्प्रायश्चित्त न पश्यामीति
कृतप्रायश्चित्तमप्यारूढपतितादिक स्पृष्टा चान्द्रायण कुर्यादिति वाक्यद्वयार्थमित्याहु ।

तत्सूत्रे वाचस्पतिमित्रास्तु बालघ्नादिपरमप्याहु

“बालघ्नश्च कृतघ्नाश्च विशुद्धानपि धर्मत । शरणागतहतृश्च स्त्रीहतृश्च न सपित्रेदिति ” ॥

स्मृते । न सपित्रेन्न व्यवहरेत् । अत एव याज्ञवल्क्य (प्रा. २९९) १०

“ शरणागतबालघ्नीर्हिंसकान्सविशेषेण तु । चीर्णव्रतानपि सत कृतघ्नसहितानिमान् ” ॥

तेनाचार्यमतेऽवकीर्णनैष्ठिकादिभिर्बालघ्नादिभिश्च कृते प्रायश्चित्ते नरकानुकूल शक्तिर्नाश्यते ।

व्यवहारनिरोधिका त्वस्त्येव । इतरपापेषु कामकृतेष्वपि शक्तिद्वयमपि नाश्यते

द्विगुणप्रायश्चित्तेन । तदाहांगिरा “ विहित यदकामाना कामात्तद्विगुण भवेत् ” । महा

पापे तु कामकृते मरणमेव । तथा च स एव ११

“ य कामतो महापाप नर कुर्यात्कथंचन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वक्षिपतनादृते ” ॥

तथा “ प्राणातिक तु यत्प्रोक्तप्रायश्चित्तं मनीषिभि । तत्कामकारविषय विज्ञेय नात्र सशय ” ॥

व्यास “ कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्नास्ति जीविन ।

“यस्तु सर्वं परित्यज्य यावज्जीव चरेद्भ्रत । स विशुद्ध शुभान् लोकान् विप्रो गच्छेन्नसशय ” ॥

अथ तंत्रप्रसंगौ । तत्रानेकनिमित्तेषु प्राजापत्यादीना सजातीयाना प्रायश्चित्ताना २०

देशकालकर्मैक्ये तत्र । तत्र चैकस्मिन्निमित्ते प्राजापत्यद्वयमेकत्रैकमिति विशेषण

ग्रहणे द्वयमेव कार्यं । तेनैवैकप्राजापत्यकार्यमपि सिद्धयतीति प्रसंग ।

यथा गौतमः । (२१।१।३०) “ द्वे परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्येति ” सामान्यत

परदारमात्रगमने श्रोत्रियपत्नीगमने च श्रोत्रियपत्नीगमननिमित्तक त्रैवार्पिकमेव केवल

कार्यं* तेनैव द्वेवार्पिकमेव केवल कार्यं* । तेनैव द्वेवार्पिकमिद्वि । शंखलिखितौ २१

“गुप्ताया वैश्यायामवकीर्णं सवत्सर त्रिषण्णमनुतिष्ठेत् क्षत्रियाया द्वे वर्षे ब्राह्मण्या त्रीणि वर्षाणीति”

अत्र तिसृष्वप्यवकीर्णेषु ब्राह्मणीनिमित्तकत्रैवार्पिकमेव कार्यमिति । निमित्ताना

न्याप्यन्यापकभावेऽपि व्याप्यनिमित्तेन व्यापकनिमित्तस्य प्रसंगत सिद्धि । यथा

“अवगूर्यं चैत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रति कृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोभ्यंतरशोणित” ॥ इति ।
अत्रासृक्पातने सत्यवगूरणनिपातनयोर्न पृथक्स्वनिमित्तप्रायश्चित्तप्रयोजकतेति ।
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ते तु तत्प्रकरणे तंत्रावापौ वक्ष्येते ।

अथ प्रायश्चित्तातिदेशः । स त्रिविधः । वाचनिकातिदेशस्ताद्रूप्यातिदेशः साम्यातिदेशश्चेति ।
तत्र वाचनिकं तावत् । तमाह याज्ञवल्क्यः (प्रा. २. ५. ७) “यागस्यसत्रविद्घाती चेरब्रह्महणिव्रतं”
ताद्रूप्यातिदेशमप्याह स एव (प्रा. २. ३. २)

“ पितुःस्वसारं मातुश्च मातुर्लानीं स्तुपामपि । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥

“आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छस्तुं गुरुतल्पग” इति । साम्यातिदेशमप्याह स एव (प्रा. २. २. ८)

“ गुरुणामध्यधिसेपो वेदनिंदा सुहृद्द्वयः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनमिति ” ॥

१० अत्र साम्यातिदेशेऽहं ताद्रूप्यं वाचनिकयोस्तु पादोनं । राजसमो मंत्रीत्यादौ
किंचिद्धीन एव समपदप्रयोगात् । महापातकतिदेशविषयाणां च पातक-

संज्ञत्वान्महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु तानि पातकसंज्ञानि
तन्न्यूनमुपातकमिति पापकानां महापापान्यूनत्वप्रतिपादनाच्चेति विद्वानेभ्वरादयः । अत्र

कोचिन् । इपावेकाहे समानमितरेऽप्येनेति वाचनिकातिदेशे न्यूनत्वाप्रतीतिरिहापि न न्यूनतेति ।

११ राजसमो मंत्रीत्यादौ तु न्यूनता प्रत्यक्षगम्या । अस्तु वा समशब्देन न्यूनताप्रतीतिकलहः ।

पादोनाद्धादीपता तु निष्प्रमाणिकेति । अत्रास्मज्ज्येष्ठभ्रातृचरणाः । महापापतुल्येषु

पातकसंज्ञेषु विशेषतः प्रायश्चित्तानुक्तेस्तदाकांक्षायामर्षवादे महापापगम्यनरकाद्धावगतेः
प्रायश्चित्तेऽप्यर्द्धताकरूपने तमेवार्थवादमाहांगिराः

“पातकेऽस्तु सहस्रं स्यान्महत्सु द्विगुणं तथा । उपपापे तुरीयं स्यात्परकं वर्षसंख्ययेति” ॥ यत्तु विष्णुः

२० “ अतिपातकिनः पर्यायेण पच्यते करुणं । मन्वन्तरे महापातकिनः । अनुपातकिनश्चोपपातकिन-

श्चतुर्थ्युगमिति ” तदभ्यासपरं । अनुपातकं महापातकतुल्यं पातकसंज्ञं । ताद्रूप्यवाचनिकाति-

देशे तु पादोनमेव । ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातरि गमने पादहान्या द्वादशवार्षिक-

मेवमन्यवर्णास्विति मित्राक्षरोक्तस्मृत्या द्वादशाब्दमुक्तं । तच्च न केवलं हीनवर्णांमातृगमन

एव किंतु मातुः सपत्नीमित्याद्युक्तसर्वताद्रूप्यवाचनिकातिदेशविषयं । सर्वेषां समानधर्मत्वात् ।

२१ यथाहोशनाः

“ बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषां तद्भवेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृता ” ॥ इति ।

अत एव मित्राक्षरायां रजक्यादीनां पंचानां गमने चांद्रायणद्वयं प्रायश्चित्तमापस्तंबोक्तमुत्तवा

“ रजकधर्मकारश्च नदो युरुड एव च । कैवर्त्तमेदमिच्छाश्च सतैते अंत्यगाः स्मृता ” ॥ इति

ससांत्यजस्त्रीगमनेऽपि तदेव प्रायश्चित्तमुदानोवाक्यबलादुक्तमिति युक्तमुत्पद्यति ।

एतेनातिदेशे पूर्णप्रायश्चित्त वदन्तो शूलपाणिभवदेवावपास्तौ । किंच सर्वत्र
द्वादशाब्दविधित्साया स्मृतिषु तदुपदेश एव स्यात् । न तु क्वचिदुपदेश क्वचिच्चाति-
देश इति नि प्रयोजन द्वैविध्य । न चात्रान्यूनतातिरिक्त सौर्यादिष्विव दर्शपूर्णमासिकाति-
देशस्योहादिप्रयोजनमस्ति । यच्च भवदेव । साम्योक्तिरर्थवाद । अन्यथा ब्रह्महत्यासुरा-
पानसन्नेषु मिथ्योत्कर्षोक्तिवेदनिंदादिष्वपि द्वादशाब्द स्यात् । क्वचित्तद्विशेषे मनुष्यहरणे मनुना १
चाद्रायणाविस्वल्पप्रायश्चित्तातराम्नाचेति । तदपि न मिथ्योत्कर्षोक्तिवेदनिंदादिषु द्वादशाब्दा-
द्यपेक्षया र्द्धस्येष्टत्वान्मनूकाल्पप्रायश्चित्तस्य नीचमनुष्यापहारपरत्वाच्च । इत्यतिदेशः ॥
अथ पापिनामनुतापार्थं कर्मविपाक उच्यते । यमः
“ पतितै सप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुत्लपग । एते पतति सर्वेषु नरकेष्वनुपूर्वश ॥
“ महापातकस्युक्ता युग तिष्ठत्यधोमुखा । रौरवे कूटसाक्षी च यश्च मिथ्याभिशासक ॥ १०
“ कुलग्राहे पक्षवादी स चाप्यत्र पतेन्नर ” ॥ कुलग्राहे कुलसदेहे । स एव
“ न्यासापहर्ता कुमतिर्विषमो यश्च वृत्तिषु । ततमुभे स्वसृगामी गोघ्नो राजभटाश्च ये ” ॥
राजभट्टा राजबलेनेपद्रावका ।
“ महाज्वालु दुहितर स्नुषा गत्वा च मातर । अजाविक शौरिकस्तेनश्च क्रोधनो नर ।
“ रगोपजीवी पशुहा शकुनी ग्रामयाजक ॥ ११
“ अभक्षभक्षो वाताशी विप्रो धर्मपुरस्कृत । अगम्यागामी गरदो नारक शबल ब्रजेत् ” ॥
शकुनी पक्षिपोषक । वाताशुक्ते हेमाद्रौ विष्णुना
“ देश गोत्र कुल विद्या मात्रार्थं यो निवेदयेत् । वैश्वतेषु धर्मेषु वाताशी स प्रकीर्तित ॥
“ सर्वज्ञा वयमित्येवमभिमानरता नरा । वाताशिन परित्याज्या श्राद्धे दाने च लपय ॥
“ वेदाविकारिणो ये च केशविकारिणस्तथा । वेदाना दूषका ये च समयाना च दूषका ॥ २०
“ दूषका धर्मशास्त्राणा हेतुवान्मुत्तुहला । एते विहगमे घोरे पच्यते पापकारिण ” ॥
समयाना दूषका । सभूय व्यवस्थापितार्थं यतिव्रमकारिण ।
“ सर्वविक्रयकर्तारो मित्राणा भेदकारका । निर्मर्यादा क्रोधनाश्च वदयेन्ध्वर्यसयुता ॥
“ कोटरे विनिपात्यते बधुभक्षाश्च वाणिजा ” ॥ बधुभक्षा बधुपीडका ।
“ विमुखे पतिते घोरे मर्यादा यश्च लगति । शास्त्रामृगघ्नो गोघ्नश्च कृमिभक्ष्य व्रजति ते ” ॥ २१
विमुख युद्धादिषु पराङ्मुख । पतिते युद्ध एवेति शेष ।
“ एकाकी मिष्टमश्नाति वचयित्वा सुहृत्सुतान् । दारान् भृत्यातिथींश्चैव तथा सवधिवाधवान् ।
“ उत्सवपितृद्वेषेष्ट पशुघाती च यो घृथा । लालक्रे नरके घोरे दुर्गधे पात्यते नर ॥

“ मानसर्त्ता कुलालश्च स्वर्णनाराश्चिक्त्सुक । पतति नरके घोरे कूटकर्त्ता विशेषत ॥

“ देवप्राह्मणविद्वेष्टा गुरु यश्चावगन्धते । अवाक्शिर प्रपद्यते रत्न दूषयते च य ॥

“ मास मद्य सुरा लाक्षा गन्धान्वस्त्र घृत पय । विनीणाति य एतानि स तु पूयवहं ब्रजेत् ॥

“ अगारारामदाही च द्रष्टु पापकृदेव च । पतति रुधिराद्रे तु कृतघ्ना दामिका नरा ॥

१ “ शूद्रहत्या तु य कुर्यात्तया नो गुरुदूपक । सीधुकुन्मधुकुहडी कर्मकारी निराकृति ” ॥
दडी निपिद्धदडग्राही । कर्मकार कर्मकराधिष्ठाता । निराकृतिरस्वाध्याय ।

“ अतितीक्ष्णश्चटवृत्तिरुपघातपर शठ । श्येननीवी कालहिक पुत्रोपाध्याय एव च ॥

“ दूतसन्वयहारी च प्राणिर्हिंसारताश्च ये । वैतरण्या निपात्यते ये नरा बहुघातका ” ॥

अतितीक्ष्ण अत्युग्र । चटवृत्ति वधवधाटिवृत्ति । उपघातपर परोपहतिप्रवण । शठो

१० मारावी । कालहिक कलही । पुत्रोपाध्याय पुत्र उपाध्यायो यस्य स । तथा

“ असत्प्रतिगृहीतारस्तथैवाग्ययाजिन । नक्षत्रैर्जीविते यश्च सौंभकार प्रपद्यते ॥

“ अप्राप्तदमनो यश्च ब्राह्मणो वृषलीपति । गोश्लोष्टूहस्तिदमको मित्रधुक सूचनस्तथा ॥

“ असिपत्रवने घोरे पतत्यौरभिक्ता नरा ” ॥ अप्राप्तदमनोऽयोग्यदमक । गोश्लोष्टूहस्तिदमक ।

साऽस्य रतिर्यस्य स तथोक्त । औरभिक्ता मेषाजानीविन ।

११ “ वृषाप्रनजितो यश्च सेतुभेत्ता च सूचरु । आश्रमात्पतितो यश्च सोऽग्निज्वाल प्रपद्यते ॥

“ कृत्याकरानिवृत्त्य ते नरा अनृतवादिन । राजा च श्रुतिलोपी च सदशनरक ब्रजेत् ॥

“ मृगान्वाधस्तमो घोर क्रूरकर्मा च वार्द्धुपि । भक्ष्यते श्यामशबलेस्तीक्ष्णतुडैश्च वायसै ॥

“ ब्रह्मवित्रयिणो ये च ब्रह्मा वा क्रीयते च ये । ऋषयिक्रयकर्त्ता च वार्द्धुपि सोमवित्रयी ॥

१२ “ गुरुश्च येऽवमन्यते वाक्यैस्तर्नयति च । विकर्माण पापरता शोचाचारविवर्जिता ॥

२० “ अगोप्सार कुलद्रव्या परस्वाना च नाशका । वन्याना दूषवाश्चैव समयाना च दूषवा ॥

“ त्रोधना पापशीलाश्च लुब्धा ये कृष्णगामिन । स्ववन्ते च दिवा स्वप्ने त्रितिनो ब्रह्मचारिण ॥

“ सर्वे ते नरके घोरे पाल्यते पापनारिण ” । अगोप्सारोऽनश्यरक्षणयानामिति शेष ।

कुलद्रव्या । छलेनाजितधना । कृष्णगामिन शूद्ररतास्त्रेवर्णिका । मनु (१२।१४)

“ बहून्वर्षगणान्प्रोत्तरकान्प्राप्य तट्टणान् । ससारान्प्रतिपद्यते महापातकिनस्त्वह ” । याज्ञवल्क्यै

२१ “ मृगश्चशूकरोष्ट्राणा ब्रह्महा योनिमृच्छति । स्वरपुल्लकश्वेनाना मुरापो नात्र सशय ” ॥

पुल्लकश्वेनो चडालविशेषौ ।

“ कृमिकीटपतमत्व स्वर्णहारी समाप्नुयात् । तृणगुल्मलतात्व च व्रमशो गुरुस्तल्पग ” ॥ स एव

“ ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुराप श्यावदतक । हेमहारी तु कुनर्त्ता दुश्कर्मा गुरुस्तल्पग ॥

“ यो येन सार्धं यात्येषा स तर्हिभ्योऽभिजायते (२०७-९) ” ॥ फलविशेषा अथातरतोऽवसेया ।

अथ पर्यत् । लघुपराशर

“ चत्वारो वा त्रयो वाऽपि वेदवतोऽग्निहोत्रिण । ब्राह्मणानां समर्था ये पर्यत्सा हि विधीयते ॥

“ अनाहिताग्नेयो येऽप्ये वेदवेदागपारगा । पच त्रयो वा धर्मज्ञा परिपत्सप्रकीर्तिता ॥

“ वेदव्रतेषु स्नातानामेकोऽपि परिपद्भवेत् ” । यमः

“ एको द्वौ वा त्रयो वाऽपि यद्भ्रूयुर्धर्मपाठका । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषा सहस्रश ’ ॥

मनुः (१२।१११)

“ त्रैविद्यो हेतुमस्तर्का नैरुक्तो धर्मपाठक । त्रयश्चाश्रमिण पूर्वं पर्यदेषा दशावरा ” ॥

हेतुको मीमांसक । अंगिराः

“ एकविंशतिसख्यातैर्मीमांसान्यायपारमै । वेदागकुशलैरेव पर्यत्वं तु प्रकल्पयेत् ” ॥ धर्मविवृतौ १०

“ पातत्रेषु शत पर्यत्सहस्रं महदादिषु । उपपापेषु पञ्चाशत्स्वल्पे स्वल्पा तथा भवेत् ” ॥

पराशर

“ अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति य । प्रायश्चित्ती भवेत्पूत किल्बिषपरिपद्भजेत् ” ॥

पर्यदुपस्थानमाहांगिरा

“ सचैलवान्यत स्नात्वा किलन्नवासा समाहित । क्षत्रियो वाऽपि वैश्ये वा पर्यदं त्द्युपतिष्ठति ” ॥ ११

अधिभारिमात्रोपलक्षणमिदं ।

“ उपस्थाय तत शीघ्रमार्त्तिमान्धरणीं गत । गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ” ॥

पराशरः “ पापं विख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषं ” । इदमुपपातकविषय । महापापादि

प्वधिः कल्प्यमिति मिताक्षरायां । अल्पपापेष्वपि तत्रैव

“ तस्माद्द्विज प्राप्तपापं सकृदाप्लुत्य वारिणिः । विख्याप्य पापं वक्तृम्यं किञ्चिद्दत्त्वा व्रतं चरेत् ” ॥

किञ्चिद्दत्त्वा पापं विख्याप्य व्रतं चरेदित्यन्वयः । विष्णुः

“ पादव्रते वस्त्रदानं कृच्छ्रद्वे तैलकाचन । पादहीने तु गामेका कृच्छ्रे गोमिथुनं स्मृतं ” ॥

अत्र ‘ सर्वे धर्मविवेक्तारः ’ इत्यादिप्रार्थना पर्यत्प्रदक्षिणा च वक्ष्यते पद्धतौ । देवलः

‘ पापकृत्स्वकृतपापं कृत्स्नमाख्याय ससदि । तत्र स्नानेन याचेत् निष्कृतिं तस्य कर्मणः ” ॥

अंगिराः “ कृत्वा पापं न भुञ्जीत त्रिरात्रमहरेव वा । कुर्याद्ब्राह्मणशुश्रूषामाप्रदानाद्भ्रतस्य तु ” ॥

एतच्च पर्यदुपस्थानं प्रकाशप्रायश्चित्तं एव न रहस्ये

“ विख्यातदोषं कुर्वीत पर्यदोऽनुमतं व्रतं । अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ” ॥

(प्रा ३०) इति याज्ञवल्क्योक्तेः । प्रकाशोऽपि पर्यदसंभवे स्वयमेव कुर्यात् । मनुः

(१११४६) “ मतिपूर्वमनिर्देश्य प्राणातिरमिति स्थिति ” । मतिपूर्वमय मरणार्थं पृच्छतीति ज्ञात्वा । अगिराः

‘ ततन्ते प्रणिपत्तेन दृष्ट्वा त समुपस्थित । वृद्धा पृच्छति किं कार्यमुपनिश्चयाग्रत स्थितम् ॥

“ किं ते कार्यं वदास्माभि किं वा मृगयसे द्विज । तत्पतो ब्रूहि तत्सर्वं सत्यं हि गतिरात्मन ॥

६ “ यदि चेदस्मि नित्यं नियतं प्राप्स्यमे ’ शुभ । यद्योगतोऽस्यसत्येन न त्वं शुद्धयसि कर्हिचित् ॥

“ एवं ते समनुज्ञात सर्वं न्यादशेषत ” ॥ विश्वामित्र

“ जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा । अनुवधाटि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ” ।

उपदेशश्च पर्यटनतर्गतेन पर्यटनमुत्पत्त्या केनचित्कार्यं । तथा चागिरा “ आहूय श्रावयेदेकं

पर्यट्वा यो नियोजित ” । ‘ उपदेशश्च त्रि कार्यं ’ इति मदनं पितामहचरणाश्च । स एव

१० “ ब्राह्मणो ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां पुरोहित । वैश्यानां यानकश्चैव प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥

“ अगुरु क्षत्रियाणां यो वैश्यानां वाऽप्ययानक । प्रायश्चित्तं समादिश्य तत्सकृच्छ्रत चरेत् ” ॥

स एव

“ तथा शूद्र समासाद्य सदा धर्मपुरस्सर । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितं ” ॥

जपहोमौ चागधानरूपविविशेषात् । पर्यटनतर्गतस्योपदेशान्त्ये प्रायश्चित्तमाह हारीत

१६ “ प्रायश्चित्तं तु निर्दिश्य कथं पापात्प्रमुच्यते । यत्पनित्र विनानीयाज्जपेद्वा वेदमातर ” ॥

अंगिराः

“ वचं पूर्वमुदाहार्यं यथोक्तं धर्मकर्तृभिः । पश्चात्कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्युरनुग्रह ” ॥

वचं प्रायश्चित्तविधायकं । अनुग्रहं प्रायश्चित्तन्यूनता ।

पराशरः

२० “ दुर्बलेऽनुग्रहं कार्यस्तथैव शिशुबुद्धयोः । अतोऽन्यथा भवेदोपस्तस्मान्नानुग्रहो भवेत् ” ॥

देवलः “ प्रायश्चित्तं यथोद्दिष्टमशक्त्या तद्वशात्पुनः । इत्यन्तेऽनुग्रहश्चापि पूजानुग्रहकारणान् ॥

“ एते नार्हति तत्कर्तुमनूचानोऽप्यनुग्रहः । धर्मज्ञा बहवो विप्रा कर्तुमर्हत्यनुग्रहं ॥

“ स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद्भयादज्ञानतोऽपि वा । कुर्वत्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति ” ॥

पूजानुग्रहस्य पूज्यत्वम् । अनुग्रहो दया । अनुग्रहरूपन्यूनतावधिमाह हारीतः

१६ “ तस्मात्पृच्छन्मपाप्यर्द्धं पादं वाऽपि विधानतः । ज्ञात्वा चलच्चलं कार्यं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ” ॥

• किञ्चिदशक्तो पृच्छन् प्राजापत्यम् । अधिक्रिया पात् । अधिक्रतरायामर्द्धमनुग्रहं कृत्वा प्रकल्पयेदित्यनुग्रहं कृत्वेत्ययाहारेण योज्यम् ।

अथेतिकर्त्तव्यता । विष्णुः

- “ सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकं । ग्रहणं सप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥
- “ दिनाते नखरोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् । भैम्मगोमयमृद्वारिपचगव्यादिकल्पितैः ॥
- “ मलापकर्षणं कार्यं ब्राह्मशौचप्रसिद्धये । दत्तधावनपूर्वेण पचगव्येन सयुत ॥
- “ व्रतं निशामुखे ब्राह्मं ब्रह्मिस्तारकदर्शने । आचम्यात् परं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ।
- “ मनः सत्तापनात्तीव्रमुद्गहेच्छोकमततः ॥” इति । रोमं श्मश्रु । आदिना केशग्रहणं । ९
- ब्रह्मशौचं पापनिर्हरणं । पचगव्येनेति भस्मादिसमस्तस्यैव पचगव्यादेरनुवात्नाद्भस्मादिस्नाना-
पेक्षयाऽपि दत्तधावनस्य पूर्वत्वसिद्धिः । आचारोऽप्येव । पितामहचरणाश्च । व्रतहोमावशिष्टं
पचगव्यप्राशनमिति महार्णवादादौ । प्रायश्चित्तसकरूप इति माधवभूलपाणी ।
घृतप्राशनमिति कल्पतरुः । ‘ न्युप्य केशनखान् पूर्वं घृतं प्राश्य विशुध्यतीति ’ शंखलिखि-
तोक्तेः । नद्यां स्नात्वा विशुद्धयतीति वा पाठः । तदा न घृतप्राशनं बहिर्गामात् । जायालिः १०
- “ आरभे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः । आज्येनैव तु शालाशौ जुहुयाद् वाऽहुतीं पृथक् ॥
- “ श्राद्धं कुर्याद् व्रताते च गोहिरण्यादिदक्षिणां । स्त्रीणां होमो न दातव्यः पचगव्यं तथैव च ॥”
श्राद्धं वैष्णवम् ।
- “ विधाय वेष्णवश्राद्धं साकल्पं निजगम्यया । घेनुं दद्याद्दिनेभ्योऽथ दक्षिणां च स्वशक्तितः ॥”
इति शातातपोक्तेः । व्रताते प्रायश्चित्ताते । गोहिरण्यादिदक्षिणां देयेति सत्रन्धः । १५
- अत्र विष्णुदेवतया पित्रादिदेवताबाधः । साकरूपत्वाच्चाध्यावाहनैः आकरणात्वेन जनर्षिण्डस्वधा-
वाचनानां बाध इत्युक्तमस्मत्कृते श्राद्धमयूखे । अरभे च समाप्तौ चेति श्राद्धे कुर्यादित्य-
त्राप्यन्वेति । शूलपाणिस्तु गोहिरण्यादिदक्षिणामिति पपाठः । तदा प्रायश्चित्तात् एव
गोहिरण्यादिदक्षिणं श्राद्धं कार्यं नापावित्यर्थः । स्त्रीणां शालाशिहोम एव न भवति । तस्यैव
प्रकृत्यात् । लौकिकेऽशौ तु भवत्येव । स च विप्रद्वारेति केचित् । २०
- “ उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकं । विप्रैः सपादितं यस्य सपन्नं तस्य तत्फलमिति ॥”
पराशरोक्तेः । तत्र । अस्य प्राप्तेषु अशक्तौ विरूपप्रतिनिधिनियममात्रार्थत्वात् ।
प्रायश्चित्ताग्नपहोमयोस्तु निषेधादेवाप्राप्तेस्तत्र तस्याप्रवृत्तिः । यदपि चाराहे
“ अमत्रम्यं तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यतः ” इति तस्यापि परिभाषत्वेऽपि प्राप्तयोरेव
जपहोमयोः प्रवृत्तिः । एतेन यन्महार्णवमदनरत्नयोः स्त्रीशूद्रादौर्विप्रद्वारा समत्रकौ २५
जपहोमौ भवत इति तत्परास्तः । पराशरः
- “ स्त्रीशूद्रस्य तु शूद्रार्थं प्राजापत्यं समाचरेत् । पचगव्यं च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥”
स्त्रीणां पचगव्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वाद्भेदकल्पः । शूद्राणां तु नित्यं भवत्येव । शूद्रस्यापि

विकल्प इति महार्णवे । तत्र तस्य स्त्रीपदगर्भनिषेधाप्रवृत्तेः । यत्तु “स्त्रीशूद्रास्तु सधर्माण” इति तद्विशेषाभावे स्त्रीशूद्रयोः समानधर्मत्वप्रतिपादनार्थं । अस्ति चात्र शूद्रे पंचगव्यस्य विशेषविधिः । यत्तु

“पंचगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् । उभौ तौ तुल्यकर्माणौ यूपारत्ये नरके वसेदि” त्यत्र

५ वचस्तद्रागप्राप्तप्राशननिषेधपरं ।

वपने विशेषमाह वसिष्ठः (२४।४-६) “ कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां श्मश्रुकेशादि वापयेत् ” आक्षिरोमशिलावर्जमिति । काम्यकृच्छ्रादौ वपनं नेतिमदनपारिजाते । गोवधे तु पराशरः “ प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं गोवातो व्रतमुत्तमं । सशिल्वं वपनं कार्यं त्रिसंध्यमवगाहनमिति” ॥ विशेषमाह संवर्तः

१० “ पादेंद्रोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च । त्रिपादे तु शिलावर्जं सशिल्वं तु निपातनमिति” ॥ सधवानां विशेषमाह वसिष्ठः

“ केशानां नास्ति नारीणां वपनं प्रत्यज्ञयोः । गोवधादिषु सर्वेषु छेदयेदंगुलद्वयं ॥

“ सधवानां तु नारीणामलंकाराय सर्वदा । केशमंधारणं प्रोक्तं प्रायश्चित्ते द्विजोत्तमैरिति” ॥ अंगुलत्रयमपि काचित्पाठः । अत्र सधवापदाद्विधवानां सर्ववपनं । अत्र विशेषमाह

२९ पराशरः

“ वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकं । न गोष्ठे शयनं तासां न वसीरन् गवाजिनं ॥

“ सर्वान्केशान्समृद्धृत्य छेदयेदंगुलद्वयं । सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुंडनं स्मृतं ” ॥

वासिष्ठे आदिषु प्रायश्चित्तांतरपरं । तेन प्रयागादौ “ मुंडनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिरिति ” देवलाह्युक्तेः सर्वमुंडनमेव । वेण्यां येषीप्रदानेनेति लिखाशाचाराच्च । सार्थांतरे

२० न भवतीत्यन्यदेतत् । अपरार्के

“ उदङ्मुखः प्राह्मुस्तो वा वपनं कारयेत्सुधीः । केशाश्मश्रुद्येयनस्वान्युदङ्गसंस्थानि वापयेत् ॥

“ दक्षिणं कर्णमारम्य कर्माथं पापसंचये । शिखायं नवसंस्कारे शिखायंतं शिरो वपेत् ” ॥

पापसंचये तन्निमित्ते प्रायश्चित्ते शिखामादौ कृत्यावस्तात्सर्वतो वपेन्नोदवसंत्वं । नवसंस्कारे चूडाकरणे दक्षिणकर्णाच्छिखांतं शिखामारम्य वामकर्णांतं च वपेदित्युत्तरपदार्थः ।

२९ तैत्तिरीयके आसुरं वपनं निदित्वा देवक्रम उक्तः । “ देवान्प्रक्रम्यत उपपत्तावप्रे वपंत अथ श्मश्रूप्यथ केशानिति ” । मानुषेपि तत्रैव

मनुं प्रक्रम्य “ स श्मश्रूप्येवाप्रे वपंत अपोपत्तावप्य केशानिति ” । अत्राचानेदिसोमेषुदैवं । तत्र

तस्य विधानात् । प्रायश्चित्ते तु देवमानुषे विकल्पेन । तत्राप्युद्वक्सस्थितायै दक्षिणश्मश्रूप-
पसौ वप्त्वाचर्माविति । इदं च वपन निषिद्धकालेऽपि कार्यं ।

“क्षौर नैमित्तिककार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवा पित्रादिमृतियान्नासु प्रायश्चित्ते च तीर्थं” । इति स्मृते ।

निषेधाश्च । वृद्धगार्ग्यः

“रव्यारसौरवारेषु रात्रौ पाते व्रताहनि । श्राद्धाहप्रतिपद्रिक्ता भद्रा क्षौरेषु वर्जयेत् ॥ ” ९

भद्रा द्वितीयाद्या । न करण तिथिसाहचर्यात् । व्यासः

“ नक्षत्रे तु न कुर्वीत यस्मिन्जातो भवेन्नर । न प्रौष्ठपटयो कार्यं नैवाग्नेये तु भारत ॥

“ दारुणेषु तु सर्वेषु द्रुष्टतारा तुं वर्जयेत् ” ॥ घादरायणः

“ सिंहे धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरगमे । यात्रोद्वाहगृहारभक्षोरकार्याणि वर्जयेत् ” ॥

व्यासः “ विवाहमौजीचूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धक । अतर्वरुन्या च जायाया नेप्यते केशवापनमि ” त्या १०

धनेकनिषेधा समयमपूर्वमे उक्ता । तथा जीवत्पितृकेणापि कार्यं ।

“ मुंडन पिंडदान च प्रेतकर्म च सर्वश । न जीवत्पितृक कुर्याद्गुर्विणीपतिरेव चेति ” दक्षीय-

निषेधस्य रागप्राप्तविषयत्वाद्विधिसृष्टेऽनवनाशात् । वस्तुतस्त्विदं दक्षस्मृतौ निबन्धे चानुपलभा-

निर्मूलं । शंख

“ राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुत । केशाना वपन कृत्वा प्रायश्चित्त समाचरेत् ॥ १९

“ केशाना रक्षणार्थं तु द्विगुण व्रतमाचरेत् । द्विगुणे व्रत आचीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ” ॥

यत्तु ‘ विद्वेद्विप्रनृपखीणा नेप्यते केशवापन । ऋते महापातकिनो गोहतुश्चावकीर्णिनः ’ ॥

इति तत्र विज्ञानेश्वरः “ महापातनादिव्यतिरिक्ते राजादीना वपन नास्त्येव । महापातकादौ

तु तेषा वपनानिच्छया द्विगुणदक्षिणासहितं व्रतं द्वैगुण्यमिति ” । अन्ये तु महा

पातकादौ नित्यं राजादेरपि वपनमेवान्यत्र तु वपनानिच्छया व्रतद्वैगुण्यविधिरित्याहुः । २०

इयं च वपनाद्येतिकर्तव्यता प्राजापत्यप्रभृतिष्वेव भवति न ततोऽल्पेषु । तथा

च पैठीनसिः “ द्वादशाहे सपूर्णे वपनमिति ” । वपनग्रहणं चेति नर्तव्यतातरस्याप्युलक्षणं ।

तथा च याज्ञवल्क्य (प्रा. ३२६)

“ कुर्यात्त्रिषण्णाम्नायी कृच्छ्रं चाद्रायणं तथा । पवित्राणि जपेत्पिंडान् गायत्र्या वाऽभिमन्त्रणमिति ” ॥

निवर्तमानवपनसाहचर्याच्च पञ्चगव्यादेरपि निवृत्तिः । अत एव न्यूनपादव्रते वस्त्रदानमिति २१

वैष्णवे कलादिमात्रदानोक्तेरपीदमवगम्यते ।

अथ पूर्वोक्तभस्मादिस्नानप्रकारः ।

लिंगे “ ईशानेन शिरोदेशे मुखं तत्पुरेण तु । हृद्रो देशमधारेण गुह्यं वामेन सुव्रत ॥

१ इव—मनुष्ये । २ घन—यई—वामा ३—ई—निषेधाप्याह, यर—निषेधः । ४ अवहयनध—
व्रतहनि ईह क्षयहनि । २ यरघ—च ।

“सत्येन पादौ सर्वांगं प्रणवेन तु शोधयेत्” । अत्रेशानादिपदेनेशानः सर्वविद्याना-
मित्यादयो मंत्रा उच्यन्ते । चतुर्थ्यंतानि नमोतानीशानादिपदान्येव मंत्रा इत्यन्ये । अग्निरिति
भस्म । जलमिति भस्म । स्थलमिति भस्म । व्योमेति भस्म । सर्वं ह वा इदं भस्मेति
पंच मंत्रा ईशानादिमंत्रस्थान इत्यपरे । विष्णुः

६ “अग्रमग्रमिति स्मृत्वा मानस्तोत्रेण वा पुनः । गोमयैलेपयेत्प्राज्ञः सोदकैर्भानुदर्शितैः” ।
योग्यादावल्बयः

“त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं च विशेषतः । अधमोत्तममध्यानामंगानां क्षालनं च तैः” ।
कौर्मै “गोमयस्य प्रमाणं तु येनांगं लेपयेत्तत” । इति ।

अथ मृत्तिकास्नानं । जमदग्निः

१० “अधकांतिति वै शुद्धां मृत्तिकामाहरेच्छनैः । नमोमित्रस्येत्यादित्याय दर्शयेत्समृद्धौ करौ” ॥
“गंधद्वारामिति जप्त्वा स्वान्यगान्यनुलेपयेत्” ॥ शिवपुराणे

“अधकांत इति स्मृत्वा मंत्रेणान्यं मृत्तिकां । उद्धरेदुद्धृतासीति मंत्रेण सुसमाहितः ॥
“नमो मित्रस्येति ऋचा दर्शयित्वा च भानवे । आरुह्येति च गात्राणि समालभ्य द्विराचमेत्” ॥
अनुपलेपने मन्त्रांतरमाह योगी “आलभेत मृदांगानि इदं विष्णुरिति त्यूचा” । मृत्परिमाणं कौर्मै

१५ “मृत्तिका च समुद्दिष्टा त्वार्द्रामलकमात्रिकेति” । कम उक्तो नारदेन
“आयुष्कामः शिरोलेपं मृदा कुर्याद् द्विजः पुरा । श्रीकामः पादयोः शौचं मृदा पूर्वं समाचरेत्”

पारस्करः

“एकया तु शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तयोपरि । मृद्धिश्च तिसृभिः कार्यं षड्भिः पायु तथैव च ॥
“कट्विस्तयूरुगंधाश्च पादौ च तिसृभिस्ततः । तथा हस्तौ परिक्षाल्य द्विराचामेत्समाहितः” ॥

२० योगी

“मृद्धिरादिश्च गात्राणि क्रमशस्त्वग्नेजयेत् । शीर्षार्धानामिमवाणि स्मरन्विष्णुमनामयं ॥
“कट्विस्तयूरुगंधे च चरुणौ च त्रिभिरितिः । तथैव हस्तापादपथ्य नमस्कृत्य वलं रत्नः ॥
“यत्किंचेदमिति मंत्रेण नमस्येत्प्रयत्तांगलिः” ॥ अत्र विरुद्धानां मृत्संख्यादीनां यथाशास्त्रं
व्यनस्येति हेमाद्रिः । इति मृत्स्नानविधिः ।

२५ अनंतरं चतुर्थं चारिस्नानमुक्तं । तत्र मंत्रो ब्रह्मांडपुराणे

“आपो अस्मानिति त्युक्तवा भास्करामिमुखः स्थितः । इदं विष्णुर्नपित्वा च प्रातिस्रोतो निमज्जाति” ॥
महार्णवे तु वैकल्पिकौ द्वौ मंत्रावुक्तौ । “इदमापः प्रवहतेति” ऋक् ।

१. च नामिनत्रयेदिति याज्ञवल्क्यः १ ह-तः । २ नलघयईरं दधक-योगी । ३ ज-वा । ४ क्षल-
विचक्षणः । ५ नघरय-नपा । ६ व-जमि ।

आपोहिष्ठेति ऋचो वेति । तत्र मूल मृग्य । अनतर पंचगव्यस्नानान्युक्तानि । तत्र तद्गृहणमत्रा मात्स्ये

“सावित्र्यादाय गोमूत्रं गंधद्वारेति वैशङ्कन् । आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिकान्बोति वै दाधि ॥

“तेजोऽसीति घृत तद्वदेवस्य त्वेति चोदक । कुशमिश्रं जपेद्विद्वान्पचगव्यं भवेत्ततः ” ॥ इति ।

पाराशर्ये (११।३२) तु

“ तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदक । पचगव्यमृचा पूत स्यापयेदग्निमन्निधाविति ” ॥

द्वितीयं श्लोक उक्तः । देवस्य त्वेत्यनतरमभिधिचामीति वाक्यशेषं पूर्णाय

इति निबंधकृतः । यद्यपि मात्स्ये देवप्रतिष्ठाया देवस्नानान्यर्पणचगव्यग्रहणे एते मत्रा उक्ता

पराशरेण च ब्रह्मर्षिप्रकरणे तथाप्युभयत्रापि कुशोदकसहितानां पण्णा गोमूत्रादीनां

‘पचगव्यं भवेत्ततः’ इति ‘पचगव्यमृचापूतमिति’ च पचगव्यमिति परिभाषेति गम्यते । १०

तस्याश्च प्रकरणेन नियमाभावाद्यत्र पचगव्यविनियोगस्तत्रैतदेव मत्राद्यवगतव्यं । अन्यथा

गव्यमिति तद्विस्तृतस्य गव्यश्रुतक्रादिसाधारण्येन तेनापि स्नानं स्यात् । केचित्तु “मलाप

कर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धयः” इति बाह्यशरीरमलशोधनमात्रार्थत्वादमत्रकाण्येव तानीत्याहुः ।

जमदग्निः

“हिरण्यश्रुगं वरुणमित्यापोऽभिप्रपद्यते । सुमित्र्या इत्यप स्पृष्टा दुर्मित्र्यास्तु बहिः क्षिपेत् ॥ १५

“यदपानूरमित्यापस्त्रिरालोड्य तु पाणिना ” । प्रायश्चित्तवरुणापर्यंतं धर्मानाह शंख

“प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिरुपस्पृशेत् । एतवासाद्रवासा वा लब्धाशी स्थल्लेशय ॥

“स्थानवीरासनी मौनी मौजी दडकमडलु । भैक्षचर्याशिकार्यं च कूप्माडैर्जुहुयाद्धन ॥

उपस्पर्शं स्नानमित्यपराकं । दिवास्थितौ रात्रौ चोपवेशनं वीरासनमिति विज्ञानेश्वर ।

कुल्याद्यनाश्रयेणाहोरात्रमुपवेशनमिति शूलपाणि । मनु (११।२२४) “स्थानासनान्या २०

विहरेदशक्तोऽथ शयीत वा ” । कूप्माडैर्यद्देवादेवहेडनमित्याद्यैः । वसिष्ठ

“महाव्याहृतिभिर्होमं सावित्र्या वाऽन्वह स्वयं । कर्त्तव्यं पावनं सम्यक् सर्पिषा च तिलैस्तथा ॥

द्रव्याणां व्याहृतिगायत्र्योश्च विकल्प इत्यपराकं । तत्रैव पुराणे

“आपोहिष्ठेति सूक्तं तु शुद्धवत्योऽमर्षणं । शक्यं स्वस्तिमत्यश्च पावमान्योऽधमर्षणं ” ॥

“सर्वत्रैव प्रयुजीत कृच्छ्रदिशतमाचरन् ” । वैशंपायनः २५

“ऋषम विरजं चैव शुद्धवत्योऽधमर्षणं । गायत्री वा जपेद्देवीं पवित्रा देवमातरं ॥

“शतमष्टशतं वाऽपि सहस्रमथवाऽपरं ” ॥ स एव “स्नात्त्वोपतिष्ठेदादित्यं सौरिभिर्भुतु

कृताजलि ” । गौतमः (२६।९) “रौरवयौधाजपे नित्यं प्रयुजीत ” । रौरवयौधाजपे सामनी ।

१ नल-ब्रह्मर्षे । २ घ-प्रकारेण । ३ ब-ना । ४ क-स्थित । ५ घंघर्ष-स्थित, न-त्ते

६ घलइवई-तीरिभिः ।

पद्भिश्चान्मते

“ जपहोमादि यत्किञ्चित्कृच्छ्रोक्तं संभवेन्न चेत् । सर्वव्याहृतिभिः कुर्याद्गायत्र्या प्रणवेन वा” ॥

हारीतः “ सूर्याय देवताम्यो वै निवेद्य व्रतमाचरेदिति ” । निवेदनमग्रे व्रतपते-
व्रतमित्यदिमंत्रेणेत्यपराकं । पराशरः

९ “ प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु कुर्याद्ब्राह्मणभोजनं । शक्त्या वित्ताऽनुमोरेण प्रायश्चित्तानुरूपतः ॥

“आ सहस्रादा शताद्वा दशान्तमय वा जपेत् । उँकाराद्यं तयान्यद्वा गायत्रीमथ वाऽप्युतं” ॥

अशक्तौ प्रायश्चित्तमन्यद्द्वाराऽपि कार्यमिति प्रायश्चित्तविवेके ब्राह्मे “ रोगी वृद्धस्तु पौगंडः
कुर्याद्वन्यैर्व्रतं सदेति ” । कुर्यात् कारयेत् । पराशरः (११९०)

“ व्याधिव्यसनिनि श्रान्ते दुर्मिले डामरे तथा । उपवासो व्रतं होमो द्विजसंपादितानि वै ” ॥

१० शुद्धिकराणीति शेषः । डामरं परचक्रादि । व्रताति कर्त्तव्यमाह पराशरः (१११२)

“ पंचगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्रह्मकूर्चं पिबेद्दिजः । एकद्वित्रिचतुर्गावो दद्याद्विप्राद्यनुक्रमात् ” ॥

ब्रह्मकूर्चप्रकारो यक्ष्यते । शिष्टास्तु पूर्वमेव ब्रह्मकूर्चं कुर्यात् । यमः (१२)

“ प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्त्ता यदि विपद्यते । शुद्धस्तदहरेवाऽसाविह लोके परत्र चेति ” ॥

अंगिरा अपि

११ “यो यदर्थं चरेद्धर्मप्राप्य त्रियते व्रतं । स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयान्मनुरव्रवीत् ” ॥

छागलेयः

“ पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत्काममोहितः । जीवन्भवति चंडाले मृतः श्वा चाभिनायते” ॥

चायवीये

“ लोभान्मोहात्प्रमादाद्वा व्रतभंगो भवेद्यदि । उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्दो केशमुंडनं ॥

२० “ प्रायश्चित्तमिदं कृत्या पुनरेव व्रती भवेत् ” । वाशब्दः समुच्चये ॥

अथ साधारणप्रयोगः । तत्र प्रायश्चित्तं तावत्स्त्रीरोगिवृद्धबालादिष्वर्द्धं । पंच-

वर्षात्पूर्वपार्दः । षोडशवर्षाधिकब्रह्मचारिणे द्विगुणं । यतौ चतुर्गुणं । क्षत्रविद्द्वाद्वाणां

पादपादहानिः । ब्रह्मवचे चतुर्विंशत्साहस्रे च तेषां द्वित्रिचतुर्गुणं । सर्वपापेष्वनु-

ग्राहकप्रयोजकानुमंतृनिमित्तानां क्रमात्पादपादहानिः । निमित्तिनः पार्दः । अनु-

२१ खोमाना मातृतुल्यं प्रतिलोमाना शूद्रतुल्यं । स्त्रीशूद्रयोरंगप्रधानजपहोममंत्ररहितं प्रत्याघ्रायाश्च

प्राजापत्ये घेनुरेका देया । तन्मूल्यं वा । तच्च चत्वारिंशन्मापास्तदर्द्धं वा हेमरूप्यं चैता-

यत् त्रिपुराणं वा रूप्यं । द्वात्रिंशद्गुणः पुराणः । द्वादशविप्रमोजनं । अपुतं गायत्रीपः ।

गायत्र्या सहस्रतिलाहुतयः । संहितापारागणं । पद्भ्यां तीर्थसंस्थि योजनमयनं । शुक्लकेशस्य

१ घ-सर्गाय । २ ई-यवर्धे च; यरध-को यमर्थे । ३ ई-हादये । ४ घ-गालः । ५ घ-पादहानिः ।

६ यरध-पार्दः ।

द्वादशस्नानानि प्राणायामशतद्वयं पावकेष्टिं पावनीं वेति । एकस्मिन् चान्द्रीयेण प्राणापत्यप्रत्याम्नायास्त्रिगुणा । अतिकृच्छ्रे द्विगुणा । 'त्रिंशत्प्राजापत्यसममब्दमि'त्यादि । प्रायश्चित्तसदाचारद्विक्ताया त्रयो दिनानि उपराण्डेऽपि वा द्वौ त्रींश्चतुर पञ्च सप्त दश वा विप्रानाहिताग्नीन्यान्वा एकमेवाध्यात्मविद् पर्यत्वेनापवेश्य तेभ्यो गोवपौ तन्निष्कृत्य वा दत्त्वा साष्टाग भूमौ प्रदक्षिणीकृत्य

“ सर्वे धर्मविवेक्तारो गोप्तारः सकला द्विजा । मम देहस्य सशुद्धिं कुर्वतु द्विजसत्तमा ॥

“ मया कृतं महाहोमं ज्ञातमज्ञातकिल्बिषं । प्रसादं त्रियता मह्यं शुभानुज्ञां प्रयच्छत ॥

“ पूज्यै कृतं पवित्रोऽहं भवेयं द्विजसत्तमैरिति ” मन्त्राभ्यां तान्प्रार्थयेदाचारात् ।

ततः सम्यास्तच्छर्किं विचार्य समत्या तत्तत्प्रायश्चित्तविधिवान्यमुक्त्वा शतस्त्रीं चालवृद्धोरोग्यादिष्वनुग्रहं कृत्वा सम्यान्यानुवादकविप्रद्वारामुक्कर्मजन्यपापनाशार्थमिदं १०

प्रायश्चित्तमशक्तावमुक्तप्रत्याम्नायेन त्वया कार्यं तेन त्वं शुद्धो भविष्यसीति ।

सर्वप्रायश्चित्ते तु तव जन्मप्रभृति अद्य यावन् ज्ञानाज्ञानकामाकामसकृदसकृत्-

कृतकाम्यिक्रवाचिकमानसिनः सासर्गिकविपातकल्युपातकसकरीकरणमलिनीकरणपात्रिकरणजाति-

भ्रशकरप्रकीर्णकपापानां मध्ये संभावितानां नाशार्थं षड्दशशक्तौ यद्वा

सार्द्धाब्दं वा प्रायश्चित्तं त्वं कुर्विति । अयं चोपदेशो व्रतकर्त्रा पुस्तकपूजने सम्येभ्यश्च तदु- १५

द्देशेन गोदाने च कृते वारत्रयं कार्यं इति सप्रदायः ।

ततः कर्त्ता मासपक्षादि म्भृत्वा 'मम जन्मप्रभृत्यद्य यावदित्यादि प्रायश्चित्तमित्यत पूर्वो-

क्तमुक्त्वा अहं करिष्ये' इति सरुल्प्य

'श्यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च । केशानाश्रित्य तिष्ठति तस्मात्केशान्वापाम्यहमिति'

मन्मन्त्वा नशोपम्यशिखाकज्जं क्रमेण श्मश्रूपपक्षेनेशानुदक्स्स्यान्वापयेत् । यतिविध्वक्दीना २०

साशिवं वपनं । ब्रह्महत्यादिष्वपि साशिवं सर्वांगलोक्षा च । सध्वाना वध्यमुल्लेशाप्रदेदन ।

राजतत्पुत्रबहुश्रुतविप्राणामिच्छया वपनाभावः । तदा च द्विगुणं व्रतं । दक्षिणा च द्विगुणा ।

इत्थं वापयित्वाऽऽयुर्वैलमित्यादिना च दतधावनं कृत्वा दश स्नानानि कुर्यात् ।

तत्र भस्मस्नानं । 'ईशानं सर्वविद्यानामिति' शिरसि । 'तत्पुरुषायैति' मुखे । 'अरोरभ्योऽयं

शोरेभ्यः' इति हृदि । 'कण्ठेकाशेति' गुह्ये । 'सद्यो जातामिति' पादयोः । प्रणवेन सर्वांगे । २५

यद्वा 'ईशानाय नमः' शिरसि । 'तत्पुरुषायैति नमो' मुखे । 'अरोराय नमो' हृदि ।

'वामदेवाय नमो' गुह्ये । 'सद्यो जाताय नमः' पादयोः । प्रणवेन सर्वांगे । 'अशिरिति भस्म ।

चायुरिति भस्म । जलमिति भस्म । म्थलमिति भस्म । व्योमिति भस्म । सर्वं ह वा इदं भस्मे'ति

मन्त्रैः ब्रह्मान्मुखादिषु । ततो गोमयमादाय त्रिधा कृत्वा सूर्याय प्रददर्श्य 'अग्रमग्रं चरतीनामोषधीना

वनेवने । तामामृषभपत्नीनां पवित्रं शयशोधनं । तन्मे रोगाश्च शोकाश्च नुदु गोमयं सर्वदेति'

- मत्रेणैकेन नाभेरथ परेण नाभेरुर्ध्वमात्रमन्येन च शिरः शालयेत् । मानन्तोकेति वा मत्र । ततोऽध्वजाते रथक्राते विष्णुक्राते वसुधरे । मृत्तिके हर मे पाप यन्मया दुष्कृत कृतमिति' मृत्तिज्ञानमिममत्र्य "उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना । मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभि मप्रिता । मृत्तिके हर तत्सर्वं यन्मया दुष्कृत कृतम् । मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
- ५ त्वया हतेन पापेन जीवामि शरदा शतमिति "ब्रह्माडीयमत्रेण खनित्वा ' नमो मित्रस्येति ' सूर्यं प्रदर्श्य त्रिधा कृत्वैरस्माद्भगात्पट्टचतस्रो वा मृद । पादयो जयोत्कटि वन्तिपु प्रत्येक चतस्र । गुह्ये पट् । उदरकुक्षिपृष्ठवक्षोहस्तकठेषु द्वे द्वे । शिरस्येका । मृत्पारिमाणमाद्रामल्यमात्र । तत ' आपो अस्मान्मातर ' । ' इदं विष्णुरित्येताभ्या ' देवस्य त्वेत्यनेन वा स्नात्वा गायत्र्या गोमूत्रेण । ' गधद्वारेति ' गोमयेन । ' आप्यायस्वेति ' १० दुग्धेन ' दधिक्राण ' इति दशा । ' तेजोऽसि शुक्लमस्यमृतमसि धाम नामसि । प्रिय देवानामनामृष्य देवयजनमित्याज्येन । ' देवस्यत्वे'ति कुशोदकेन स्नायात् । यद्वैतानि दशापि स्नानान्यमन्त्राण्येव कार्याणि । ततो " हिरण्यशृग वरण प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचित । यन्मया भुक्तमसाधूना पापेभ्यश्च प्रतिग्रह । यन्मया मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृत कृत । तत्र इन्द्रो वरणो बृहस्पति सविता च पुनतु १५ पुन पुन " इत्येताभ्या तीर्थं प्रार्थ्य । ' ॐ नमो नारायणाय ' इत्यष्टाक्षरेण तीर्थं प्रकल्प्य ' ॐ भूर्भुव स्वरिति ' त्रिराचम्य मकृत्तमज्य ' या प्रवत ' इत्येतया व्याहृतिभिर्गायत्र्या जलमभिमयापामार्गदूर्वाकुशै ' काडादिति ' द्वाभ्या ' या शतेन चे'ति द्वाभ्या प्रणवयाहृतिगायत्री ' आपो हिष्ठाभि ' मर्जयित्वाऽतर्जले ' ऋत चेति ' तृच जप्त्वा त्रिनिमज्य देवर्षिपितृनरतर्प्य शुष्क वासो घृत्वा ऋषिकैविप्रैरावाहनाशौचरण २० स्वधावाचनरहितपार्षणविधिना श्राद्ध कुर्यात् । तत्र सर्वेष्वपि विप्रेषु विष्णोरेवावाहन । तत एका गा च हिरण्य च दत्त्वा व्याहृतिभि शालाश्री अष्टाविंशत्यादिसस्ययाऽऽज्यक्रमादग्नि वायुसूर्यप्रजापतिदेवस्य हुत्वा ब्रह्मर्चहोममपि कुर्यात्वाचारत् । तत्र ताघ्रे पालाशे पाद्ये वा पात्रेऽरणाया कृष्णाया वा गोमूत्र पलमितमष्टमापमित वा गायत्र्याऽऽज्य श्वेताया अगुष्टार्द्धमित षोडशमापमित वा गोमय ' गधद्वारामिति ' ताम्राया हेमवर्णाया वा पय २५ सप्तपल द्वादशमापमित गोमयाष्टगुण गोमूत्र त्रिगुण वाऽऽप्यायस्वेति ' रक्ताया चृष्णाया वा दधि त्रिपल दशमापमित गोमयात्पचगुणमष्टगुण गोमूत्रद्विगुण वा ' दधिराज्य ' इति कपिलाया नीलाया वा घृतमेवपलमष्टमापमित गोमयाचतुर्गुण वा ' तेजोऽसि शुक्लमिति ' कुशोदक च पलमितं चतुर्मापमित वा ' देवस्य त्वेति ' गृह्णीयात् । गोमूत्रादि कापिल वा ब्राह्म । अलाभे गव्यमात्र । एतन्मत्राने गृह्णामीति वाक्यशेष । तत ' आपो हि ष्ठेति ' १ ई-यो दुग्धेन । २- ' यन् ' इत्यपि पाठ धृतः ।

हस्तेनालोड्य ' मा न स्तोके' इति यज्ञिककाष्ठेन निर्मग्य सप्तावरै कुशै त्रिभि पलाशपत्रैर्वा जुहुयात् । मन्त्रास्तु । * " ॐ इरावती धेनुमतीहि भूत " । पृथिव्या इद न ममेति त्याग । ' इद विष्णु ' । विष्णवे इद । ' मानस्तोके ' । रुद्राय । ' शन्नोदेवी ' अम्य सोमाय स्वाहा । इद्रवते स्वाहा । गायत्र्या । सवित्रे । ' प्रजापते न त्वेदान्यन्यो ' प्रजापतये । ॐ स्वाहा । प्रजापतयेद० । अथ च ब्रह्मकूर्चहोमोऽऽन्ते प्रमाणवान् । ९
तत स्विष्टकृदादि होमशेष समाप्य तारकौटये होमावशिष्ट पचगन्य प्रणवेनालोड्य प्रणवेन निर्मग्य प्रणवेन पीत्वा सम्भ्योपदिष्ट सकलियत प्रायश्चित्त साक्षाद्यथासंभव प्रत्याघ्रायेन वा कृत्वा पूर्ववच्छाहतिभिराज्यहोम ब्रह्मकूर्चहोम विष्णुश्राद्ध च कृत्वा गोहिरण्यादिदक्षिणा च दत्त्वा शिरसा तृणभारमानीय गोभ्यो दत्त्वा ताभिर्भक्षिते शुद्धचेत् ।

॥ इति श्रीमीमांसकशंकरभट्टात्मजनीलकण्ठकृते भगवंतभास्करे १०

प्रायश्चित्तममूखे Xसाधारणः प्रायश्चित्तप्रयोगः ॥

अथ कृच्छ्रादिस्वरूपं । याज्ञवल्क्यः (प्रा ३१९-३२०)

" एकमक्तेन नक्तेन तथैवाऽयाचितेन वा । उपवासेन चैकेन लघुकृच्छ्र उदाहृत ॥

' यथाकथञ्चिन्निगुण प्रजापत्योऽयमुच्यते । एष एवातिकृच्छ्र स्यात्पाणिपूरात्तभोजन " ॥ इति ।

लघुकृच्छ्रस्यैव शिशुकृच्छ्र इति नामान्तर । अनुलोम प्रतिलोमो दडकलित- १९

वदावृत्त स्वस्थानविवृद्धो वा । एताश्चत्वारोऽपि पक्षान्मृत्यन्तरसिद्धान्यथाकथञ्चित्पदेनैव

सजग्राह योगी । आससख्यामाहापस्तवः

" साय द्वाविंशतिर्ग्रासा प्रात षड्विंशति स्मृता । चतुर्विंशतिरायाच्या पर निरशन स्मृत ॥

" कुक्कुटाडप्रमाणा स्युर्यथा वाऽस्य विशेषसुख " ॥ पाराशर्ये तु

" साय तु द्वादश ग्रासा प्रात पचदश स्मृता " इति पूर्वार्द्ध । चतुर्विंशतिमते तु २०

" प्रातस्तु द्वादश ग्रासा साय पचदशैव तु । आयाचिते तु द्वावष्टौ पर वै मारताशन " ॥ इति ।

आसा च सख्याना शक्त्या विकल्प । अतिकृच्छ्रे उपवासमिन्नवदिने

भोजनेषु पाणिपूरात्त्रिविधि । पाणिपूरमेकग्रासमित । " एकैक ग्रासमश्रीयान्यहाणि त्रीणि

पूर्ववत् । " यह चोपवसेदत्यमतिकृच्छ्र षरन् द्विन " इति मनूक्तेः (११।२।३) ।

साम प्राचापत्यमाह गौतमः (२६।१-१६) " हविष्यान्प्रातराशान् भुक्त्वा २९

तिस्रो रात्रीर्नाश्रीयाद्दशापर व्यह नक्त भुजीताथापर व्यहं न कचन याचेताथापर यह

मुपवसेत्तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकाम सत्य वदेदनाय्येर्न सभापेत रोरवयौधाजपे नित्य

१ घई-माते । * ३० इरावती धेनुमती हि भूत सूर्यवसिनामनवेदशस्या । व्यस्कन्ना रादसी विष्णवेते

दाधर्थं पृथिव्यामभितो मयूखे । इति ब-पाठ । २ पादकृच्छ्र प्रकीर्तित इति मुदितयाज्ञवल्क्ये पाठ ।

X क्ष स्वसाधारण

- प्रयुंजीतानुसवनमुदकोपस्पर्शनभाषो हि छेति ' तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मर्ज्जयति ' हिरण्यवर्णाः... शुचयः पावका ' इत्यष्टाभिरयोदकतर्पणं न मोहमाय मोहमाय मंहमाय मंहमाय ध्रुवते तापसाय पूर्वसत्रे नमो मौज्यायौर्ध्याय सुविविदाय वसुविदे सर्वविदाय नमः । परावसुविदे सर्वविदाय नमः पराय सुपाराय पारदाय पारयिष्णवे नमो रुद्राय
- १ पशुपतये महते देवाय व्यंबकायैकचरायाधिपतये हरये शर्वायशानयोप्राय वज्रिणे शृणिने कपर्दिने नमः । सूर्यायादित्याय नमो नीलव्रीहाय शितिकंठाय नमः । कृष्णाय पिंगलाय नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेंद्राय हरिकेशायोर्ध्वरेतसे नमः । सत्याय पावकाय पावकवर्णाय कामाय कामरूपिणे नमो दीप्ताय दीपरूपिणे नमः सौम्याय पुरुषाय महापुरुषाय मज्यमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमश्चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नम इति । एत
- १० एवादित्योपस्थान एता एवाज्याहुतयो द्वादशरात्रस्थति चरं श्रपयित्वैताम्यो जुहुयादम्ये स्वाहा मोमाय स्वाहाग्नीषोमाम्यामिद्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये स्विष्टकृत इत्येते ब्राह्मणभोजनमेतेनातिकृच्छ्रे व्याख्यात " इति । नमोऽहमाये-
त्यादयस्त्रयोदशमंत्रा नमः पूर्वानमोताश्चेति हरदत्तः । फौधुमन्नाहणे तु तथैव पाठः ।
अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३२१)
- ११ " कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशति " । इति । पयो जलं । " चरेत्कृच्छ्र-
तिकृच्छ्रं तु पिबेत्तयं तु शीतलमिति " ब्रह्मांडपुराणात् ।
अथ पराकः । स एव (प्रा. ३२१) "द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्त्तित " इति ।
मासोपवासकृच्छ्रमाह जाबालः "अनश्नन्मासमेकं तु महापातकनाशनमिति" ।
यावककृच्छ्रमाह शंखः
- १० " गोपुरीपाद्यवानश्नन्मासमेकं समाहितः । व्रतं तु यावकं कुर्यात्सर्वपापापनुत्तये " ॥
तप्तकृच्छ्रमाह मनुः (११।२१४)
" तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो ब्रह्मदीप्तचूतानिलाल् । प्रतिज्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्प्रापि समाहितः " ॥ १
पराशरः
" षट्पलं तु पिबेद्रंभस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् । पलमेकं पिबेत्सर्पितस्तप्तकृच्छ्रे विधीयते " ॥ १
११ तप्तकृच्छ्रमुक्त्वा शंखलिखिता " एष एव शीतः " शीतकृच्छ्रं ॥ इति ।
ब्रह्मकूर्चमाह जाबालः
" अहोरात्रोपितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः । पंचगव्यं पिबेत्प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः " ॥ १
प्रजापतिः

“पालाश पत्रपत्र वा ताम्र वाऽथ हिरण्यम् । गृहीत्वाऽऽसादयित्वा तु तथा कर्म समाचरेत् ” ॥

पराशरः (११।२९-३०)

“ गोमूत्रं कृष्णवर्णायां श्वेतायाश्चैव गोमय । पयश्च ताम्रवर्णायां रक्तायां गृह्यते दधि ” ॥

“ कपिलायां घृतं आह्यं सर्वं कापिलमेव वेति ” ॥ स एव (११।३०-३१)

“ मूत्रमेकपलं दद्याद्गुग्गुद्धं तु गोमय । क्षीरं सप्तपलं दद्याद्दधि त्रिपलमुच्यते ॥

“ घृतमेकपलं दद्यात्पलमेकं कुशोदकम् ” । गवां वर्णांतरस्य पचगव्यपरिमाणांतरस्य च बोधवाक्यानि ग्रथांतरे द्रष्टव्यानि । तदर्थंस्तु प्रयोगेऽस्मानि समगृहीत । पराशरः (११।३३)

“ आपो हि धृतिं चालोड्य मानसोकेति मययेत् ” ॥ स एव (२१।३४)

“ सप्तावरास्तु ये दर्भा अत्रिनाम्ना शुक्लत्विप । तैरुद्धृत्य तु होतव्यं पचगव्यं यथाविधीति ” ॥

प्रजापतिस्तु

“ स्नापयित्वाऽथ दग्नेषु पालाशैः पत्रकैरथ । तत्समुद्धृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रम ” ॥

पराशरः (११।३५-३६)

“ इरावती इदं विष्णुर्मनस्तोके च शवती । एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्धिनः ” ॥ प्रजापतिः

“ अग्नये चैव सोमाय सावित्र्या च तथैव च । प्रणवेन तथा हुत्वा स्विष्टकृच्च तथैव च ” ॥

मरीचिः “ अग्नयेस्वाहा । सोमाय स्वाहा । इद्रवते । इदं विष्णु । मानस्तोके । १९

गायत्र्या । प्रजापते न त्वदेतानीं त्याज्याहुतीरमौ नुहुयात् ” ॥ पराशरः (११।३५)

“ आलोड्य प्रणवेनैव निर्मेयं प्रणवेन तु । उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन तु ” ॥ मरीचिः

“ पालाशेन च पत्रेण बिल्वपत्रेण वा पिबेत् । तृतीयं ताम्रपात्रं वा ब्रह्मपात्राणि तानि वै ” ॥

वृद्धपराशरः

“ यत्त्वगास्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामैके । ब्रह्मकूर्चं दहेत्सर्वं शुष्यमाग्निरिविधेनमिति ” ॥ २०

पानदिने चोपवासः । “ ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिविधेनमिति ” (६।२९) पराशरोक्तेः

अथ सांतपनं । शंखः (१।८।८)

“ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सातपनं स्मृतं ॥

“ एतदेव ज्यहाम्यस्तं यतिसातपनं स्मृतम् ” ॥ महासातपनमाह याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३।१६)

“ पृथक् सातपनद्रव्यैः षडहं सोपवासकं । सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासातपनं स्मृतं ” ॥ यमः २९

“ एतान्येव च पेयानि एकैकं च व्यहं व्यहं । अतिसातपनं नाम श्वपाकमपि शोषयेत् ” ॥

द्वौदशाहोऽयं ।

“ व्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं व्यहं वै गोमयं पिबेत् । व्यहं दधि व्यहं क्षीरं व्यहं सर्पिस्ततः शुचि ” ॥

पचदशाहोऽयं ।

जावालः

“ एवमेतदेव हि निरात्रमुपयोजयेत् । अथ चोपवेसेदत्य महासातपन विदुरिति ” ॥

एतद्विंशतिरात्रोऽयम् । अथ तुलापुरुषकृच्छ्रः । शंखः (१८।९)

“ पिण्याकामतक्रात्रुसक्तूना प्रतिवासर । उपवासातराम्यासात्तुलापुरुष उच्यते ” ॥

६ अथ चांद्रायणं । यमः

“ वर्द्धयेत्पिण्डमेकैश्च शुके कृष्णे च न्हासयेत् । एतच्चान्द्रायण नाम यवमध्य प्रकीर्तितं ॥

“ एकैकं द्वासेयेत्पिण्ड कृष्णे शुके च वर्द्धयेत् । एतत्पिपीलिकामध्य चाद्रायणमुदाहृतं ॥

“ त्रींश्वीर्षिडान्समश्रीयान्नियतात्मा दृढव्रत । हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचाद्रायण स्मृतम् ॥

“ चतुर प्रातरश्रीयाच्चतुर सायमेव च । पिण्डानेतद्वि बालानां शिशुचान्द्रायण स्मृतम् ॥

१० “ पिंडानष्टौ समश्रीयान्मास मध्यदिने रवौ । यतिचान्द्रायण होतत्सर्वकल्पनाशन ” ॥

यतिचाद्रायणमिति सज्ञामात्र । तेन न यतिमानस्यैवात्राधिहार किंतु सर्वेषां ।

एव शिशुचान्द्रायणेऽपि यवपिपीलिकामध्ययोस्तिथिन्हासे वृद्धौ वा ग्रासानामपि न्हासवृद्धौ ।

तथा च विष्णुः “ ग्रासानास्याविकारमश्रीयात्ताश्चटकलाभिः वृद्धौ क्रमेण वर्द्धयेद्दानौ च

न्हासयेदमावास्याया च नाश्रीयादिति ” । एतेन यत्कल्पतरुकृच्छ्रलपाणी आहृतं “ कृष्ण-

१६ प्रतिपदि पचदश ग्रासा । तत् एकैकहानावमावास्यामेको ग्रास । शुद्धप्रतिपदादिषु व्यादि

वृद्धिरिति तद्व्याप्तं । ‘ अमौवास्या न भुजीत एष चान्द्रायणो विधिरिति ’ पराशरोक्तेश्च ।

सामान्यचान्द्रायणमाह स एव “ यथावथर्षिपिण्डान् तिस्रोऽशीतीरश्रीयात्स

सामान्यचान्द्रायण ” इति । प्रतिदिनं सख्यानियमानादरेण मासेन चत्वारिंशदुत्तर

शतद्वयं ग्रासानश्रीयादित्यर्थं । पिपीलिनायवमध्यमिन्नचान्द्रायणेषु दिनान्तरेऽप्यारभो न

२० प्रतिपद्येन । ग्रासपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः (प्रा ३२४)

“ तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुके शिख्यडसमितान् ” । शिखी मयूर ।

चाद्रायणप्रकरणे पराशरस्तु (१०।३) ‘ जुत्कुण्डप्रमाणं तु ग्रासं वै परिश्रवयेत् ” ॥

शंखस्तु “ आर्द्रमिलकमात्रान्तु ग्रासा इदुन्ते स्मृता ” इति ।

एतेषां च परिमाणानां शक्त्या विकल्पः । एकादश्यादौ नित्यप्रात उपवासास्तत्रात्रायण

२६ विधिना बाध्यते । एतस्य “ धर्मार्थं च चरेदेतच्चद्रस्येति सलोक्तमिति ”

काम्यत्वाल्लशुनभक्षणदिनिमित्ते विहितत्वेन नैमित्तिकत्वाच्च । काम्यत्वेनादश्याद्युपवासोऽप्य

द्वारा कारणीयः । प्रतिनिधिना कृतेऽपि फलप्राप्तेः पात्यायनादिभिरुक्तत्वात् । वचनानि

१ ‘ पादद्वयं तथा त्यक्त्वा शशूनं परिवारनाय ’ इति मुद्रितपुस्तके पाठः । २ अर्थं पात्रं यमऽपि दृश्यते (यम १०) ३ दल-प्रारभो ।

त्वम्भक्तृते समयमयूखे द्रष्टव्यानि । अयं चेकादश्याप्युपवासबाध सामान्यचान्द्रायण
भिन्नेष्वेव । तत्र प्रतिदिनग्रासग्रहणनियमाभावात् । गौतमः (२७।१-१२) "अथातश्चान्द्रायण ।
तस्योक्तो विधि कृच्छ्रे । वपन व्रत चरेच्छ्रेभूता पौर्णमासीमुपवसेदाप्यायस्व स ते पयासि नवो
नव इति चैताभिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषश्चानुमन्त्रणमुपस्थान चन्द्रमसो 'यद्देवा देवहेडनामिति'
चतसृभिराज्य जुहुयाद्देवकृतस्येति' चाते समिद्धि । ॐ भू । ॐ भुव । स्व । तप । सत्य । ५
यश । श्री । ऊर्क् । इट् । ओज । तेज । पुरुष । धर्म । शिव । इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रण ।
मनसा । नम स्वाहेति प्रमाणमास्याविकारेण चरुभैक्षसक्तुकणयावन्शात्रपयोदधिमृत-
मूलफलोदकान्युत्तरोत्तरप्रशस्तानि । पौर्णमास्या पचदश ग्रासान् भुक्त्वा एकैकापचयेन
पूर्वपक्षमिति" । बौधायनः (३।८।१-३) " अथातश्चाद्रायणकल्प व्याख्यास्याम । शुक्ल-
चतुर्दशीमुपवसेत् कृष्णचतुर्दशी वा केशश्मश्रुनखलोमानि वापयित्वा श्मश्रूष्येव वेत्यादि" ॥ १०
यम

" आयस तैजस पात्र चक्रोत्पन्न विवज्जयेत् । अमुराणा हि तत्पात्र देवपात्रमचक्रक " ॥
चक्रोत्पन्न घटशरावादि । स एव ' अगुल्यप्रस्थित ग्रास सावित्र्या चाभि
मन्त्रयेत् " । अत्र ग्रासैरेव प्राणाग्निहोत्रमाह बौधायनः (३।८।१०) " अश्रीयात्प्राणायेति
प्रथमं । अपानायेति द्वितीयम् । व्यानायेति तृतीयम् । उदानायेति चतुर्थं । समानायेति १५
पचम । यदा चत्वारस्तदा द्वाभ्या पूर्वं । यदा त्रयस्तदा द्वाभ्या पूर्वा । ग्रामद्वयपक्षे प्रथम
माद्यैस्त्रिभिरित्य द्वाभ्यामेकपक्षे सवैरकमित्यर्थ " ।

अथ प्रयोगः । चतुर्दश्या कृतनित्यक्रिय पूर्वाण्हे प्राणानायम्य मासपक्षाद्यु
हिंख्यामुक्पापक्षयकाम श्रीकामो देवताप्रीतिशामो रसायनादिसिद्धिकामो वाऽमुक्चाद्रायण
करिष्य इति सकल्प्य अग्ने व्रतपते व्रत चरिष्यामीत्यादिमन्त्रैर्व्रतमाप्तिष्याय निवेद्य २०
केशश्मश्रुलोमनखानि श्मश्रूष्येव वा वापयित्वा तद्दिन उपोष्य परदिनेऽमा चैत्रत्राप्युपोष्य
पौर्णमा चैत्रवत्पचदश ग्रासान्भुजीत । तत अमोत्तरपक्षे उपचय पौर्णमोत्तरपक्षेऽपचयो ग्रासाना ।
प्रतिदिनमुदिते चद्रे " आप्यायस्व सोम तर्पयामि । स ते पयासि चद्र तर्पयामि । नवो नवो
चद्रमस तर्पयामीति " तर्पयित्वाऽऽज्येनैतैरेव मन्त्रैर्लौकिकेऽग्नौ हुत्वैतैरे वपात्रस्य हविरनुमन्यैतैरेव
चद्रमुपस्थाप्य ' यद्देवा देवहेडनामिति ' व्रतसृभिक्ष प्रन्तुचमाज्य जुहुयाद् । सर्वत्रापक्षे न ममेति २५
त्याग । ततो ' देवकृतस्येति ' त्रिभि समिन्नयं हुत्वा । ' ॐ भू । ॐ भुव । स्व । तप । सत्य ।
यश । श्री । ऊर्क् । इट् । ओज । तेज । पुरुष । धर्म । शिव ' । इत्येतै पचदशभि
रेवैकैत्रयेण पात्रस्य ग्रासमनुमन्य मनसा नम स्वाहेत्युक्त्वा सर्वाननुमन्यैवैकमगुल्यग्रगृहीत्वा
सावित्र्याऽनुमन्य भक्षयेत् । तत्र प्रथमदिन एकग्रासपक्षणे प्राणाय स्वाहेत्याद्य पचापि

मन्ना । द्वयाग्रांसयोरार्धेन्द्रिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैरेक । द्वाभ्यामपर । त्रिषु भासेषु द्वाभ्या द्वाभ्या द्वौ एकेनात्प । चतुर्षु द्वाभ्या पूर्वं एकेकेनान्यान् पचभ्योऽग्निना ग्रासास्तुष्णीमेव भक्षणीया । समाप्तो यवरान् विप्रान् भोजयित्वा गा दक्षिणा दद्यात् । असमाप्तिप्रत्यह त्रिपवणस्तान सौरमन्त्रै रृतानलिरादित्योपम्यान गायत्र्या याद्वृत्तिमि कूप्माद्वैर्वाऽऽज्यहोम । दिवा स्थिति ।

१ रात्रावुपवेशन । अशर्का शयन । यथाशक्ति । 'आपो हि ष्ठेति' सूक्त । 'एतोन्विन्द्र' । ऋत चेति तृच 'शत्र इद्राग्नी' 'म्वस्तिनो मिमीता' । 'पुन तु मा देवतना' । ऋषभ विरज रोदक्यौधाजपे सामनी च पठेत् । एतेषामसमने गायत्री व्याहृती प्रणव वा जपेत् । एतच्च विप्रभोजनदक्षिणादानादिजपात् मन्त्रेष्वपि प्राजापत्यादिमतेषु तुल्य ।

॥ इति चाद्रायणनतप्रयोग ॥

१० अथ सोमायन । मार्कडेयः

“गोक्षीर सप्तरात्र तु पिवेत्स्तनचतुष्टयान् । स्तनत्रयात्सप्तरात्र सप्तरात्र स्तनद्वयात् ॥

“स्तनेनैकेन षड्वात्र त्रिरात्र वायुभुग्मवेत्” । एतत्रिंशद्दिनसाध्य । चतुर्विंशतिदिन-साध्यमाह । चतुर्थीप्रभृति चतुस्तनेन त्रिरात्र । त्रिस्तनेन त्रिरात्र । द्विस्तनेन त्रिरात्र । एक-स्तनेन प्रभृति पुनश्चतु स्तनात् । 'या ते सोम चतुर्थी तन् तम्ये स्वाहा' । एव पचमीपष्ठीत्येव

१९ यथार्थान्तिथिहोमा । एकमाद्यां एनोम्य पूतश्चद्रमस समानता सामान्यता समानलोभता सायुज्यभाच्छ्रुति । समाप्ते ब्राह्मणतर्पण दक्षिणादान च । चतुर्थी कृष्णा । समानता तुल्यत्व । सामान्यताऽपरचद्रत्व सायुज्य चद्राभेदे । सर्वेषा कृच्छ्रणा फलार्थत्वमप्याह व्यासः

“श्रीकाम पुष्टिकामश्च स्वर्गनामस्तथैव च । देवताराधनपरस्तथा कृच्छ्र समाचरेत् ॥

“रसायणानि मन्त्राश्च तथा चैवोपधानि च । तस्य सर्वाणि सिध्यति यो नर कृच्छ्रश्चन्द्रेत् ॥

२० “श्वैदिकानि च सर्वाणि यानि काम्यानि कानिचिन्। सिध्यति सर्वेण तानि कृच्छ्रकर्तुर्न सशय” ॥ इति अधप्राजापत्यदिप्रत्याम्नार्याः । तत्र तावच्चाद्रायणद्वादशाब्द्यादिमतत्रिपयेष्वपि पापेषु प्राजापत्यरूपनामाहतुर्यमोक्षणसौ

“यत्रोक्त यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशन । प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शोभयेत्त्रात्र सशय” ॥

प्राजापत्यश्च व्रतातरानुरोधेनावृत्तो वा । प्राजापत्यप्रत्याम्नायश्चतुर्विंशतिमते

२१ “कृच्छ्रो देव्ययुत चैव प्राणायामशतद्वयम् । तिष्ठहोमसहस्रं तु वेदपारायण तथा ॥

“विप्रा द्वादश वा भोज्या पावकेष्टिस्तथैव च । अन्या वा पावमानेष्टि समान्याहुर्मनीषिण” ॥

अपरावै

“समिद्धृतहविर्धा-यतिलान्वा मास्ताशन । हुत्वा द्वादशसाहस्र गायत्र्या कृच्छ्रमाप्नुयादिति ” ॥

द्वादशाभिगधिक महस्र द्वादशसहस्र । याज्ञवल्क्योऽपि (प्रा ३१०)

“ यत्र यत्र च सर्गिणामात्मान मन्यते जन । तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचन तथा ” ॥

सर्गिण पापयुक्त । वाचन दान तिलैरित्यत्रापि सचध्यते तिष्ठदानमित्यर्थ । वेद पारायण महितापारायण । अयुतगायत्रीभिरुपातरितत्वात् । सहिताध्ययन यावत् काल ५
मावित्री जपेदिति अपगर्के प्रचेतःस्मृतेश्च । पगाशरः

“ कृच्छ्रंऽयुत तु गाय-या उदवासस्तथैव च । धेनुप्रदान विप्राय सममेतच्चतुष्टयमिति ” ॥

उदवासोऽहोरात्रमिति महार्णवे । मार्कण्डेयः

“प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनु दद्यात्पयस्विनीं । धेनोरभावे दातव्य मूल्य तुल्य न सशय” ॥ इति ।

सवर्त्तः “ गवामभावे दातव्य तुल्य मूल्य न सशय ” इति । मूल्यमुक्त १०

माधवीये ब्रह्मपुराणे “ गवामभावे निष्क म्यात्तदूर्द्धं पाद एव वा ” । रूप्यपरिमाणे

निष्कपरिभाषामाह याज्ञवल्क्यः (आ ३६५) “ निष्क सुवर्णाश्चत्वार ” इति । सुवर्ण

चतुष्टय समतोन्नित रूप्य निष्कमित्यर्थ । लीलावत्यां

“ वराट्काना दशकद्रय यत्मा काविणी ताश्च पणश्चतस्र ।

“ ते षोडश द्रम्म इवावगम्यो द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्क इति ” ॥ १९

मूल्यातरमपि प्रायश्चित्तविवेके पद्त्रिंशन्मते

“ धेनु पचभिराढ्याना मध्याना त्रिपुराणिका । कार्पाणैकमूल्या हि पवित्राणा प्रकीर्तिता ” ॥

दरिद्राणामिति क्वचित्पाठ । पुराण द्वारिंशत्कृष्णलमित रनत ।

“ द्वे कृष्णले समभृते विज्ञेयो रूप्यभाषक । ते षोडश स्याद्धरण पुराणश्चैव राजता ” ॥

इति मिताक्षराया स्मृतेः । कार्पाणस्तु × “ कार्पाण स विज्ञेय कार्षिकस्ताम्रिक पण ” २०

इति मनूक्तेः (८।१३७) ।

नारदोक्तोऽपि

“ कार्पाणो दक्षिणस्या दिशि रौप्य प्रवर्तते । पणौर्निबद्ध पूर्वस्या षोडशैव पण स तु ” ॥

मूल्याभ्याये कात्यायनः

“ द्वात्रिंशत्पणिका गावश्चतुष्कार्पाणोवर । वृषे षट्कार्पाणका अष्टानवडुहि स्मृता ॥ २१

“ दशकार्पाणो धेनो अश्वे पचदशैव त्विति ” । एतेषा च गोमूल्यपभाणा शक्ताशक्त-
भेदेन व्यवस्था यत्तु अपरार्के

“ द्वादशैव सहस्राणि जपेद्देवीमुपोषित । नलते विधिवन्मौनी प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥ ” इति जगते नलसमीपे । तथा तत्रैव चतुर्विंशतिमतमुक्त “ अतिकृच्छ्रे पराने च प्राजापत्यत्रय कुर्यात्कृच्छ्रे गोमिथुनमिति ” । अत्र द्वादशमहस्रगायत्रीनपो गोमिथुन च गौतमाद्युक्त-प्राजापत्यविषय । शक्तविषय वा । तत्रैव

- ९ “ अतदानहिरण्येन द्वादश ब्राह्मणान् शुचीन् । तर्पयेन्मास्ताशी च श्रोत्रियान्कृच्छ्र उच्यते ॥
 “ उपोष्य श्रद्धया युक्तमित्थलपात्राणि धर्मत । द्वादश ब्रह्मवादिभ्य प्राजापत्येन तत्सम ॥
 “ स्वयमाहृत्य यो मुर्द्धा तृणभारानुपोषित । दद्याद्गोमडले कृच्छ्रे द्वादशैव न संशय ॥
 “ प्राणायामशत कृत्वा द्वात्रिंशत्तरमार्तिषु । अहेरारोपितस्तिष्ठेत्प्राङ्मुखे कृच्छ्र उच्यते ॥
 “ नमस्वारसहस्राणि द्वादशैव दृढमत । गोविप्रपितृष्वेषु कुर्यात्कृच्छ्रत्रय भवेत् ॥ ”

१० तिलपात्राण्युक्तानि यैर्मै

“ तिलपात्र त्रिधा प्रोक्त कनिष्ठोत्तममध्यम । ताम्रपात्र दशपल जघन्य परिर्नीतितम्र ॥

“ द्विगुण मध्यम प्रोक्त त्रिगुण चोत्तम स्मृत ” । वसिष्ठः

“ अपि चेत्वरते कर्तुं दिक्म मास्ताशन । रात्रौ स्थित्वा जले विष्ट प्राजापत्येन तत्सम ॥

“ गोमूत्रेण समायुक्तं यत्न चोपयोगयेत् । कृच्छ्रमेवाहिं प्रोक्तं दृष्टमगिरिमा स्वय ॥

- ११ “ निश्चयशीनो दिवा तिष्ठेन्निरात्र मारुताशन । प्राजापत्य विजानीयात्कूर्माङ्गैर्जुहुयाद् पतमिति ” ॥
 पराशरः (१२।१६)

“ कृच्छ्रे देन्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वय । पुण्यतीर्थे नार्द्रशिर स्नान द्वाण्दशसहस्रया ” ॥

माधवीये स्मृत्यतरे

“ प्राजापत्य चरन्विप्रो यद्यशक्तं कथंचन । अहानि पत्र विप्रान्यान् भोजयेत्सभ्यगीप्सितान् ” ॥

- १० अत्र कर्पिजलाधिकरणन्यायेन पत्रम्बप्यहम्सु त्रयम्बयो विप्रा । षण्णः

“ एकमध्ययनं कुर्यात्प्राजापत्यमथापि वा । नद्याद्वादशसाहस्रं गवा मुष्टिं विचक्षण ” ॥

एकमध्ययनं सङ्कृतसहिताभ्ययनम् । तथा षडुपवासरापि प्राजापत्य इति निबधकृतः ।

चतुर्विंशतिमते

“ प्राजापत्ये तु गामेका दद्यात्सातपने द्वय । परान्तसातिकृच्छ्रे तिलमित्थस्तु गान्तेथेन ” ॥

- ११ सातपनमत्र महत् । इतरत्र सार्द्धप्राजापत्योक्ते । तथा च पङ्क्तिग्रन्थे

“ पराकृतसातिकृच्छ्रम्भाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् । सातपनम्य वा न्यर्द्धमशक्ती प्रतमाचरेदिति ” ॥

मृत्युर्थसारे तु “ पराके पत्र तप्तकृच्छ्रे पडिति । अपराके मापडेयः

“ प्राजापत्यसमा धेनुस्तद्वयं कृच्छ्रततके । पराने तु सुवर्णं म्याद्वेमशृगी तथेव च ” ॥ इति

पराके सुवर्णधेनुद्वयमूल्यसम । हेमशृगाग्रहणेन सरुलकास्यदोहाद्युपस्कारवर्ती धेनु लक्षयति ।
गोरनुवृत्तो । “ एका कृच्छ्रे तिस्रश्चाद्रायणे स्मृता ” इति । मदनरत्ने स्मृतौ

“प्राजापत्ये तु गामेकामतिकृच्छ्रे द्वय स्मृत । चान्द्रायणे पराके च तिस्रो गा दक्षिणास्तेथेति”॥
बृहद्विष्णुः “ चान्द्रायणमकुर्वाणा कुर्यु कृच्छ्रचतुष्टय” । एतद्यतिचान्द्रायणविषय । स एव
“चान्द्रायणपराकाम्या निष्कृति यो न शक्नुयात् । स करोत्यात्मशुद्धयर्थं प्राजापत्यस्य पचकामिति” ९

इदमृषिचान्द्रायणपर । पिपीलिकायवमध्ययोरष्टधेनुक्ते । शिशुचान्द्रायणादौ च धेनु
त्रयोक्ते । यत्तु चतुर्विंशतिमते “ अष्टौ चान्द्रायणे देया प्रत्याम्नायविधौ सदेति ”
तत्पिपीलिकायवमध्यविषयमिति धनिन । धर्मविवृत्तौ चतुर्विंशतिमते च

“ चान्द्रायण मृगारेष्टि पवित्रेष्टिस्तथैव च । मित्रविदापशुश्चैव कृच्छ्रत्रयमथापि वा ॥ १०

“ तिलहोमायुत चैव पराकद्वयमेव च । गायत्र्या लक्षमेक तु सामान्याहुर्मनीषिण ॥

“ नित्यनैमित्तिकाना च काम्याना चैव कर्मणा । इष्टीना पशुत्रधानामभावे चरव स्मृताः” इति
कृच्छ्रातिकृच्छ्रे तु धेनुत्रय । अत्र

“विप्रदडोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रे निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रेऽसृक्पाते कृच्छ्रेऽभ्यन्तरशोणित” ॥

इत्यतिकृच्छ्रे धेनुद्वयोक्तेस्तद्विषयनिपातनादधिकेऽसृक्पाते विहितस्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्याति १९
कृच्छ्रादाधिकयावगमाद्धेनुत्रय प्रत्याम्नायो गम्यते । यदा त्वतिकृच्छ्रे तिस्रस्तदा तु
कृच्छ्रातिकृच्छ्रे ततोऽधिके चतस्र । तथा चोत्तरोत्तराधिक्येनाह हारीतः

“ अनात्रमी सवत्सर प्राजापत्य चरित्वाऽऽश्रममुपेयात् । द्वितीयेऽतिकृच्छ्र । तृतीये
कृच्छ्रमत ऊर्ध्वं चान्द्रायणमिति ” । चतुर्विंशतिमते

“ कृच्छ्रे पचाऽतिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहर्षिस्त्रिशदेव तृतीये

चत्वारिंशच्च तप्ते त्रिगुणनगुणिता विंशति स्यात्पराके ।

कृच्छ्रे सातापनाख्ये भवति पडाधिका विंशति सैव हीना

द्वाम्या चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशतनुर्भोजयेद्विप्रमुख्यान् ” ॥

अत्र सख्यान्वितमहरह पठ भोजनान्वायि । तेन कृच्छ्रे प्रत्यह पचदश । एवमुत्तरमेति

कोचित् । युक्त तु । सख्यावीप्सयो परम्परानन्वितयोरेव क्रियान्वय । तेन कृच्छ्रे पचसु दिने २९

प्वेकैको भोज्य । अतिकृच्छ्रे पचम्येकैःस्त्रि द्वौ द्वाविति पचदशैव । तृतीये बृच्छ्रातिकृच्छ्रे

त्रिंशद्वादशदिने विभज्य भोज्या । सातपने चान्द्रायणे च विंशतौ त्रैगुण्यमन्वेति । सौम्य

कृच्छ्रे एका धेनु । ब्रह्मकृच्छ्रे द्वे पराके तिस्र । मासोपवासे सार्द्धसमेति निबन्धकृतः । शूल

पाणिस्तु । पराके पच । चाद्रायणे सार्द्धसप्त । शिशुनाद्रायणे तसकृच्छ्रे च पादोनचतुष्टय ।
कृच्छ्रतिसकृच्छ्रे सातपने च पद् । मासोपवासे पचदशोत्थे ।

अथ तीर्थप्रत्याम्नायाः । ब्रह्महत्यात्रतमुपक्रम्य भविष्यत्पुराणे

“ विन्व्यादुत्तरतो यस्य निवास परिकीर्त्तित । पराशरमत तस्य सेतुवधस्य दर्शन ” ॥

५ विध्योत्तरवर्त्तिनमुपत्त्वा तत्रैव

“ चातुर्विधोपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मागतके । समुद्रसेतुगमन प्रायश्चित्त विनिर्दिशेत् ” ॥

स्मृतिसंग्रहे स्मृत्यर्थसारे च “ भागीरथ्या स्नान पष्ठियोजनागतस्य षड्विंशसप्त ” ।

अत्र यात्रायोजनपृष्ठावर्द्धकृच्छ्रवृद्धि । एकयोजनागतस्य मध्ये पर्वतादिभिर्यवधाने
कृच्छ्रत्रय । तृतीयाशाधिक्रकोशादागतस्य भागीरथ्या विध्युक्तस्नानेमेव कृच्छ्र ।

१० अशक्तस्य त्वर्द्धयोजनागतस्य । शक्तस्यापि मार्गस्य दुर्गमत्वे भागीरथीस्नान-
मर्द्धयोजनागतस्यैक कृच्छ्र इत्यादि कल्पयति । प्रयागस्नानपष्ठियोजनागतस्य द्वादशाब्दसप्त

गगाद्वारे गगासागरसगमे चैव । यमुनास्नान विंशतियोजनागतस्य द्वादशाब्दसप्त । मथुराया
द्विगुण सरस्वत्या चतुरब्दकृच्छ्रसप्त चत्वारिंशद्योजनागतस्य । प्रभासे द्वारकत्या च द्विगुण ।

अनयोर्नद्योजनपृष्ठो पादकृच्छ्रवृद्धि । द्व्यर्द्धतीशतद्विषाशावितग्ताशरावतमिरद्रवृत्वादिषु

१५ स्नान निशकृच्छ्रसप्त पचदशयोजनागतस्य । चन्द्रमायानेवतीशारगोमतीदेवित्राजोशिरी-
गडक्यादिदेवनदीषु स्नान षोडशकृच्छ्रसप्त । द्वादशयोजनागतस्य एतासु महानदीषु

परस्परसगमे त्रिनदीफल । अग्यासु महानदीषु षट्कृच्छ्रसप्त । महानदेषु महानद्यर्द्ध ।
शोणमहानदे गगार्द्धफल । नदेषु नद्यर्द्ध वैरोचननदे महानद्यर्द्ध नर्मदाया

चतुर्विंशतियोजनागतस्य चतुर्विंशतिसकृच्छ्रसप्त । कुञ्जिकासगमे द्विगुण । शुरुतीर्थे तर्गुण ।

२० ताप्या दशकृच्छ्रसप्त दशयोजनागतस्य । पयोप्यामष्टयोजनागतस्याष्टकृच्छ्रसप्त ।
तत्र तत्र सगमे द्विगुण । गोदावर्या पष्ठियोजनागतस्य अष्टसप्त । त्रिंशद्योजनागतस्यैकषड्

सुतीर्थेषु प्रतिलोमानुलोमस्नान पष्ठिकृच्छ्रसप्त । वनरासगमे प्रयागे तद्विगुण । तप्तगोदावरी
नामधरे त्रिगुण । कुशतर्पणे वनराया द्वादशयोजनागतस्य द्वादशकृच्छ्रसप्त गोदावर्या

विन्धेपे समुद्रात् षड्गुण प्रणीताया चतुर्योजने । पूर्णाया तद्वर्द्ध योजने । कृष्णवेणाया

२५ पचदशयोजने षड्दशकृच्छ्रसप्त । तुगभद्राया विंशतियोजनागतस्य विंशतिसकृच्छ्रसप्त ।
मलपहारिण्यामष्टकृच्छ्रसप्तमष्टयोजनागतस्य । निवृत्या षट्कृच्छ्रसप्त षड्योजनागतस्य
गोदावर्या यात्रायोजनपृष्ठौ योजने षट्कृच्छ्र । सिंहस्थे गुरौ सर्वत्र जान्हवीसप्त ।
कन्यास्थे गुरौ कृष्णवेण्या सर्वत्र जान्हव्यर्द्ध तुगभद्राया तुलास्थे गुरौ रवौ
वा जान्हव्यर्द्ध ब्राह्म कर्के रवौ च । कृष्णवेण्या मलपहारिणीसगमे प्रयागे विंशद्योजनागतस्य

त्रिंशत्कृच्छ्रसम । भीमरण्या सगमे प्रयागे द्विगुण । तुगमद्रामगमे त्रिगुण* निवृत्तिसगमे चतुर्गुणं । ब्रह्मेश्वरे पचगुण । पातालगमाया महिर्गर्जने षड्गुण । तत पूर्व षष्टिकृच्छ्रसम । लिंगालये द्विगुण । समुद्रसगमे चैव । कावेर्या महानद्या पचदशकृच्छ्रसम दशयोजनगतस्य । ताम्रपर्णीकृतमालापयस्विनीषु द्वादशयोजने द्वादशकृच्छ्रसम । महापादोद्भूता वेदाद्रिपादोद्भूताश्च नद्य स्वदैर्घ्यानुसारेण एकद्वित्रिकृच्छ्रफलदा । विन्ध्यशैलाद्भवा द्विगुणा । हिमोद्भूतास्त्रिगुणा । स्मृतो पुराणे च यथाकथञ्चिदनुक्तौ कुल्या त्रिरात्रफलदा । अल्पनद्य कृच्छ्रश । नद्यो द्विकृच्छ्रश । महानद्यस्त्रिकृच्छ्रश । मवत्र यानानुक्तौ कृच्छ्रसख्या योजनसख्यया म्यात् । एकयोजनगादिष्वञ्चोजनगाता स्ववत्य नृत्या । ततो द्वादशयोजनगाता अल्पनद्य । चतुर्विंशतियोजनगाता नद्य । चतुर्विंशतियोजनाधिर्गगा महानद्य । समुद्रगाश्च महानद्य । यत्र महानदीसमाख्यास्ति ताश्च महानद्य । उपवाससहित नदीस्नान कृच्छ्रसम । योजनादर्वांगपि । शुनीगर्द्भीचाडालीशुद्धी कष्टगादि नद्य पापनद्यश्च वर्ज्या । सर्वत्र समुद्रस्नान दर्शो कार्ये । देवतासर्मापि सर सरि नदीसगमेषु सर्वदा कार्ये । समुद्रस्नान पचदशयोजनगतस्य प्रख्यातदेवतासर्मापि द्विगुण । तत्र स्नात्वा तद्देवतादर्शने त्रिगुण । सेतोर्गमन त्रिंशत्कृच्छ्रसम । त्रिंशद्योजनगतस्य । स्नात्वा रामेश्वरदर्शने षष्टिकृच्छ्रसम । विन्ध्यदेशीयाना सेतुरामेश्वरे जान्हव्या च त्रिगुण फलम् । जान्हवीकेदारयोश्च तथैव । दक्षिणदेशीयाना जान्हव्या षड्गुण । गगादेशीयाना सेतुरामेश्वरे षड्गुण । स्वदर्शने त्रिंशत्कृच्छ्रसम त्रिंशद्योजनगतस्य । यत्र गगासद्भाऽस्ति तत्र चैव । श्रीरगपन्ननाभपुरपोत्तमचक्रकोटमहालक्ष्मीदर्शनलेणारम्याने त्रिंशद्योजनगतस्य त्रिंशत्कृच्छ्रसम । केदारो त्रिगुण । सर्ववैष्णवमाहेश्वरमौरशात्तादिर्पाटपु दर्शने पचदशकृच्छ्रसम । प्रख्याते द्विगुण । अहोवलेपि तर्था । श्रीशैलप्रदक्षिण षष्टिकृच्छ्रसम । श्रीशैले एकैकगुण दर्शन द्वादशकृच्छ्रसम । अन्येषु प्रख्याततीर्थदेवदर्शनेषु षड्कृच्छ्रफल सिद्धसेप्रेष्यसेत्रे स्वयभूदर्शनं त्रिंश कृच्छ्रसम त्रिंशद्योजनगतस्य । सर्वत्र कृच्छ्रसख्या योजनमख्यया ज्ञेया । इति तीर्थप्रत्याम्नाया ॥

अथ पातित्यहेतवः । गौतमः (१२।१।२) “ ब्रह्महत्यासुरापगुरुनल्पगमात् पितृयोनिमन्त्रवागमननास्ति न निर्दिशन् स्मार्प्यासिपतिताल्पस्यपतितत्यामिन पतिता पातकमयोनकाश्च ” । मातापितृयोनिमन्त्रदा गोमातृष्वमृषितृष्वन्वात्ममग्निनीगामी । स्तेयी मुक्कृतत्समयो । नास्तिगो वेशप्रामाण्यवादी । अपतितत्यागी गुरुमभिशप्य तैत्त्यत्ता पातकस योनका स्वससर्गेण दोषहेतव इति प्राञ्चः । अपरार्हे तु पातकमयोनका प्रयोनकादय स्तेऽपि पतिता इति । एव फल्पनरावापि । यमः

“मातृवृत्ता मातृमती दुहिता न पितृवृत्ता । मातुलानी स्वप्ता श्वधूर्गेत्वा सद्यः पतेन्नर” ॥ इति ।
मनुः (१०।९२) “ सद्यः पतति मासिन लक्षया खवणेन च ” । स एव (१।१९)
“ छत्राकं विडुराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटं । पलांडुं गृजनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेन्नरः ” ॥
यमः (२।३)

९ “ जलाम्युद्धंघनधृष्टाः प्रत्रय्यानाशकच्युताः । विप्रप्रतपनप्रायश्चक्ष्वातहताश्च ये ।
“ नवैते प्रत्यवसिताः सर्वलोकावहिष्कृता ” इति ।

उपनयनमुख्यगौणकालतिक्रमेण प्रात्यानां पातित्यमाह याज्ञवल्क्यः (आचारे ३८)

“ अत ऊर्ध्वं पतंत्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः । सावित्रीपतिता आत्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः ” ॥

आश्वलायनोऽपि (१।१९।६-७) “ अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति । नैतानुप-

१० नयनेनाध्यापयेत् याजयेन्नैभिर्व्यवहरेयुरिति ” ॥

अत्रिः

“ आरूढपतितं विप्रं मंडलाच्च विनिःसृतं । उद्धृद्धं कृमिदष्टं च स्पृष्ट्वा चांद्रायणं चरेत् ” ॥

आरूढो गृहस्यन्यतिरिक्त आश्रमी ब्रह्मचर्यस्वल्नाद्दिजातिकर्मानधिकारी । मंडलात्स्व-

सजातीयैर्म्यो विनिःसृतो बहिर्भूतः । उद्धृद्ध उद्धंघनात् च्युत आत्महंता ।

११ कृमिदष्टः श्वादिदंशस्तो उत्पन्न कृमिः ॥ मनुः (१।१।७६)

“ चांडालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यंतु गच्छति ” ॥

गौतमः (२।१।८-९) “ न स्त्रीषु गुरुतरूपं पतंतीत्येके भ्रूणहनने हीनवर्णसेवायां स्त्रीपततीति ” ।

मातृपितृयोनिसेवंभागः पतंतीत्यस्यापवादः । तामु गुर्वगनाव्यतिरिक्तामु गच्छन्नपि न

२० पतंतीत्येके मन्यन्ते । किंतु प्रायश्चित्तीयते । गौतमस्तु पततीति मन्यते । ‘ सोऽयं बुद्धश्चुद्धि-

पूर्वापेक्षोभ्यासानन्यासापेक्षो वा व्यवस्थितो विकल्प ’ इति भर्तृयज्ञः । भ्रूणहनने गर्भदधे ।

हीनसेवायां स्वापेक्षया हीनवर्णपुरुषगमने प्रतिलोमगमने च । याज्ञवल्क्यः (प्रा. २९८)

“ नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहंसनं । विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवं ” ॥

अपिशब्दाद्ब्रह्महत्यादीन्युपपातकान्यप्यभ्यस्तानि । नीचो हीनवर्णः शूद्रः । तद्वमनं

च गर्भोत्पत्यंतं । अत एव

२५ “ न्यभिचारादतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते । गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके ”

इति याज्ञवल्क्यवाक्ये (आ. ७२) शूद्रकृते गर्भे इति प्राचां व्याख्यानं ।

“ ब्राह्मणक्षत्रियविशा भार्याः शूद्रेण संगताः । अप्रनाता विशुद्धयति प्रायश्चित्तेन नेतरा ” ॥

इति वासिष्ठात् (२।१।२) । यत्तु शौनकः “ पुरुषस्य यानि पतन्ननिमित्तानि स्त्रीणामपि

तान्येव । ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकं पततीति ” तत्र हीनवर्णसेवा गर्भपातं शूद्रगमनं

३० प्रतिलोमगमनमात्रं च । वासिष्ठः (२।८।७)

“ त्रीणि स्त्रिया पातकानि लोके धर्मविदो विदुः । भर्तुर्वधो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातन ॥
भ्रूणहृत्योक्तिर्दृष्टातार्या । स एव (वासिष्ठे २१।१०)

‘ चतस्रस्तु परित्याज्या शिष्यगा गुरुगा च या । पतिघ्नी च विशेषेण जुगितोपगता च या ॥
जुगित प्रतिलोमज । शिष्यगमनादीनामपि पातित्यहेतुपातिवधसाहचर्यात्पातित्यहेतुत्व ।
त्यागश्च ब्रह्मज्ञगृहवासादिजीवनहेत्वावच्छेदेन । नीचाभिगमनादावपीदृगेव त्याग । प्रायश्चित्त
चिकीर्षतीना त्वत्यागमाह याज्ञवल्क्यः (प्रा २९७)

“ पतितानामेव एव विधि स्त्रीणां प्रकीर्तितः । वासो गृहातिके देयमत्र वास सरक्षण ॥”

मनुः

“पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरा पिबेत् । पतितार्द्धं शरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयत ॥ इति ।
‘ द्विजातिभार्याया शूद्राया सुरापाननिषेधार्थमिति ’ विज्ञानेश्वरः (पृ २६२५ १८) १०
माधवस्तु ब्राह्मण्यादीनामप्यय निषेध । स्त्रिया भर्तुरससर्गेऽपि दोषार्थमुत्तरार्द्धं । सहा
धिकारस्त्रिया अर्द्धशरीरत्व । पतितमर्द्धं शरीर यस्येति बहुव्रीहिरित्युचे । तत्र । ब्राह्मण्यादी
न्याति प्रतिषेधे वचोवैयर्ग्यपत्ते । बहुव्रीहौ लक्षणापत्तेश्च । अतो विज्ञानेश्वर एव सम्यग्चे ।
अथ साधारणप्रायश्चित्तानि । गौतमः (१९।१७-२०) “ सवत्सर षण्मास
श्चत्वारस्त्रयो द्वौषश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाह पडहस्यहोऽहोरात्र इति काल । एतान्यनान्ये
विकल्पेन क्रियेरन्नेनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघुनि । कृच्छ्रातिकृच्छ्रे चाद्रायणमिति
प्रायश्चित्तमिति ” । विष्णुधर्मोत्तरे १५

“ सायंप्रातस्तथा कृत्वा वासुदेवस्य कीर्तन । सर्वपापविनिर्मुक्त स्वर्गलोके महीयते ॥”

प्रभासखंडे श्रीभगवद्वाक्यं

“नाम्ना मुख्यतर नाम कृष्णाख्येय परतप । प्रायश्चित्तमशेषाणा पापाना मोचक पर ॥ वाराहे २०

“ वासुदेवस्य सकीर्त्य सुरापो व्याधितोऽपि वा । मुक्तो जायेत नियत महाविष्णु प्रसीदति ॥

“ गोविदेति तथा प्रोक्ते मत्तया वा भक्तिवर्जिते । दहते सर्व पापानि युगातेऽग्निरिवोत्थित ॥”

विश्वामित्रः

“ कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्धचम्युदयकारण । प्रकाशे च रहस्येव अनुक्ते सशये स्फुटे ॥

“प्राजापत्य सातपन शिशुकृच्छ्र पराकक । अतिकृच्छ्र पर्णकृच्छ्र सौम्यकृच्छ्रोऽतिकृच्छ्रक ॥ २६

“ महासातपनः शुद्ध्यै तप्तकृच्छ्रस्तु पावन । जपोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मवृर्चस्तु शोधक ॥

“ एते व्यस्ता समस्ता वा प्रत्येक द्व्येकशोऽपि वा । पातकादिषु सर्वेषु उपवासेषु यत्नत ॥

“ कार्याश्चाद्रायणैर्युक्ता केवला वा विशुद्धये । शिशुचान्द्रायण प्रोक्त यतिनाद्रायणं तथा ॥

* मनुस्मृतावय ओको न हभ्यते पराशरसहिताया तु अयमेव पाठो दृश्यते (परशर १०।२७) ।

वासिष्ठे २१।१५ । ज्ञ ३ ।

प्रा ५-६

“ यवमध्य तथा प्रोक्त तथा पिपीलिकाकृति । उपवासस्त्रिरात्र वा मास पक्षस्तदूर्ध्वम् ॥
 “ षडहो द्वादशाहादि कार्यं शुद्धिफलार्थिना । उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥
 “ प्रफाशे वाऽप्रफाशे वा अभिसघाद्यपेक्षया । जातिशक्तिगुणान्दृष्ट्वा सष्टद्विद्विकृत तथा ॥
 “ अनुवधादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रम ॥

५ “प्रकाश उक्तं यत्किञ्चिद्विशद्भागो रहस्यके । त्रिंशद्भाग पष्टिभाग कल्पो जात्याद्यपेक्षया ॥
 याज्ञवल्क्यः (प्रा ३२७)

“ अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चाद्रायणेन च । धर्मार्थं च चरेदेतच्छ्रयेति सलोकताम् ॥
 पङ्क्तिश्चमते जयाणा समुच्चय प्रतिपादित

“ गानि कानि च पापानि गुरोर्गुस्तराणि च । कृच्छ्रातिकृच्छ्रचाद्रैस्तु शोध्यते मनुखवीत् ॥

१० “ केवलप्रानापत्यस्य तु नैरेपेक्ष्य चतुर्विंशतिमतेऽभिहित “ लघुदोषे त्वनादिष्टे प्राजापत्य
 समाचरेदिति ” । जशनसा तु द्वयो समुच्चय उक्त

“ दुरितानां दुरिष्टानां पापानां महतामपि । कृच्छ्रं चाद्रायणं चैव सर्वपापप्रणाशनमिति ॥

दुरितमुपपातकं । मनुना तु पराजस्य नैरेपेक्ष्यमुक्त (११।२१५) “ पराधो नाम
 कृच्छ्रो-य सर्वपापानोदन ” इति । गौतमोऽपि (२१।२१-२३) “ प्रथमं चरित्वा

१५ शुचिं पूतं नर्मण्यो भवति । द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्पापा-
 त्प्रमुच्यते । तृतीयं चरित्वा सर्वन्मादेनसो मुच्यते ” इति । प्रथमादिपदैः कृच्छ्रोऽति
 कृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रश्चोच्यते । हारीतः

“ चाद्रायणं पराजं च तुलापुरुष एव च । गवा चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनमिति ॥

तथा “ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिं कुशोदकं । एकरात्रोपवासश्च श्रवाकमपि शोधयेदिति ” ॥

२० एतेषां व्यवस्था विष्णुपुराणे

“ पापे गुराणि गुरुणि स्वल्पानल्पे च तद्विद । प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगु स्वायभुवादय ॥
 भविष्यत्पुराणेऽपि

“ एव विषयभेदेन व्यवस्थाप्यानि पुत्रक । प्रायश्चित्तानि मर्वाणि गुरुणि च लग्नि च ॥

“ अन्यथा हि महाबाहो लग्नानुपदेशत । गुरुणामुपदेशो हि निःप्रयोजनता व्रजेति ॥

२५ गौतमेनाप्युक्तं (१९।१९) “ एनसि गुराणि गुरुणि लग्निं लग्नीति ” । एवमन्या-
 न्यपि द्रष्टव्यानि ।

अथ महापापसाधारणप्रायश्चित्तानि । शंखः

“ नित्यं त्रिषवणलायी कृत्वा पर्णमुटीं वने । अथ शायी जटाधारी पर्णमूलफलाशन ॥

“ ग्रामं विशेद्वा भिक्षार्थी स्वर्ज्मं परिकीर्त्तयेत् । एतकालं समश्नानो वर्षे द्वादशमे गते ॥

“ स्वमस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरतल्पग । व्रतेनैतेन शुद्धचति महापातस्त्रिन्स्त्रिमे ” ॥

शिवचार्यं

“ आराध्यमान मा राम पश्येयुरिह सागरे । महापातक्रयुक्ता ये तेषा पाप विनश्यति ” ॥

विष्णुः (३९-६)

“ अश्रमेधेन शुद्धचेयुर्महापातस्त्रिन्स्त्रिमे । पृथिव्या सर्वतीर्थाना तथाऽनुसरणेन च ” ॥ ९

महापापानुवृत्तौ च्यवन “ एतेषा प्रायश्चित्त भवति पृथिवीप्रदक्षिणामावर्त्तत ” । स

एव । “ उभयशिरस वा प्रदाय ब्राह्मणेभ्य ” इति । उभयशिरसमुभयतोमुखीं ।

आपस्तंबः (१।२।२९।१०-११) “ अथाप्युदाहरति । स्तेय कृत्वा सुरा पीत्वा

गुरदारान् गत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा चतुर्थकालमितभोजिन स्युरपोभ्युपेयु । सवनानु

कल्पस्थानासनाभ्या विरहत एते त्रिभिर्वर्षैरपपाप नुदति ” । महापापानुवृत्तौ विश्वामित्र १०

कश्यपौ

“ वत्सरत्रितय कुर्यान्नर कृच्छ्र विशुद्धये । आत्मतुल्य सुवर्ण वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिहृत् ॥

“ हिरण्यदान गोदान भूमिदान तथैव च । नाशयत्याशु पापानि महापातकजान्यपीति ” ॥

इति सर्वपातकसाधारणप्रायश्चित्तानि ॥

अथ पापभेदाः

१९

विष्णुः “ अतिपातकमहापातकानुपपातत्रोपपातत्रेषु प्रवर्त्तते । जातिभ्रशस्त्रेषु सस्त्रीकरणे

प्वपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णत्रेषु च ” । तत्र महापापान्याह मनुः (१।१।२४)

“ ब्रह्महत्यासुरापान स्तेय गुर्वगनागम । महानि पातकान्याहु सयोग चैव ते मह ” ॥

ब्रह्महत्या साक्षाद्विप्रमारण । अकामकृते तस्मिन् प्रायश्चित्तमाह । याज्ञवल्क्यः (प्रा २४२)

‘ शिर कपागे ध्वनवान्भिक्षाशी कर्म वेदयन् । ब्रह्महाद्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयान् ’ ॥ २०

शिर उपाली स्वहतविप्रशिरोस्त्रिभृक् । ध्वन आरोपितशवशिरादड । यत्तु मध्यमांगिराः

“ गवा सहस्र विधिवत्पात्रेभ्य प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव चेति ” ॥

तन् “ द्विगुण सवनमध्ये तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् ” इ येतद्वाक्यविहितद्विगुण

व्रतचरणाशक्तविषय । यच्च शंख ‘ प्रमाप्य द्वादश सवत्सरान् पत्नीन् सार्द्धं सवत्सर

व्रतान्यादिशेत्तेषामते गोसहस्र तदर्धं तस्यार्द्धमर्द्धं च दद्यात्सर्वेषा वर्णानामानुपूयेणेति ” २९

तन्मातापितृभ्रातृगुर्वादिविषयम् । आनुपूर्वेणेति तु द्वादशाब्दपडब्द यष्टसार्धाष्टाना गोसहस्र

तदर्धतदर्धाना सर्वेषा वर्णाना शक्ताशक् बोधयति न तु द्वादशाब्दादिव्रतचतुष्टय गोमहस्र

चतुष्टयसहितत्राग्रणादिवर्णचतुष्टयस्य । तथा च “ पर्वद्या ब्राह्मणाना तु सा राज्ञा द्विगुणा

मता । वैश्याना त्रिगुणा प्रोक्ता तदर्द्धं च व्रत स्मृतमित्यगिरमा “ शूद्रो वा ब्राह्मण

हत्वा प्रायश्चित्तचतुष्टयमिति ” भविष्यवचनेन च ब्राह्मणापेक्षयेतरवर्णानामधिकप्रायश्चित्त
विधानात् । इत्थं च व्रत यावज्जीवनताचरणाशक्तस्य । शक्तस्य तु भविष्यपुराणे

“ मातर पितर हत्वा सोढर भ्रातर तथा । गुरु हत्वा श्रोतिय च आहिताग्निमथापि वा ।

“ यावज्जीव चीर्त्या प्रतिहन्ता विशुद्धयतीति ” । एवं च यदापस्तम्बेन चोक्त “ विप्रहाऽऽप्ये

५ कुर्मी कृत्वा वाग्यत शवशिरोऽप्यन । शाणीयतन्व्यामात्मन्युपरि जान्वाऽऽच्छादयेदि ”

त्युपक्रम्य “ एतदेव व्रतं योत्तमादुच्छ्वासाचरेत् । तस्मिन्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यत इति ” ॥

तेन मातापितृगुर्वादिषधविषय । मनुः (११।७४—७७)

“ यजेत वाऽश्वभेदेन म्यजिंता गोसवेन वा । अभिनिद्रिश्चनिद्र्या वा त्रिगृताऽग्निष्टुताऽपि वा ॥

“ जपन्वाऽन्यतम वेद योजनाना शत व्रजेत् । ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्गियतेन्द्रिय ॥

१० “ सर्वस्व वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् । धन वा जीवनायाल गृहं वा सपरिच्छद् ॥

“ हविष्यमुन्याऽनुसरेत्प्रतिश्रौत सरस्वती । जपेद्भारियुताहारस्त्रि कृत्वो वेदसहितामिति ” ॥

‘सर्वस्व वा धन वा गृहं वेति प्रायश्चित्तत्रयमिति’ विज्ञानेश्वरः (पृ २९४) । ‘उत्तरार्द्धं पूर्वार्द्धस्येव

शेष । न स्वतन्त्रप्रायश्चित्तद्वयविधानार्थमिति मेधातिथि । युक्तं चैतत् । कियत्सर्वस्वमित्याकाशा-

पूरणात् । अन्यथा पणादिसर्वस्वदानेऽपि शुद्धिं स्यात् । काश्यपः “ आत्मतुल्य

१९ सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृदिति ” । एतेषां च प्रायश्चित्तानां व्यवस्योक्ता भविष्ये

“ जातिमात्रं यदा विप्र हन्यादमतिपूर्वकं । वेदविच्छान्निहोत्री च तत्र तस्य भवेद्विद ॥

“ जपन्वाऽन्यतम वेद योजनाना शत व्रजेदिति ” । तत्रैव

“ जातिमात्रं यदा हन्याद्ब्राह्मण ब्राह्मणो गृहं । वेदाभ्यासविहीनो व धनवानग्निर्वानित ॥

“ प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिति पापविशुद्धये । धन वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छन्मिति ” ॥

२० एतन्मिन्नेन विषये पराशर आह (१२।९८—९९)

“ चातुर्विधोपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मगतके । समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥

“ सेतुबंधपथे भिक्षा चातुर्वर्ण्यात्समाहरेत् । वर्जयित्वा विष्कर्मस्थान् छत्रोपानद्विवानित ॥

“ अहं दुष्टवृत्तकर्मा वै महापातः फारक । गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नरकेषु च ॥

“ *तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रव्रवणेषु च । एतेषु स्नानापथेदेन पुण्यं गत्वा च सागर ॥

२९ “ ब्रह्महा विप्रमुच्येत स्नात्वा तस्मिन्महोदधौ ॥

“ तत्र प्लो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । दत्त्वा वत्र पवित्राणि प्लात्मा प्रविशेद्गृहं ॥

“ गवा याऽपि शत दत्त्वा चातुर्विधाय दक्षिणा । एव शुद्धिमवाप्नोति चातुर्विद्यानुमोदित ” ॥

अत्र विशेष उक्तो भविष्ये

“विध्यादुत्तरतो यम्य निवासः परिकीर्तितः । पराशरमतं तस्य सेतुबंधनैर्दर्शनमिति” ॥ तत्रैव
 “तिरस्कृतो यदा विप्रो हियमाणो मृतो यदि । निर्गुणः सहसा क्रोधाद्ब्रह्मक्षेत्रादिऋणान् ॥
 “त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिशोभां सरस्वती । गच्छेऽद्वापि विशद्वचर्थं तत्पापस्येति निश्चितम्” ॥
 तत्रैव “अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि । क्रोधाद्ब्रह्मिष्यते यस्तु निर्निमित्तं तु भर्त्सितः ॥
 “वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कृच्छ्रं विशुद्धय ” इति । एतस्मिन्नेव विषये निमित्तिनो निर्गुणत्वे
 तत्रैव

“केशश्मश्रुनखादीना कृत्वा तु वपन वने । ब्रह्मचर्यं चरन्विप्रो वर्षेणैकेन शुद्धयतीति” ॥
 पद्त्रिंशन्मते

“पठं वा ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् । चांद्रायणं वा कुर्वीत पराकद्वयमेव वेति” ॥
 विप्रवधे व्यासः

“ब्रह्महाऽब्दत्रय विप्र गायत्रीमभ्यसेत्सदा । प्राणायामशतं कुर्यात्प्रत्यहं नियतः शुचिः ॥

“भिक्षाशी निवसेन्नित्यमरण्ये संयतेंद्रियः । षोडश ब्राह्मणान्विप्रो भोजयित्वा समाहितः ॥

“प्रयच्छेद्ब्रह्मयुग्मानि हिरण्यं वाऽपि शक्तित” इति । एतानि च प्रायश्चित्तान्यनु-

पेतब्राह्मणवधेऽपि ज्ञेयानि । ब्राह्मण्याविशेषान् । तत्तु पडब्दं निर्गुणविप्रवधे षडब्दस्य
 वक्ष्यमाणत्वात् । एतस्याप्युपनयनाभावेन निर्गुणत्वात् । कामतो विप्रवधे मनुः

“प्राणातिकं तु यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्त मनीषिभि । तच्च कामकृतंप्राप्य विज्ञेयं नात्र संशयः” ॥

कालिकापुराणे

“इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विज । कामतो ब्राह्मणवधे जीवतो नास्ति निष्कृतिः” ॥

कामानुवृत्तावंगिराः

“शरीरं न दहेद्यावद्ब्रह्महा पापकृत्तम । तावत्तस्य न शुद्धिः स्याद्भगवान् मनुरब्रवीत्” ॥ २०

मरणेऽशक्तस्यापवाद उक्तस्तेनैव “स्यात्त्वकामकृते यत्तद्विगुणं बुद्धिपूर्वक” इति ।

मध्यमांगिराः “विहित यदकामाना कामात्तद्विगुणं मवेदिति” ॥ क्वचित्तदपवादो भविष्ये
 “ब्राह्मणं जातिमात्रं तु कामतो विनिपात्य वै । चरेद्द्वादशवर्षाणि गुणी निर्गुणमव हीति” ॥ तत्रैव

“हत्वा तु प्रहरंतं वै ब्राह्मण वेदपारगं । कामतोऽपि चरेद्वीर द्वादशाब्दाख्यमुत्तमम्” ॥

अकामतस्त्वद्दं । क्षत्रियादीना विशेषो भविष्ये

“हत्वा तु क्षत्रियो विप्रं गुणाढ्यमिह कामतः । प्रायश्चित्तं चरेद्वीर विधिवत्कायशुद्धये ॥

“लक्ष्यः शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः । प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्षिरा” ॥

इति । पतितान्निषु विशेषमाह कात्यायनः

“महापातकसंयुक्तो देवात्स्यादग्निमान्यदि । पुत्रादि पालयेद्दशान्युक्त आ द्रोपसंक्षयात् ॥

- “ प्रायश्चित्तं न नुर्याद्यं कुर्वन्वा म्रियते यदि । गृह्य निवांपयेच्छ्रौतमप्यन्येत्सपरिच्छदमिति” ॥
पालनविधानात्पुत्रोऽग्निहोत्रहोममपि कुर्यात् । उशनाः
- “आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातम्बान् भवेत् । प्रायश्चित्तेन शुद्धयेत् तदशीना तु का गति ॥
“वैतान प्रक्षिपेत्तोये शालाग्निं शमयेद्बुध ” । पतितेनापि प्रायश्चित्तागत्वेन सध्यावदनं कार्यं
- ९ “सध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हं सर्वकर्मसु । यत्किञ्चित्कुरुते कर्म न तस्य फलभागभेदिति ”
दक्षोक्ते (२।१९) । आरव्यप्रायश्चित्तमहापातमिन्मुपक्रम्य “सम्यक्सध्यामुपासीत त्रिकालं
ब्रह्मवधव्रतमन्यत्राप्यतिदिशति याज्ञवल्क्यः (प्रा २९१)
“ध्यागम्यक्षत्रविट्घाती चरेद्ब्रह्महृणि व्रत । गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिपूदक ” इति । व्रतपदात्त
देवातिदिश्यते न मरण । गर्भश्च विनायां समूत । नारजे तु ब्राह्मण्यामान्नात्र तद्बुध इद
- १० प्रायश्चित्तं किन्तु गोलकादिवधनिमित्तरूपनिमित्तमिति निबंधकृतः । यद्यप्याचार्यमते
कुण्डगोलादिषु ब्राह्मण्यमस्त्येव तथापि कुण्डगोलादिवधप्रायश्चित्तमेव । अन्यथा तद्विधि
न्यर्थं स्यात् । स्त्रीपुत्रपुसकविशेषत्वेनाज्ञातश्चेत् स्त्रीत्वेन ज्ञाते उपपातकप्रायश्चित्त
ब्राह्मण्यादिस्त्रीमात्रवधस्योपपातकत्वमिति विद्वान्भस्वरादयः (पृ २९६) । नपुंसकत्वेन
ज्ञाते पदवधप्रायश्चित्तं पूर्वमुक्तम् । आत्रेयीनाह वसिष्ठः (२०।३९—३६)
- ११ “ रजस्वला मृतुस्नातामात्रेयीमाहु । त्रयोदशदिनानि अत्र ह्येष्यत्पत्य भवतीति ” ।
रजस्वला त्रिदिन । तद्बुधं त्रयोदशेति षोडश । अत्र ह्येष्यदिति हेतुना कथ्यान्पुटास । यमस्तु
“जन्मप्रभृतिसस्वारैः सस्कृता मत्रवच या।गर्भिणी त्वय वा या म्यात्तामात्रेयीं विदुर्बुधा ” इति ।
विष्णुः (९०।९—६) “ एतन्महाव्रतं ब्राह्मण हत्वा द्वादशवत्सरं कुर्यात् । यागम्य
क्षत्रिय वैश्य गर्भिणी रजस्वला वाऽग्निगोत्रा वेति ” ॥ यत्वगिराः
- २० “ आहिताग्नेर्दिज्ञातेस्तु हत्वा पत्नीमनिदिता । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीव्रतस्तथैव चेति ” ॥
तथागम्यपत्नीपर । “ सवनम्या स्त्रिय हत्वा चरेद्ब्रह्महृणि व्रतमिति ” पराशरोक्तेः
(१२।६६) । ब्रह्मवधव्रतं प्रक्रम्य मनुः (११।८८)
- “उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरभ्य गुरु तथा । अपहत्य च निक्षेप कृत्वा च स्त्रीमुद्धृधमिति” ॥
विप्रवचनफलिवेव साक्ष्यनृतोक्ति । स्त्री सवनम्या । यथावर्णमित्यनुवृत्तौ । याज्ञवल्क्यः
- २१ (प्रा २९२) “ चरेद्ब्रह्महत्याऽपि घातार्थं चेत्समाहित ” । अत्रातिदेशिक
त्वात्पादानेमिति पदनादयः । अथ सवनस्यक्षत्रियादिवधे मनुः (११।१२७—१२८)
“ अनामतस्तु राजन्यं विनियान्त्य द्विजेत्तम । ऋषभैरसहस्रा गा दद्याच्छुभ्यर्धमात्मन ॥

“ व्यब्द चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रत ” ॥ गौसहस्र सवनस्यवधेति धनाढ्यस्य तपस्यशक्त्येति मेघातिथिः ।

“ वैश्यहाऽब्द चरेदेतद्दद्याद्वैकशत गवा । पण्मासान् शूद्रहाऽप्येतद्धेनूर्दद्यादशाय वेति ” ॥

कामतस्तु हारीतः

“ ब्राह्मण क्षत्रिय हत्वा षड्रुपाणि व्रतं चरेत् । वैश्य हत्वा चरेदेव व्रत त्रैवार्षिकं द्विन ॥ ९

“ शूद्र हत्वा चरेद्वर्ष ऋषभैकादशाश्च गा इति ” ॥ श्रोत्रियवधे तु स एव

“तुरीयोऽक्षत्रियस्य वधे ब्रह्महणि व्रत । अर्द्धं वैश्यवधे कुर्यात्तुरीय वृषलस्य तु ” ॥ यमः

“ कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत चाद्रायणमथाचरेत् । दशसख्याश्च गा दद्यादगच्छेदो यदा भवेत् ” ॥

अगच्छेद एतेषा समुच्चय इति शूलपाणिः । योगीश्वरः (प्रा. २९३)

“विप्रदडोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽमृरूपाते कृच्छ्रोऽभ्यतरशोणिते” ॥ १०

दड शस्त्रस्याप्युपलक्षक । घृहस्पतिः

“काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्नेरे कृच्छ्रमाचरेत् । अग्निभेदेऽतिकृच्छ्रं तु पराक वाऽगर्तने” ॥

याज्ञवल्क्यः (प्रा. २९२)

“ गुरु त्वकृत्य हुकृत्य विप्रं निर्जित्य वादत । बध्वा तु वाससा सिप्र प्रसाद्योपवसेद्दिन ” ॥

सुमंतुः “ देवर्षिब्राह्मणाचार्यमातापितृनरेंद्राणा प्रतिपेधने आक्रोशने जिन्हा देहेत्सहिरण्य १९

दद्यादिति ” । एतदभ्यामविषय । यमः

“ आचम्य ब्राह्मण कण्ठे प्रायश्चित्त विधीयते । त्रिरात्रोपोषितं स्नात्वा प्राणित्य प्रमादयेत् ” ।

मिथ्याभिशमने याज्ञवल्क्यः (प्रा २८९)

“ मिथ्याभिशमने दोषो द्वि समो भूतवादिन । मिथ्याभिशमन्तोप च समादत्ते मृषा वदन् ” ॥

प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः (२३।३९)

२०

“ ब्राह्मणमनृतेनाभिशप्य पतनीयेनापतनीयेन वा मासमवमस्य शुद्धवतीरावर्त्तयेत् ” ।

शुद्धवती ‘ एतोन्विन्द्रमि’त्याद्या । याज्ञवल्क्यः (प्रा २८६)

“ महापापोषपापाम्या योऽभिशसेन्मृषा पर । अवमसो मासमासीत स जापी नियतेद्रिय ” ॥

इदं च उपपापाभिशापे । आवृत्ते सकृच्च महापापाभिशसने गुरविषये कामत सदावृत्तौ तु

शंखलिखितौ “ नास्तिर कृत्तन्न कृत्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिज्ञो मिथ्या २९

भिशसी चेत्येते षड्रुपाणि ब्राह्मणगृहेषु भैक्ष चरेयु । सक्तमरघातभैक्ष्यमर्शियु पण्मामान्वा

गा अनुगच्छेयुरिति ” । एतत्सनातीयेन सनातीयेऽभिशस्ते । विनातीये तु

“ प्रतिलोमापवादे तु द्विगुणस्त्रिगुणो दम । वर्णानामानुलेम्ये तु तम्मादद्धाद्विहानित इति ”

(व्य. २०७) याज्ञवल्क्योक्तं दण्डानुरूप बोध । अथ प्रमगान्मिथ्याभिशमन्त्य

याज्ञवल्क्यः (प्रा. २८७)

३०

“ अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा । निर्वपेत्तु पुरोडाश वायव्यं पशुमेव च ” ।
एतदुपपातकविषयः । अतिपातके तु “ एतेनाभिशस्तो व्याख्यात इति ” वासिष्ठं
(२६।३७) । गाममन्वक्षणं । अतिपाते महापापे च पैठीनसिः “ अनृतेनाभि-
शस्यमानं कृच्छ्रं मासं चरेत् । पातकेषु द्विमासं कृच्छ्रमिति ” । जातिमात्रक्षत्रियादिवधे

५ तु मनुः (१।१।२६)

“ तुरीयो ब्रह्महत्याया क्षत्रियस्य वधे स्मृत । वैश्येऽष्टमाशो वृत्तस्ये शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडश ” ॥ इति ।

“ क्षत्रियस्य वधे कृत्वा चरेच्चान्द्रायणत्रय । वैश्यस्य तु द्वयं कुर्याच्छूद्रस्यैदमेव तु ” ॥

आस्मिन्नेव विषये मनुक्तानि त्रैमासिः द्वैमासिकमासिकान्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि
ज्ञेयानि । अत्रामतस्तु याज्ञवल्क्यीयं त्रिरात्रोपवाससहितमृषमैकादशगोदानं । मास

२० पञ्चव्याशनं । “ कृच्छ्रं कृत्वा कृच्छ्रं चेति ” क्रमात् ज्ञेयं । न चैषा सामान्यविहितत्वाद्दिशेष-

विहितैः प्रायश्चित्तैर्बाधः । स्त्रीशूद्रनिद्राक्षत्रवध इति क्षत्रियादिवधस्योपपातकत्वोत्तेरानर्थक्या

पातात् । एव सर्वेष्वप्युपपातकेषु सामान्यविशेषविहितानां व्यवस्था ज्ञेया । पराशरः (६।१७)

“ वैश्यं शूद्रक्रियासक्तं विकर्मस्य द्विजोत्तमम् । हत्वा चाद्रायणं तस्य त्रिंशद्वाश्रैव दक्षिणा ” ॥

इति । द्विजोत्तमं पतितो विप्रः क्षत्रियश्चेति माधवः । अथ धनहर्षप्रेतक्रियाया अकरणे शंखः

१९ “ प्रेतस्य प्रेतमर्याणि अकृत्वा धनहारकः । वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं प्रयतश्चरेत् ” ॥

अज्ञानाद्बुद्धवृत्तक्षत्रियादिवधे तु सर्वर्तः “ निहत्य क्षत्रियं मोहाग्निभिः कृच्छ्रं विंशुष्यति ” । तथा

“ कृच्छ्रं कृत्वा कृच्छ्रं कुर्यात् स नरो वैश्यघ्नानवः । कुर्याच्छूद्रवधे विप्रः कृच्छ्रं सातपनस्येति ” ॥

पराशरः (६।१६)

“ शिल्पिनं कारुणं शूद्रं स्त्रियं वा यस्तु पातयेत् । प्राजापत्यद्वयं कृत्वा वृषैकादशं दक्षिणेति ” ॥

२० एतानि तु प्रायश्चित्तानि क्षत्रियादिहन्तुर्विप्रस्यैव । क्षत्रियादेः सजातीयवधे तु पादपादन्यूनः ।

वैश्यस्य क्षत्रियवधे द्विगुणः । शूद्रस्य विद्रक्षत्रिययोर्वधे द्विगुणः त्रिगुणं वेत्युक्तं प्राक् ।

व्यभिचारोत्पन्नवधे तु याज्ञवल्क्यः (प्रा २६२) “ चाद्रायणं चरेत्सर्वानवदृष्टानिहत्य

तु ” । अवकृष्टा व्यभिचारजा । हारीतः

“ चडालरघसंप्राप्तिर्नाम्हणस्य भयेद्यदि । कारयेद्वादशं कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं भवेदिति ” । अगिराः

२६ “ सर्वार्थज्ञाना गमने भोजने च प्रमापणे । पराकेण विशुद्धिं स्यादित्यागिरसभाषितम् ” ॥ इति ।

एतदज्ञानतो वधे । ज्ञानतस्तु चाद्रायणमिति विज्ञानेश्वरः । विपरीतमिति तु माधवः ।

तदाह लौगाक्षि

“ हन्ने प्रतिलोमानां शूद्रजानां वधो भवेत् । ज्ञानपूर्वो पराकः स्यादज्ञानार्थेण तथेति ” ॥

चाद्रायणं द्विविधमष्टधेनुं त्रिधेनुं च । पराकोऽपि पक्षधेनुं त्रिधेनुं कश्चेति द्विविधः । तत्र

ज्ञाने महतोश्चाद्रायणपराकयोनिर्वेश । अज्ञानतस्तु अल्पयोरिति प्रथयारोविरोध । यत्तु
मासा इत्यनुवृत्तौ ब्रह्मगर्भः ‘अतरप्रभवाणा तु सूतादीना चतुर्द्विषडिति’ तत्कामतोऽभ्यास
विषयश्च । तत्र सूतस्य वधाभ्यासे षष्मासा । वैदेहकस्य चत्वार । चडालस्य द्वौ ।
मागधस्य चत्वार । क्षत्रुरायोगवस्य च द्वौ इति । श्वपाकचडालयोश्चौरयोर्वधे तु । देवल
“चौर श्वपाकश्चडालो विप्रेणाभिहतो यदि । अहोरात्रोपितो भूत्वा घृत प्राश्य विशुद्धचतीति” १
अथ स्त्रीवधे हारीत “ पडुर्पाणि राजन्ये त्रीणि वैश्ये अध्यक्षे शूद्रे क्षत्रियवद्ब्राह्मणापु वैश्यवत्
क्षत्रियासु शूद्रवद्वैश्यासु शूद्रार्द्धमितरासु ” । शूद्रार्द्धं नवमासिक । इतरासु शूद्रासु ।
एतच्च श्रोत्रियपत्न्या गुणवत्या कामतो वधविषय । सपत्नमातृभगिनीदुहितृस्तुपात्मपत्न्या
द्यतिप्रत्यासन्नावधविषय च । सपत्नभगिनीपितृष्वसमातृष्वसमातुलानीपितृव्यपत्नीभ्रातृ
भार्याश्चश्रूणा वधेऽप्येतान्येव पादोनानि । सर्पिंढासगोत्राणा वधेऽर्द्धानि । आसामेव श्रोत्रिय १०
पत्नीत्वादिगुणविशेषे तत्तत्प्रायश्चित्त द्विगुण कल्प्यमिति निबंधकृतः । आसामेवात्रामतो वधे
त्वेतदेवार्द्धं कल्प्य । यत्तु गौतम (२२।१५-१७) “ शूद्रे सवत्सर वृषभैः दद्यात्तथा गा
दद्यादनात्रेय्या चैवमिति ” तद्गुणविप्रमात्रपत्नीवैधविषय । यत्तु शातातप “ स्त्रीप्राती
कृच्छ्र षष्मासमिति ” तदत्रैवाकामतो द्रष्टव्य । प्रतिलोमात्प्रसूताना ब्राह्मण्याग्नीनामकामतो
वधे योगीश्वरः (२६) १६
“ दुर्वृत्तब्रह्मविदक्षत्रशूद्रयोषा प्रमाप्य तु । दृतिं धनुर्वन्तमपि क्रमाद्दद्याद्विशुद्धये ” ॥
दृतिश्चर्भकोश । वस्त जग । अविमेष । व्याघ्रस्तु
“ चतुर्णामपि वर्णाना नारीर्हत्वाऽनवम्विधत । शखशुक्तयजमेपाश्च क्रमाद्दद्याद्विशुद्धये ” ॥ इति ।
अत्र शखशुक्ती अजापेक्षयाऽधिःमूल्ये ज्ञेये । दृत्यादिदाने सुवर्णमपि दक्षिणा देयेत्यपरात्रे ।
कामतस्त्वाह ब्रह्मगर्भ २०
“ प्रतिलोमप्रसूताना स्त्रीणा मासावधि स्मृता । अतरप्रभवाणा च सूताना तु चतुर्द्विषट् ” ॥
ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याना वधे क्रमेण षट्चतुर्द्विमूल्या मासा इत्यर्थ । शूद्राया त्वेक ।
अतरप्रभावाणामिति व्याख्यातश्च । वैश्यावधे त्रिचिद्वेय । ‘ वैशिष्टेन त्रिचिदिति ’
गौतमोक्तेः (२२।२७) । “ त्रिचिन् जल । शूद्रायामविक वैश्या हत्वा दद्याज्जत्र
नर ” इत्यांगिर उक्ते । अपरात्रे तु गौतमीये वैश्ये त्रिचिन्न देयमित्यर्थं २१
कृत्वा आंगिरसे वैश्या हत्वा नल स्पृशेदिति पठित । सट्ट्यभिचारितविप्रादिवधे
प्रचेताः ‘ अन्तुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्रं षष्मासान्वेति । क्षत्रिया हत्वा षष्मामान्मास
त्रयं वेति । वैश्या हत्वा मामत्रय सार्द्धंमाम वेति । शूद्रा हत्वा सार्द्धंमास त्रिंशत्यहानि
वेति ” । योगीश्वरोऽपि (प्रा २६९) “ अप्रदुष्टा स्त्रिय हत्वा शूद्रहत्याजत्र चरेत् ” ।

१ घई-पाठ, झ-दुहितृस्तु आत्मपत्न्या-इतरषु त्वनद्रावयमव न म् २ घयर-अथ ।

३ झ-मतोवधे ।

शूद्रहत्याप्रत योगीश्वरोक्तं पाप्मासिक । दशधेनुदानवा । अत्र पाप्मासिकमज्ञानाद्ब्राह्मणी-
वधे च ज्ञानाद्द्वैश्यावधे दशधेनुदानमिति विज्ञानेश्वरः । क्वचित्तु स्त्रीवधे प्रयोजकस्य प्राय
श्चित्ताभावमभ्युपगम्य चाहापरार्के व्यासः

“ अनामत द्विय हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यवचरेत् । कामतो द्विगुण प्रोक्त प्रदुष्टाया न किञ्चन ॥

९ “ पुण्यान् लोमानवाप्तेति शूद्रगा यस्तथा नयेत् । पतिघ्नोमय भर्तृघ्नी ता^१ हि संकरकारिणीम् ॥
अथ गोवधे मनुः (११।१०८-११६)

“ उपपातकस्युक्तो गोघ्नो मास यवान्पिबेत् । कृतवापो वसेद्गोष्ठे वर्मणा तेन सवृत् ॥

“ चतुर्थेऽलम्बनीयादक्षारलवण मित । गोमूत्रेणाचरेत्स्नान द्वौ मासौ नियतद्विय ॥

“ दिवानुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्ध्वं रज पिबेत् । शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासन वसेत् ॥

१० “ तिष्ठतीप्सनुतिष्ठेत्तु व्रजतीप्सप्यनुव्रजेत् । आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सर ॥

“ आतुरामभिषिक्ता वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयै । पतिता पञ्जलगा वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥

“ उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृश । न कुर्वतात्मनस्त्राण गोरकृत्वा तु शक्ति ॥

“ आत्मनो यदि वाऽन्येषा गृहे क्षेत्रेऽथ वा खले । भक्षयती न कथयेत्पिबत चैव वत्सज ॥

“ अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गा अनुगच्छति । स गोहत्याकृत पाप त्रिभिर्मासैर्न्यपोहति ॥

११ “ वृषभैःशदशा गास्तु दद्यात्सुचरितमती । अविद्यमाने सर्वस्व वेदविद्भयो निवेदयेदिति ॥

यवान् गोमूत्रपक्वान् ‘ गोमूत्रेण यवाग् कृतामिति ’ व्यासोक्तेः । कृतवाप

सशिल कृतवपन । ‘ सशिल वपन कृत्वैति ’ पराशरोक्तेः । अत्राद्येन श्लोकेनैक

प्रतमुक्त । द्वितीयनापर । अवशिष्टश्लोकैर्मृत्तांगमिति व्रतत्रय त्रमाच्छूद्रशत्रिग

विप्रस्वामिकगोवधेषु व्यवस्थाप्य । विप्रस्वामिन्गोवध एवानुमत्प्राहकसाक्षात्कर्तृषु वेति

२० विज्ञानेश्वरादय । उक्तावयवत्रयमेतदव पाप्मासिक व्रतमिति केचित् । युक्त चेद ।

“ एतदेव त्रत कुर्युत्पपातकिनो द्विजा ” इति (११।११७) मनुनैकत्वेन परामर्शात् । तच्च

कामतो गणवद्विप्रस्वामिन्गोवधविषय । याज्ञवल्क्य (प्रा २६३-२६४)

“ पचगव्य पिबन् गोघ्नो मासमासीत संयत । गोष्ठेऽशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुष्यति ॥

“ कृच्छ्रं चैमातिकृच्छ्रं च चरेद्वाऽपि समाहित । दद्यान्निरान बोषोप्य वृषभैःशदशास्तु गा ॥ ” इति ।

२१ एतच्च मनुस्मृत्यविषय एवाऽनामतो ज्ञेय । व्याघ्र

“ गा चेद्धन्यान्नर त्रमात्पणसप्तशत तथा । श्रोत्रियाय दरिद्राय दद्याच्छुच्यर्थमात्मन ” इति ।

यत्तु शखः

“ पाठ तु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने तथा । गोवधे च तथा कुर्यात्पग्यागमने तथेति ” ।

तच्छ्रोत्रियमृत्तांगविप्रस्वामिकत्रपित्त्रर्माद्भूतगोत्रपर । अत एव इहस्पति

“गर्भिणीं कपिला दोग्ध्रां होमधेनु च सुव्रता । खड्गादिना घातयित्वा द्विगुण व्रतमाचरेदिति” ॥

विशिष्टाया गवि प्रायश्चित्तविशेषमाह । अत एव प्रचेतसा “स्त्रीगर्भिणीगोगर्भिणीबालवृद्धवधेषु भ्रूणहा भवतीति” ब्रह्महत्याव्रतमतिदिष्ट । अस्मिन्नेव विषये यम

“गोसहस्रं शतं वापि दद्यात्सुचरितव्रत । अविद्यमाने सर्वस्व वेदाविद्भ्यो निवेद्येदिति ” ॥

गोगर्भवधे तु पद्भिश्चान्मते विशेष उक्त

“पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढता गते । पादोन व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

“अगप्रत्यंगसम्पूर्णे गर्भे चेत समन्विते । द्विगुण गोव्रतं कुर्यात्तेषां गोघ्नस्य निष्कृतिः ” ॥ इति ।

वृहस्पचेता “एकवर्षं हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते ।

“अबुद्धिपूर्वं पुंस स्याद्विपादस्तु द्विहायने । त्रिहायने त्रिपाद स्यात्प्राजापत्यमत परामिति ” ॥

एतच्च प्रायश्चित्तमल्पत्वादबुद्धिपूर्वकप्रमसवधिगोवधविषय । यमः

“काष्ठलोष्टादिभिर्गाव शस्त्रैवा निहता यदि । प्रायश्चित्तं क्य तत्र शस्त्रे शस्त्रे विधीयते ॥

“काष्ठे सातपन कुर्यात्प्राजापत्य तु लोष्टके । तप्तकृच्छ्रं तु पाषाणे शस्त्रे वाऽप्यतिकृच्छ्रक ॥

“प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजन । त्रिंशद्वा वृषभ चैक दद्यात्तेभ्यश्च दक्षिणामिति” ॥

संवर्त्तः

“एका चेद्बहुभि काचिद्वैवाद्ब्रह्मपादिता यदि । पादं पादं तु रत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक्पृथगिति” ॥ १९

यादृग्विद्यगोहत्याया यद्गतमुपदिष्टं तस्य पादमित्यर्थ । आपस्तंबः

“पाषाणैर्लवुटैर्वाऽपि शस्त्रेणान्येन वा बलात् । निपातयति ये गास्तु कृत्स्नं कुर्युर्व्रतं हि ते ॥

“तथैव बाहुजरोस्पाश्र्वीवादिमोटनैरिति ” । लकुट दड । स एव

“अगुष्ठमात्रमूलस्तु बाहुमात्रप्रमाणत । आर्द्रस्तु सपलाशश्च दड इत्यभिधीयते ” ॥ इति

पराशरोक्ताधिऋप्रमाणेऽप्यापि स्थलविशेषे दोषे विशेषहेतुत्वमस्त्येव । पराशरः (९।४) २०

“दन्तदूर्ध्वं यदन्येन प्रहाराद्यदि घातयेत् । प्रायश्चित्तं तत्रोक्तं द्विगुण गोवधे चरेदिति ” ॥

स एव (९।११।१२)

“मूर्ध्नि पतितो वाऽपि दडेनाभिहत स तु । उत्थिनस्तु यदा गच्छेत्पञ्च सप्त दशैव वा ॥

“प्रासं वा यदि गृह्णीयात्तोय वाऽपि पिबेद्यदि । पूर्वं व्याध्युपसृष्टश्चेत्प्रायश्चित्तं न विद्यन” ॥ इति ।

पराशरः (९।४) “रोधवधनयोक्त्राणि घातश्चेत्तच्चतुर्विधमिति ” । स एव (९।९-१०) २९

“गोवाटे वा गृहे वाऽपि दुर्गेष्वथ समम्यले । नदीष्वथ समुद्रेषु अन्येषु च नदीमुखे ॥

“दग्धदेशे मृता गावस्तभनाद्रोघ उच्यते । योक्त्राणामकदोरेष्वथ कण्ठाभरणभूषणैः ॥

“गृहे वाऽपि बने वाऽपि बद्ध स्याद्रीमृती यदि । तदेव वधनं विद्यात्वात्मावामकृतं च यत् ॥

“हले वा शस्त्रे पत्तौ पृष्ठे वा पीडितो नरैः । गोपतिर्मृत्युमाप्नोति योत्रो भवति तद्वय ॥

“मत्त. प्रमत्त उन्मत्तश्चेतनो वाऽप्यचेतन । कामाकामकृते क्रोधो ऋणैर्हृन्त्याद्यथोपलै ॥

“ प्रहृता वा मृता वापि तद्वि हेतुर्निपातन ” इति । आपस्तंबः

“ दमने दामने चैव रोधे सत्रातयोजने । नस्त सत्रलपाशैर्वा मृते पाटोममाचरेत् ” ॥

दामन मेढिर्बन्धनम् । संवर्त्त

१५ “न्यापन्नाना बहूना तु रोधने बधनेऽपि वा । भिषङ्मिध्योपचारे च द्विगुण गोत्रत चरेदिति ” ॥

व्यासः

“ औषध लवणे चैव पुण्यार्थमपि भोजनम् । अतिरिक्त न दातव्य काले स्वरूप तु दापयेत् ॥

“ अतिरिक्ते विपत्तिश्चेत्कृच्छ्रपादो विधीयत ” इति । अपवादमाह स एव

“ औषधे तु न दोषोऽस्ति स्वेच्छया पिबतो यदि । अन्यथा दीयमाने तु प्रायश्चित्तं न सशय ” ॥ इति ।

१० एतत्त्वनभिज्ञस्य । अभिज्ञस्य तु न दोष । यथाह संवर्त्तः

“ यत्रणे गोत्रिभित्साथ गृह्णर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्ति म्याल स पापेन लिप्यते ” ॥

यत्रण व्याध्यादिनिर्घातार्थं सटशादिप्रवेशन । तथा

“ दाहच्छ्रेयशिराच्छ्रेयभेदनैरुपकुर्यता । द्विजाना गोहितार्थं तु प्रायश्चित्तं न विद्यत ” ॥ इति ।

पराशरोऽपि (९।४३)

१९ “ग्रामर्घाते शरीरेण वेदमभगनिपातने । अतिवृष्टिहताना च प्रायश्चित्तं न विद्यत ” ॥ इति । तथा

“ कूपखाते च धर्माथे गृहदाहे च या मृता । ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यत ” इति ।

एतच्च बधनादिरहितस्यैव कथञ्चिद्गृहनादिविषयम् ।

इतरत्र त्वापस्तंबः

“ कातारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहे खलेषु च । यदि तत्र विपत्ति स्यात्पाठ एको विधीयत ” ॥ इति ।

२० पराशरः (९।३०)

“ दहनात्तु विपद्येत अनडान् योजयत्रित । उक्त पराशरेणैव होमपाठ यथाविधीति ” ।

बलत्रहादिनाऽप्येन वारिते रोधादौ त्वापस्तंबः

“ पाठमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादो बधने चरेत् । योजने पाठहीन म्याशरेत्सर्वे निपातन ” ॥ इति ।

पराशरः (८।१)

२९ “ गवा बधनयोक्त्रेस्तु भवेन्मृत्युरकामत । अकामकृतपापस्य प्राजापत्य विनिर्दिशेत् ॥

“ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ग्राहणभोजनमद्य । अनडुत्सहिता गा च दद्याद्विप्राय दक्षिणामिति ” ॥

व्यासः (८।४९)

“ कटौमरणदोषेण विपत्तिर्याऽनैर्गोर्भवेत् । गोतोऽर्द्धं तु चरेत्तत्र भूषणार्थं हि तत्समृतमिति ” ॥

१ हा-प्राह । २ अर्द्ध-निपातित इति, हा-निपातनमिति । ३ अवस्तचल-ने न-ले । ४ घ-प्राग ।

५ हा-पाठ— । ६ हा-दि ।

आपस्तंबेनातिदाहादौ विशेष उक्त

“ अतिदाहातिदाहाभ्या नासिकाज्ज्वले तथा । नदीपर्वतसरोधे मृते पादोनमाचरेत् ” ॥

अत्रापवाद पराशरः (९।२७)

“ अन्यत्राम्नलक्ष्म्या वाहने मोचनेऽपि वा । साय सगोपनार्थं च न दुप्येद्रोधवधन ” ॥ इत
स एव (९।२९)

“ अतिदाहे चरेत्पाद द्वौ पादौ वाहने चरेत् । नासिकये पादहीन तु चरेत्सर्वं निपातनम् ” ॥ इति ।

तत्रा “ नासाभेदनदोहेषु कर्णच्छेदनवधने । अतिदोहातिदाहाभ्या कृच्छ्रं चाद्रायणचरोदिति ” ॥
तत्कृषिलत्वाद्येनेकगुणवद्विषयमिति । स्वामिनो गोत्पेक्षणे प्रायश्चित्तमाह व्यासः

“ जलौघपल्वले मग्ना मेघविद्युद्धताऽपि वा । श्वध्रे वा पतितान्ममाच्छ्रापदेनापि भक्षिता ॥

“ प्राजापत्य चरेत्कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ।

“ शान्तं तहता वा स्यादुद्धधनमृताऽपि वा । शून्यागार उपेक्षाया प्राजापत्य विनिर्दिशेदिति ” ॥

स्वामीति पालम्याप्युपलक्षण । सत्कार्यान्तरवैय्यग्रादुपेक्षाया त्वद्ध । अत एव विष्णुः

“ पल्वलौघमृगायाघश्चापदादिनिपातने । श्वभ्रप्रपातसर्पाद्यैर्मृते कृच्छ्रार्द्धमाचरोदिति ” ॥ अत

एव “ अपालनात्तु कृच्छ्रं म्याच्छून्यागार उपल्लवे ” इत्यनेनैवोपेक्षाया प्राजापत्य उक्त ।

आपस्तम्बः

“ अस्थिभग गवा कृत्वा लग्गूलेऽन तथा । पाटन दन्तशृगाम्या मामार्द्धं तु यत्रान्पिबेदिति ” ॥

एतत्कामत । अत्रामतस्तु अगिराः

“ शृगभगेऽस्थिभगे वा चर्मनिर्मोचनेऽपि वा । दशरात्र पिबेद्वज्रं स्वम्यापि यदि गोर्भवेदिति ” ॥

पराशरः (९।१७।१९)

“ पाषाणेनैव टडेन गावो येनाभिघातिता । शृगभगे चरेत्पाद द्वौ पादो नेत्रगतने ॥

“ लग्गूले पादकृच्छ्रं तु द्वौ पादावस्थिभजने । त्रिपादं चैव कर्णे तु चरेत्सर्वं निपातनम् ” ॥ इति ।

स एव

“ शृगभगेऽस्थिभगे च कटिभगे तथैव च । यदि जीवति षण्मासात्प्रायश्चित्तं न विद्यत ” ॥ इति ।

व्यासः

“ यत्स चोपहर्तय यावद्रोहेत तद्गण । सम्पूर्णं दक्षिणा दद्यात्तत पापात्प्रमुच्यते ” ॥ २५

पराशरः (९।२२)

“ यद्यत्सम्पूर्णमवांगो हीनदेहो भजेत्तदा । गोत्रातकम्य तम्यार्द्धं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ” ॥

स एव (९।३६)

“ प्रेरयन् कूर्वापीषु वृभउद्देशु पातयेत् । गत्रांशनेषु वित्रेता तत प्राप्नोति त्रिन्विषमिति ” ॥

कूपवाप्यादिनिक्षेपे पानार्थं वृक्षच्छेदनादिदुर्गमेषु भक्षणार्थं प्रेरणे गोमांसाशनहस्ते गोविक्रये च गोवधपापमित्यर्थः । स एव (९।४७)

“ गोवृषाणां विपत्तौ च यावतः प्रेक्षका जनाः । अनिवारयतां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ” ॥
संभावितगोपतनदेशे स्वोपभोगार्थकूपादितनने दोषमाह स एव (९।४१)

५ “ वेदमद्वारनिवासेषु यो नरः खातुमिच्छति । स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ” ॥
स्वकार्यपदाद्धर्मार्थं न दोषः । तथा स एव (९।४०)

“ कूपखाते तटाखाते दीर्घखाते तथैव च । अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ” ॥ इति ।
दीर्घखातं वाप्यादि । अत्र स्वयमेव जलात् गते मृते च न दोष इत्याह । स एव (९।३९)

“ कूपखाते तटाबंधे नदीबंधे प्रपासु च । पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ” ॥

१० स एव (९।४२)

“ निशि बंधनिरुद्धेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च । अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ” ॥
एतच्च हितार्थं विहितरज्जुबंधे ज्ञेयम् । अपराकं व्यासः

“ अथात्र चेद्भवेच्छंकां सायं गोगोपिने मृते । गोमूत्रेण तु संमिश्रं त्रिरात्रं यावकं पिबेदिति ” ॥
एतन्निषिद्धरज्जुबंधनपरम् । रज्जुविधिनियेषौ प्रागुक्तौ ।

११ न नारिकेलैर्न च शाणवल्लैर्न वाऽपि मौनेन न वज्रशृङ्खलैः ।

“ एतेस्तु गावो न निबंधनोप्या बध्वा तु तिष्ठत्परेषु गृहीत्वा ” ॥ अन्यगोवधे विदोषमाह मनुः
“ यो यस्य हिंस्याद्गव्याणि ज्ञानताऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समम् ” ॥

परादारः (९।२६)

“ प्रनापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रीघनः ” ॥

२० ब्राह्मे “ आदौ गोपतये दत्त्वा गोमूल्यं साधु कल्पितमिति ” । एतानि च सर्वाणि प्रायश्चित्तानि वृषवधेऽपि भवन्ति । निमित्तवाक्ये गवामनुवादेन तद्गतस्त्रीलिंगस्याविवक्षितत्वात् । दानं तु स्त्रीगवीनामेव । तद्वाक्ये गवां विधेयत्वेन तद्गतस्त्रीत्वस्य विवक्षितत्वान् । ‘ गोसहस्रं शतं वापी’त्यादौ लिंगविशेषनिर्देशाभावेऽपि स्त्रीगवीनामेव । तासां दुग्धादिद्वारा बहूपकारकत्वात् । अत एव गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्चेत्यत्र लिंगविशेषानिर्देशेऽपि तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति

२१ तच्छब्देनाऽश्वद्वीस्तिरस्कृत्य गोपरामर्श इव स्त्रिया एवास्याग्रहणे बहूपकारकमेव निदानमिति भाति । अन्यथा तत्र वृषाणामपि दानमापद्येतेति दिक् । याज्ञवल्क्यः (प्रा. २७१)

“ गजे नीलवृषाः पंच शुक्रे वत्सो द्विहायनः । स्वराजमेषेषु वृषो देयः घ्नोचि त्रिहायनः ” ॥

मनुः (१।१।३६)

“ वामो दद्याद्धयं हत्वा पंच नीलान् वृषान् गजं । अजमेपावनद्वाहं ग्वरं हत्वाऽऽहायनमिति ” ॥

एतानि प्रायश्चित्तानि धनिकविषयाणि । निर्द्धनस्य तु जायालिः

“ हस्तिन तुरग हत्वा महिष गा तथैव च । कृच्छ्र सातपन कुर्याद्भोक्न्याऽनृतेषु च ” ॥

विष्णुः

“ हस्तिन तुरग हत्वा महिषोष्ट्रौ कर्षि तथा । एषु सर्वेषु कुर्वति सत्रिरात्रमभोजन ” ॥

इदमभ्यासविषयम् । अस्मिन्नेव विषये

“ सिंहव्याघ्रतुरगाश्च मृगखड्गुरुद्विपान् । हत्वा सातपन कुर्याद्भोक्न्याऽनृतेषु च ” ॥

सुमंतुः “ वानरसिंहमार्जारमडूनाश्ववधे प्राजापत्यमिति ” ॥ पराशरः (११९)

“ हत्वा मूषकमार्जारसर्पाजगरनकुलडुडुमान् । कृशर भोजयेद्विमान् लोहदड च दक्षिणेति ” ॥

विष्णुः “ हत्वा मूषकमार्जारनकुलडुडुमानगराणामन्यतम कृशरात् भोजयित्वा
लोहदडदक्षिणा दद्यात् ” । यत्तु शंखः

“ हत्वा द्विजस्तथा सर्पो बिलेशयजलेशयौ । सतरात् तथा कुर्याद्वत् ब्रम्हवधे तु यदिति ”

तत्कामकृते । यच्चोशनाः “ खरमार्जारमडूकसर्पाजगरमूषकान् । हत्वा कृच्छ्र द्वादशरात्

चरेत्किञ्चिद्द्यादिति ” तदकामार्भ्यासे । विष्णुः (१०-३०) “ श्वानं हत्वा त्रिरात्

मुषकसेदिति ” । यत्तु माधवीये पैठीनसिः “ वाकोल्लकृन्लासर्कखरवृकशृगाल-

भासबर्हिणमूषकचक्रवाकहसस्रवनकुलमडूकबिडालधवध एतेपापैकैकस्मिन् शूद्रवधवद्विहित-

मिति ” । तत्कामतोऽत्यताभ्यासविषयम् । मनुः (१११३९, १३७)

“ हत्वा हस बलाका च बक बर्हिणमेव च । वानर श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राम्हणाय गा ॥

“ ऋत्यादास्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् । अक्न्यादो वत्सतरामुष्ट हत्वा तु कृष्णल ” ॥

म एव (१११३३)

“ अत्रि कार्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तम । पडालभारक सण्डे सैसक चैव मापक ॥ २०

“ तित्तिरौ तु तिलद्रोणे गवादीनामशक्रुवन् । दान दातु चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये ” ॥

प्रत्येक प्राजापत्य कुर्यादिति केचित् । विज्ञानेश्वरस्तु कृच्छ्रपदं तपोमात्रपर । तपासि

च । “ सवत्सर पण्मासाश्चत्वारखयो द्वेषेकश्चतुर्विंशत्यहोद्वादशाह षडहस्यहोहोराना इति

काला । एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन्नेनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनीति ” गौत

मोक्तानि (१८१९) तानि दानतारतम्येन व्यवस्थाप्यानीत्याह । याज्ञवल्क्यः (प्रा २७३) २९

“ उरगेप्यायमो दड पडके त्रपुमीसकम् । कोले धृतघटो देय उष्ट्रे गुजा हयेंऽशुकम् ” ॥

कोल शूकर । पडकश्च मृगपक्षिसमभिव्याहारान्त एव । न तु गोविप्रादि । तत्र तु तद्वध

निमित्तमेव लघुप्रायश्चित्तमिति विज्ञानेश्वरः । मम तु प्रतिभाति । यथा गोत्राणवधनिषेधस्य

जात्यवच्छेदेनैव प्रवृत्तेर्न तज्जातीयषडवधे इदं प्रायश्चित्तं तथा मृगादिनिशेषजाति

पुरस्कारेणापि प्रायश्चित्तम्योक्तत्वात्तत्रापि न प्रवर्त्तते । अतो यत्र जातिविशेषपुरस्कारेण प्रायश्चित्तं नोक्तं तज्जातीयपङ्कजवध एवैतत्प्रायश्चित्तमिति माधवीये वक्ष्यपः ।

“ मृगमष्टिपवराहकुंजरगडशशरभतरक्षुवानरसिंहव्याघ्रवृषभस्सशल्यकादीनामन्येषां च वधेऽहोरात्रोपितश्चिर्णाते घृतं दद्यात् ” । व्यासः “ सर्वाश्च प्राणिनः स्थूलान्मद्भूकनकुले

९ प्वहरिति ” । इदमज्ञानतः सकृद्बधे । ज्ञानतस्तु याज्ञवल्क्यः (प्रा २७०)

“ मार्जारगोघानकुलमडूकाश्च पतत्रिणः । हत्वा व्यहं पित्रेक्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ” ॥

विष्णुः (१०—३२) “ गोधोल्लूचापकाश्वधे निराजमुपवसेत् ” । व्यासः

“ शून्रोष्ट्रतरान्हत्वा व्यहमेतद्भूतं चरेत् ” । यत्तु वसिष्ठः (२१२४) “ श्वमार्जार-

मडूकनकुलसर्पदहृरमूपमान् हत्वा कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् ” इति तद्व्यासतोऽभ्यासविषयः ।

१० दहरोऽख्यमूपकः । यत्तु मनुः (१११३१)

“ मार्जारनकुले हत्वा चापमडूकमेव च । श्वगोधोल्लूकाकाश्च शूद्रहत्यान्तं चरेत् ” ॥

शूद्रहत्यान्तं पाष्मासिकं ।

“ पयः पित्रे त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो वजेत् । उपस्पृशेत्सखत्या वा सूक्तं वाऽध्वेन जपेत् ” ॥

पराशरः (१३२)

११ “ वृककाकं ऋषोतानां सारीतिचिरघातकं । अतर्ज्जले उभे सध्वे प्राणायामेन शुध्यति ” । वृक-

पक्षिविशेषः । सध्वे इत्यन्तसध्वोमे द्वितीया । अतो यावद्भिः प्राणायामैः सध्व्याद्वयं समाप्यते तान्तं

कुर्यात् । “ प्राणायामेनैत्येकत्रयनमतिशक्तिः ” इति माधवः । इदमस्मत् सकृद्बधस एव

“ कारडवक्त्रेराणां पिंगलापुररम्यं च । भारद्वाजादिकं हत्वा शिरःपृथक् विशुध्यति ” ॥

पराशरः (६१८)

२० “ भारडचापमासाश्च पारावतकर्पिजत्रं । पम्पिणा चैव सवेपथमहोरात्रमभोजनम् ” ॥

यत्तु सर्वतः

“ चक्रवर्त्तं तथा त्रौचं तित्तिरिं शुरुसारिके । गृध्रं श्येनमुल्लूकं च तथा पाराकानपि ॥

“ द्विद्विभं जल्पपटं च मद्भुं कुकुटमेव च । एष पक्षिषु सर्वेषु त्रिभेदमभोजनम् ” ॥

यत्पि पराशरः (६१२)

२१ “ त्रौचसारसहसाश्च चक्रवर्त्तं च कुतः । जल्पपटं च शरभमहोरात्रेण शुध्यति ” ॥

यत्पि स एव (६१९)

“ गृध्रं श्येनं शशादीनामुल्लूकस्य च घातकं । अपक्वाशीं त्रिं विष्टे त्रिंशत् सारताशनम् ” ॥ इति

तात्पर्यामहृतवत्परः । यत्तु संवर्तः

“ हस्तं च न बलात् च श्वाविधं बहिर्णं तथा । सारसं चापभासं च हत्वा त्रीन्त्रिंशत् शिषेति ” ॥

३० तन्म्यासपरामिति माधवः । यत्त्वगिराः

“ काके भासे च गृध्रे च टिट्टिभे खजरीटके । यथा गवि तथा हत्या भगवानगिराऽब्रवीदिति ” ॥
तत्कामतोऽत्यताम्यासविषय । अतिधनिकस्य तित्तिर्युद्धौ विशेषमाह मनुः (११।१३४)

“ धृतकुम्भ वराहं तु तिलद्रोण तु तित्तिर । शुक् द्विहायन वत्स कौच हत्या त्रिहायनम् ” ॥

धनिकस्य कामतो बलाकादिवधे माधवीये कश्यपः “ बकबलाकाहससारसकारडव
चक्रवाकुररगृध्रइयेनखजरीटिट्टिभोलूक्शुकसारिकातित्तिरमयूरमूषकामेजनककल्किरुकपोत
पारावतादीना वधे प्रायश्चित्तमहोरात्रोपेत सर्वबीजानि च दद्यादिति ” ।

धनिकस्याकामतो वधाम्यासे तु याज्ञवल्क्यः (प्रा २७२)

“ हसइयेनकपिकव्याग्गलम्बलशिखडिन । भास हत्वा तु दद्याद्दामकव्यादस्तु वत्सिका ” ॥

जलशब्देन बभ्रुदय । स्थलशब्देन बलाकादय इति मिताक्षरायां । याज्ञवल्क्य (प्रा २७९)

“ किञ्चित्सास्थिवधे देय प्राणायामस्त्वनस्थिक ” इति । किञ्चिदष्टगुष्टिधान्य । १०

मनुः (११।४०)

“ अस्थन्वता तु सत्वाना सहस्रस्य प्रमापणे । पूर्णो वा नस्यनस्ना तु शूद्रहत्यावत चरेदिति ” ॥

शूद्रहत्याव्रत पाप्माविकम् ।

अथात्मघाते यमः (२)

“ जलान्युद्धघनभ्रष्ट प्रव्रज्याऽनाशकच्युता । विपप्रपतनप्राय शस्त्रपातहताश्च ये ॥ १९

“ न वैते प्रत्यवसिता सर्वलोकचहिष्कृता । चाद्रायणेन शुभ्यन्ति तसकृच्छूद्वयेन चेति ” ॥

आत्मघातिपुत्रादिर्मृतजातीयवधप्रायश्चित्तसमुचितमेतत्कुर्व्यात् । मरणमध्यवस्य निवृत्ते

तु वसिष्ठः (२३।१८-१९) “ आत्महननाध्यवसाये त्रिरात्र जीवन्नात्मत्यागी कृच्छ्र

द्वादशरात्र चरेत्त्रिरात्र चोपबसेदिति ” । एतदल्पमध्यवसाये । अतिपातादिवन्द्यवसाये तु

पराशरः (१२।९-६)

“ जलाश्रितने चैव प्रव्रज्यानाशनेषु च । प्रत्यावसितवर्णानां कथं शुद्धिर्विधीयते ॥

“ प्राजापत्यद्वयेनैव तीर्थाभिगमनेन च । वृषेकादशदानेन वर्णां शुष्यति ते त्रय ॥

“ ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि वन गत्वा चतुष्पथे । सशिख वपन कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥

“ गोद्वय दक्षिणा दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् । मुच्यते तेन पापेन ब्राह्मणत्व च गच्छतीति ” ॥

अध्यवसायावृत्तौ त्वगिराः

“ य प्रत्यवसितो विप्र प्रव्रज्याग्निजलादिभि । अनाशकनिवृत्तस्तु गृहस्थत्व चिकीर्षति ॥

“ चारयेन्नीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चाद्रायणानि तु । जातकर्मादिभि प्रोक्तै पुन सस्नारमर्हति ” ॥

वैध मरणमध्यवसाय त्यनता तु पराशरः

“ जलाश्रितने चैव प्रव्रज्यानाशने तथा । अन्यवस्य निवृत्तानां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

“ ब्राह्मणानां प्रसादेन तीर्थानुसरणेन च । गवा च शतदानेन वर्णां शुद्धयति ते त्रय ॥ २०

- “ ब्राह्मणस्य प्रक्ष्यामि गत्वाऽरण्यं चतुष्पथं । सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसंध्यमवगाहनं ॥
 “ गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेच्चैव दिनेदिने ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्राह्मणत्वं च गच्छति ॥
 “ भिक्षार्थी प्रविशेद्ब्रह्मं गृहान्सप्त वने वसन् । घौतभिक्षां समश्रीयाद्दृष्ट्वाऽपि विशुध्यतीति ” ॥
 अनुगमनानिवृत्तौ त्वापस्तंबः
- ५ “ चित्तभद्रा तु या नारी मोहात्प्रचलिता ततः । प्राजापत्येन शुच्येत तस्माद्दे पापकर्मण ” ॥ इति ।
 आत्मघातिप्रेतक्रियायां तु वसिष्ठ (१३।१६)
 “ य आत्मघातिनं कुयस्त्रिहातप्रेतक्रिया नर । स तसकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ” ॥
 उशनाः “ प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोद्वंधनृणोदकैः । काष्ठ्यैश्चात्मनो हंतुर्नृपवत्सरीसृपैः ॥
 “ शृगिद्विष्ट्रश्चाडालविद्युताऽभिहतस्य च । तथा सकरजातस्य नाशौचोदकवन्हय ॥
- १० “ तत्स्पर्शं यदि वाऽक्रोशे दिनमेकमभोजनम् । अज्ञानाद्दहनाद्यो तु कृच्छ्रं सांतपनं स्मृत ॥
 “ बुद्धिपूर्वं पुनस्तस्य कृच्छ्रे गोमूत्रयावकः । तसकृच्छ्रेऽपि वाऽशकौ मसभिक्षाशनोऽपि वा ॥
 “ कृत्वा च वहनादीनि प्रायश्चित्तमकुर्वता । तसकृच्छ्रद्वयाच्छुद्धिरेक एवानुयायिना ” ॥
 आत्मघातनिमित्तं प्रायश्चित्तमकुर्वतामात्मघातिपुत्रादीनामित्यर्थः । न्यवनः “ आत्मघातक-
 स्पर्शनवहनदहने तसकृच्छ्रं चरेद्दिशतिगावो दक्षिणा ब्राह्मणेऽपिचिति ” । पराशरः (१।१०)
- १५ “ चाडालेन श्वपाकेन गोभिर्विघ्नैर्हृतो यदि । आहिताग्निर्हृतो विप्रो विपेणापि हतोऽपि वा ॥
 “ लोकिनाग्निना स दग्धव्यो मजसस्कारवर्जितः । स्पष्टा द्रष्टा च वोढा च सर्पिडेपु च तस्य यः ॥
 “ प्राजापत्यं चरेत्पश्चादग्निभागामनुशासनम् ।
 “ दग्धाऽग्नीनि पुनर्गृह्य क्षीरे प्रक्षालयेद्ध्रुवः । साग्निभिश्च पुनर्दाहं स्वप्नेण पृथक् पृथक् ” ॥
 एतच्च बुद्धिपूर्वकं आत्महनेने “ प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोद्वंधनप्रपत्तनैश्चेत्प्रतामिति ” ॥
- २० गौतमोक्तेः (१।४।११) । अथापमृत्यौ तु भविष्यत्पुराणे
 “ चडालोब्राह्मणाग्निपशुदंष्ट्रिसरीसृपैः । प्रमादान्मरणे चांद्रं तसकृच्छ्रमभापि वा ” ॥
 स्मृत्यर्थसारे तु “ तसकृच्छ्रद्वयं पंचपचदशकृच्छ्राणि वा कृत्वा दाहादि कार्यमिति ” ॥
 अंगिराः
 “ अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताम्युदकादिभिः । तस्याशौचं प्रकर्तव्यं कर्तव्या चोदकक्रियेति ॥
 २५ “ उर्ध्वोच्छिष्टे ह्यधोच्छिष्टे मयोच्छिष्टे तथैव च ” । अस्पृश्यस्पर्शने खट्वादिमरणे ।
 पराशरंगिरसौ
 “ उर्ध्वोच्छिष्टे ह्यधोच्छिष्टे अतरिसे मृतिर्यदि । कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत आशौचिमरणेऽपि च ” ॥
 तथा
 “ उर्ध्वोच्छिष्टे ह्यधोच्छिष्टे मयोच्छिष्टे तथैव च । अस्पृश्यस्पर्शमरणे खट्वादी मरणे तथा ॥

“ श्वानव्रज्यादसंस्पर्शो कृमिकीणोद्भवेऽपि च । एतद्दोषानुसारेण प्रायश्चित्त समाचरेत् ॥

“ कृच्छ्रास्त्रिपट्पंचदशान् चाद्रायणमभापि वेति ” । शक्त्या कृच्छ्रादिव्यवस्था ।

अथ पर्युपितशब्दाहे गालवः

“ दिवा वा यदि वा रात्रौ शवस्तिष्ठति कर्हिंचित् । तत्पर्युपितमित्याहुर्दहने तस्य वा गति ॥

“ पचगव्येन सस्नाप्य प्राजपत्यत्रय चरेत् ” । द्विजस्य शूद्रप्रेतानुगमने विष्णुः (२२।६२) ९

“ द्विज शूद्रप्रेतानुगमन कृत्वा स्वतीमासाद्य तन्निमग्नस्त्रिघर्मण कृत्वोत्तीर्य्य गायत्र्यष्ट-
सहस्र जपादेति ” ॥ अथ सुरापाने । सुरा पैष्टयेव ।

“ सुरा वै मलमन्त्राना पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरा पिबेदिति ”

मनूक्तेः (१।१९३) ।

“ गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथैवान्या न पातया द्विजोत्तमैरिति ” १०

तु तदुक्तिः (१।१९४) । समदोषतयेतरनिदार्या । अत एव भविष्यत्पुराणे

“ सुरा तु पैष्टो विज्ञेया न तस्यास्त्वितरे समे ” इति । पुलस्त्योऽपि

“ पानस द्राक्षमाधूक् खाज्जूर तालमैश्व । मधूत्थं सैरमारिष्ट भैरेय नारिकेरजम् ॥

“ समानानि विज्ञानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादश तु सुरामद्य सर्वेषामधम स्मृतमिति ” ॥

द्वादशापि मद्यानि विप्रस्य निपिद्धानि । “ नित्यं मद्य ब्राह्मणो वर्जयेदिति ” १५

स्मृतेः । सुरा तु क्षत्रियविशोरपि । पूर्वोक्तमनूक्तेः । तत्र सुरापाने प्रायश्चित्तमाह याज्ञ-

वल्क्यः (प्रा. २९४) “ बालवासा जटी वाऽपि ब्रह्महत्याव्रत चरेदिति ” । तच्च

द्वादशान्द । प्रायश्चित्तातरमाह स एव (प्रा २९४) “ पिण्याक वा कणान् वाऽपि

भक्षयेत्तु समा निशि ” । समामब्द । “ कणान्वा भक्षयेद्वेष्टे पिण्याक वा सकृन्निशीति ”

मनूक्तेः (१।१९२) । यवहारार्थमेव तत्र तु परलोकायेति चापैराकै । केचित्तु २०

‘ भक्षयेन्न समा ” इति पेटु । मानव तु व्रतातरमेवेत्याहु । परे समा निशीति

बहुवचनात् पेटु । तत्र कर्पिर्नून्यायेनाऽब्दत्रय भवति । मानवीये एकवचन तु

जात्यभिप्रायेणेत्याहु । इदं तु छन्देने सति ज्ञेय ।

“ एतदेव व्रत कुर्यान्मद्यपश्चन्द्रेने कृत । पचगव्य तु तस्योक्त पवित्र कायशोधनमिति ”

व्यासोक्तेः । गौडीमाध्वो सकृत्पानेऽप्येतदेवेति विज्ञानेश्वरः । यत्तु पचमहापापिन २५

उक्त्वा आपस्तंबः (१।२७।११) “ चतुर्थकालमितभोजनो योऽभ्युपेयात्स्याना-

सनाभ्या विहरन्निर्भिवर्ष पापमपनुदतीति ” । यच्च यमः

“ बृहस्पतिसवेनेष्टा सुरापो ब्राह्मण पुन । समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी श्रुति ॥

“ भूमिप्रदानय कुर्यात्सुरा पीत्वा द्विजोत्तम । पुनर्न च पिबेत्ता तु संस्कृत स विशुच्यतीति ” ॥

तानि याज्ञवल्क्यैर्वैवापिनसमानविषयाणीति विज्ञानेश्वरः । यत्तु भविष्ये ३०

“अकामत सुरा पीत्वा पैष्टी सत्कुलनदन । कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा वै पुन सस्कारत शुचि ॥
“कणान्वा भक्षयेदब्द पिण्याक वा सङ्कन्निशीति” तत्सुरामानापनेयरोमार्थपानविषय । तथा च
तत्रैव

“तथाऽस्मिन्नेवविषये वासिष्ठ परिचीरित्तम् । यद्दि रोगैर्भवेद्दुष्टो नेतरस्य कदाचन ॥

१ “ कृच्छ्रात् सुरश्रेष्ठ तप्तश्चैव उदाहृत ” । यत्तु मनुः (११।१४६)

“ अज्ञानाद्वारणी पीत्वा सम्कारेणैव शुध्यति । मतिपूर्वमनिर्देश्य प्राणातिक्रमिति स्थितिरिति ” तत्र
वारुणोपट पैष्टीपरम् । उत्तरार्द्धे प्राणातिक्रमनिर्देशात् । पूर्वाद्धे तु रोगिपरमेव । अत्र सम्कार-
मात्रमेव प्रायश्चित्तमिति चेत्तत् । तत्र

“अज्ञानाद्वारणी पीत्वा सम्कारेणैव शुद्ध्यति । तप्तकृच्छ्रान्वितेनेह केवलेन विशुद्ध्यतीति” ॥

१० भविष्योक्ते । अज्ञानादापिघार्थमस्त एव बृहस्पतिः

“गौडी माध्वी तथा पैष्टी पीत्वा विप्र समाचरेत् । तप्तकृच्छ्र पराक च चाद्रायणमनुक्रमदिति” ।
ज्ञानादज्ञानतश्च पानसादिमद्यपानाम्यासे कर्मान्दयोर्नतयोरानुवृत्तिमाह यमः

“ गोघ्नवद्विहित कल्पश्चाद्रायणमथापि वा । अनम्यासे तयोर्भयस्तस्त शुद्धिमवाप्नुयात् ” ॥

कामत सङ्कत्पाने पराशर (१२।६७) “मद्यपश्च द्विज कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगा ।

११ “चाद्रायणे ततश्चीणे कुर्याच्चन्द्राम्हणभोजनम् । अनहुत्सहिता गा च दद्याद्भिरेपु दक्षिणाम् ” ॥

इदं च गमाधिक्यं शक्तं प्रति । अज्ञानतः सङ्कत्पाने तु विष्णुबृहस्पती

“ पीत्वा प्रमादतो मद्यमति कृच्छ्रं चरेद्दिन । कार्येत्तस्य सस्कार भक्त्या निम्राश्च भोजयेत् ” ॥

पानसादीन्पेक्षादशमद्यानुक्त्वा अपर्युषि तत्तत्पाने प्रायश्चित्तमाह पराशरः

“द्राक्षेऽनुटक खर्जूर पानमादेश्च यो रस । सद्यो जातस्तु त पीत्वा त्र्यहाचक्रुध्येद्द्विजोत्तम ” ।

२० इदं तु त्रिरात्र द्राक्षाद्विरसाना मादकत्व एव दृष्टव्यम् । अन्यथा सद्यो जातेऽसुरसादाविष्य

स्यात् । सुरासम्पृष्टद्रव्यम्याज्ञानतो भक्षणे आह मनुः । अज्ञानात्प्राश्यविविहृक्त संस्कार-

मपूखे । यत्तु सुपंतु “ ब्राम्हणस्य सुरापस्य पश्मासानुद्धृतसमुद्रोदकस्नान सावित्र्यष्ट

सहस्र जुहुयात्प्रत्यह त्रिरात्रमुपवासस्तप्तकृच्छ्रेण पूतो भवतीति ” तत्रैवार्पि विषयम् ।

कामत सङ्कत्सुरापाने याज्ञवल्क्यः (प्रा २५३)

२१ “ सुराबुधृतगोमूत्रपयसामतिमनिषम् । सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छतीति ” ॥

यत्तु चरसिष्टः (२०।२२) “अम्यासे तु सुराया अशिवणां सुरा पिबेदिति ” तदनामपर ।

गौडीमाध्वीर्मत्याऽम्यासेऽमत्या वाऽत्यताभासे तु माध्वीये च्यासः

“मत्या मद्यममत्या वा पुन पीत्वा द्विजोत्तम । ततोऽशिवणां ता पीत्वा मृत शुद्धेत्सा विल्विपान् ” ॥

अथाभक्ष्यभक्षणे विष्णुः

“ अभोज्यानामपेयानामभक्ष्याणा च भक्षणे । कृच्छ्रपाद विशुद्ध्यर्थं चरेत् सिप्रशोधनम् ” ॥

इद त्वज्ञानात्सकृद्भक्षणे । ज्ञानतस्तु सवर्त्तः

“ अभोज्यभोजन कृत्वा ब्रह्मक्षत्रविशा गणा । गोमूत्रयावकाहार सप्तरात्रेण शुध्यति ” ॥

अभ्यासे तु वृहस्पतिः

“ अलेखानामपेयानामभक्ष्याणा च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणा शुद्ध्यै चाद्रायण चरेदिति ” ॥

शिष्टविर्गीतमात्रे तमाखूभगादिद्रव्यविशेषे तु अपरोर्के भरद्वाजः

“ शिष्टा नाश्रति यत्किंचिदन्नमूलफलादिक । न तद्भोज्य द्विजातीना भुक्त्वा चोपवसेदहरिति ” ॥

अथ विशेषत तत्र जातितो दुष्टे पलाड्वादै अज्ञानात्सकृद्भुक्ते वृहस्पतिः

“ लशुन कर्वेरु चैव पलाडु गृजन तथा । ज्वायर्ज्ञानतो जग्ध्वा तसकृच्छ्र चरेद्दिन ” इति ॥ १०

ज्ञानतस्तु याज्ञवल्क्यः (आ. १७६)

“ पलाडु विड्वराह च छत्राक ग्रामकुक्कुट । लशुन गृजन चैव ज्ञ वा चान्द्रायण चरेत् ” ॥

गृजन लशुनतुल्य कण्ड इति विज्ञानेश्वरः । यत्नीय चूर्णं गायका कठशुद्धचै विटाश्च मदार्यमश्रति । स पत्रविशेष इति माधवः ।

“ विपन्निभेन शल्येन यो मृग परिहन्यते । अभक्ष्य तस्य तन्मास तद्धि गृजनमिष्यते ” ॥ ११

इत्यपरोर्कः ।

यत्तु हेमाद्रिमाधवौ गानराख्य मूलमिति तन्न । हेमाद्रावेव “ गृजन चुन्वि का चुक् गानर

पोतिका तथेति ’ ब्राह्मे पृथाङ्निदेशात् । शातातपः “ लशुन गृजन जग्ध्वा पलाडु च

तथा शुनीमि ’ त्युक्त्वा “ उपायन पुन कुर्यात्तसकृच्छ्र चरेन्मुहुरिति ” । चाद्रायणानु-

वृत्तौ विष्णुः (११३-४) “ लशुनपलाडुगृजनविड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमास २०

भक्षणे सर्वेष्वेतेषु द्विजातीना प्रायश्चित्ताते पुन सकार कुर्यादिति ” । यत्तु मनुः (११९)

“ छत्राक विड्वराह च लशुन ग्रामकुक्कुट । पलाडु गृजन चैव मत्या जग्ध्वा पतेन्नर ॥

“ अमत्यैतानि पट् जग्ध्वा कृच्छ्र सातपन चरेत् । यतिचाद्रायण वाऽपि शेषेषूपवसेदहरिति ” ॥

अत्र कामतोऽभ्यासे पतन । अज्ञानत औपधार्थ सकृद्भक्षणे सातपन । औपधार्थमेव

ज्ञानत सकृद्ज्ञानतोऽभ्यासे च चाद्र । पलाड्वाद्येकनाश्रयोरोगे तु नैव दोष । तथा २१

“ चतुर्विंशतिमते । शयणव्रतामिति ” ।

तृणराजस्ताल । उली पलाडु । पराशरः (१११०)

“ पीयूष श्वेतलशुन वृत्ताक फल्गुगृजन । पलाडु वृत्तानिर्यास देवस्व कवमानि च ॥

“ उष्ट्रीक्षीरमिक्षीरमज्ञानाद्भुजते द्विज । स त्रिरात्रोपवासेन पचगव्येन शुद्ध्यति ” ॥

सुमतुः “ लशुनपलाडुगृजनभक्षणे । सात्रिज्यष्टसहस्रेण मूर्द्धिसपातानयेदिति ” । ३०

एतन्मुखप्रवेशमात्रपरं । बृहस्पतिः

“ अलेख्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे । रेतोमूत्रपूरीपाणां शुद्धौ चांद्रायणं चरेदिति ” ॥

मिताक्षरायां स्मृतिः

“ नाष्टिकाशशच्छत्राककुसुंमालाबुविड्भवान् । कुंभीककेषु वृताकत्रोविदारंश्च वर्जयेत् ॥

१ “ तथा कालप्ररूढानि पुण्याणि च फलानि च । विकारवच्च यत्किंचित्प्रयत्नेन विवर्जयेदिति ” ॥

तथा “ वटपुस्ताश्वत्थदधिच्छैनीपिकदंबमातुलिंगफलानि वर्जयेत् ” । यमः

“ तंडुलीयककुंभीकद्रधनप्रभवांस्तथा । एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यव्रतं चरेदिति ” ॥

कामतोऽभ्यासे तु बृहद्दामः

“ नालिकं नालिकेरी च श्लेष्मातकफलानि च । खट्वा वात्तकिकुंभीकद्रधनप्रभवांस्तथा ॥

१० “ भूतृणं शिमुकं चैव कुसुंभं कवकानि च । एतेषां भक्षणं कृत्वा चरेच्चांद्रायणं द्विनः ” ॥

द्विनपदाच्छूद्रादेरनिषेधः । आपस्तंबः

“ भक्षयेद्यदि नीलीं तु प्रमादाद्ब्राह्मणः क्वचित् । चांद्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तंबोऽब्रवीन्मुनिरिति ” ॥

पद्त्रिंशन्मते

“ शणपुष्पं शाल्मलं च करनिर्मथितं दधि । वहिर्वेदिपुरोडाशं जग्वा नायादहर्निशं ” ॥ कौर्मै

११ “ अलाबुं शिमुकं चैव जग्वाऽप्येतद्भृतं चरेत् । औदुंबरं च कामेन तप्तकृच्छ्रेण शुद्धं चर्तति ” ॥

शंखः “ माहिषं गव्यं मानं च भक्ष्यं क्षीरेषु निर्देशेत् । मुक्त्वा परस्य च क्षीरं मांसं कुर्याद्भृतं बुधः ॥

“ अनिर्देशाहं गोक्षीरं माहिषं वाऽनमेव च । गोश्च क्षीरं विवत्सायाः संधिभ्याश्च तथा पयः ॥

“ संधिन्यमेध्यभक्ष्याया मुक्त्वा पशं व्रतं चरेत् ॥

“ क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः । सप्तरात्रव्रतं कुर्याद्यतेस्तत्परिकीर्तितमिति ” ॥

१० अनभ्यासे तु संवर्त्तः

“ अवसैकदाफा स्त्रीणां क्षीरं प्राश्य द्विजोत्तमः । अनिर्देशाया गोश्चैव त्रिरात्रं यावकं पिबेदिति ” ॥

अकामतोऽनभ्यासे तु “ शेषेषुपक्षेदहरिति ” (५।२०) मनुक्त उपवासः । उष्ट्र्यादिक्षीरं तु शातातपः

“ उष्ट्रीक्षीरपाने मानुषक्षीरपाने सुनल्पनयनं ततश्च च्छं च । आममांसस्युपसाधिन्निर्देशाया

गोः क्षीरप्राशने वृथामांसभक्षणेण च प्राजापत्यं ” । कपिलाक्षीरपाने विशेषमाहापस्तंबः

२१ “ क्षत्रियश्चैव वृत्तस्यो वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत्कापिलं क्षीरं न ततोऽन्योऽन्यस्युपुष्येत् ॥

भविष्यपुराणे

“ कापिलं यः पिबेच्छूद्रो नरके स विपच्यते । हुतशेषे पिबेद्विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुः ” ॥

अन्यथा हुतशेषापाने तत्र शूद्रस्य कपिलाक्षीरपाने च्यवनेन ब्रह्महेति ताद्रूप्या-

तिदेशः कृतस्तेन तस्य तत्र नवाब्दं इतरयोश्चांद्रायणमनादिष्ठत्वात् । ब्रह्मपुराणे

३० “ घृतात्केन घृतान्मांडं पांयपमथचार्द्रगोः । दधिक्षीरमयाज्यं च दुष्टयाश्चैव गोः पयः ॥

“ अनिर्देशायाश्च तथा सञ्चिन्याश्च तथैव च । सगुड मरिचाक्त च तथा पर्युषित दधि ॥

“ जीर्णितक्रमपेथ तु नष्टस्वाद च फेनवत् । प्रमादाद्भक्षितैरेभिर्वनि पक्षव्रत चरेदिति ” ॥

आर्द्रगो सद्यप्रसूताया । दुष्टाया व्याध्यादिना । अथ मासभक्षणे मनुः (१।४८)

“ नाकृत्वा प्राणिना हिंसा मासमुत्पाद्यते क्वचित् । न च प्राणिवध स्वर्ग्यस्तस्मान्मास न भक्षयेत् ” ॥

तत्र विशेषानुक्तावकामत सकृद्भक्षणे “ शेषेपूषवसेदहरिति ” मनुक्ते (१।२०) । १

कामतस्तु अनुपाकृतमासान्त्याद्युपक्रम्य ‘ मत्स्याश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्यह वसेदिति ’ ।

अकामाम्यासे मनुः “ भुक्त्वा मासमभक्ष्य च सप्तऋत्र यवान्पिबेदिति ” । कामतोऽम्यासे

विष्णुः “ अनर्चित वृथामास भुक्त्वा मास पयसा वसेतेति ” । नरमासादिभक्षणे उशनाः

“ नरमास श्वमास च गोमास चाश्वमेव च । भुक्त्वा पचनखाना च महासातपन चरेत् ” ॥

स्मृत्यन्तरे

“ जग्ध्वा मास नराणां च विडुराह खर तथा । गवाश्चकुजरोष्ट्राणां सर्वं पाचनस्य तथा ॥

“ कल्याढ कुत्कुट ग्राम्य कुर्यात्सवत्सर व्रतम् ” । यमः

मासमत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमासमेव च । श्वगोमायुर्गपीना च तसकृच्छ्र विधीयते ॥

“ उपोष्य वा द्वादशाह क्ष्माडैर्जुहुयाद् घृतमिति ” ॥ अत्राद्यमकामत । कामतोऽपर ।

षडहयमः “ शुष्कमासाशने विप्रो व्रत चान्द्रायण चरेत्ति ” । पट्ट्रिंशन्मते “ अजावि १९

महिषमृगाणामाममासभक्षणे केशनखरधिरप्राशने मतिपूर्वं त्रिसत्रमज्ञानदुपवास ” इति ।

क्वचिन्मासभक्षणमनुजानाति याज्ञवल्क्यः (आ १७९)

“ प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षित द्विजकाम्ययादेवान्पितृन्समम्यर्च्य स्वादन्मास न दोषभागिनि ” ॥

यत्तु मनुः (१।१६)

“ न मासभक्षणे दोषो न मये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफलेति ” ॥ २०

तदनुज्ञातपर । नतु निषिद्धपर । निषिद्धाचरणस्य पुण्यजननत्वादिति शूलपाणिः ।

तत्र । ‘ सत्यपि पुरुषार्थे नानृत वदेदिति ’ निषेधे दार्शपूर्णमासिकेन तेन निषिद्धाचरणस्यैव

व्रतूपकाराख्यपुण्यजननकल्पदर्शनात् । तत्रतस्तु नात्र निषिद्धानाचरण पुण्यजनक त्रिंशु

प्रजापतिव्रत इव मासनिवृत्तिसकल्प । यथैकस्मिन् न भुञ्जीतेति निषेधसत्त्वेऽपि व्रतविधिना

भोजनाभावसकल्प फलाय विशीयते । एतेन “ गृहेऽपि निवमन्त्रिप्रो मुनिर्मासविवर्जनादिति ” २१

(आ १८१) याज्ञवल्कीयमपि व्याख्यात । एतच्च फल सावत्सरिकमरूपस्य ।

“ वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शत समा । मासानि च न स्वादेद्यन्तयो पुण्यफल सममिति ” ॥

मनुक्ते (१।१३) । योगेश्वर (आ १८०)

“ कमेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभि । ममितानि दुराचारो यो हत्यऽविधिना पद्मन् ” ॥

हतनाह मनुः (१।११)

“ अनुभता विशसिता विहता ऋगधिक्रयी । सस्कृता चोपहृता च खादकश्चेति घातका ” ॥
अत्र च देवान्पितृनिति सामान्यतोऽनुज्ञातमप्यजाटिमास विप्रेण न भक्ष्य । तथा च
मनुः (११।९९)

“ यक्षरक्ष पिशाचाना मद्य मास सुरासवं । तद्ब्राह्मणेन नात्तय देवानामश्रता हवि ” ॥

५ यत्तु मेधातिथिः ‘ निषिद्धमासपरमेतदि’त्याह । तत्र । विशेषनिषेधैर्य्या-
पत्ते । न चायं दोषातिशयार्थ । यस्य हि निषेधस्य निषिद्धविषयत्वमेव नियत
तत्र निषिद्धनिषयालाभादगत्या दोषनिशेष नल्ह्यते । यथा न्यामु अभ्यगनिषेधे सति
पुन पठथा निषधो दोषातिशयार्थ । केचित्तु मासरसलोलुपा अपकमासविषयत्वमस्याहु ।
उपक्रमे यक्षरक्ष पिशाचानामित्युक्ते । यक्षादीना च क्रव्यात्वादपक्वमेव मासमत्र ।

१० तयोपसहारेऽपि “देवानामश्रता हवि रित्युक्ते (म ११।९९) । देवाना च हवि पक्वमेव विप्रैर्मक्ष्य
नापक्वमिति । तत्तुच्छ । न हि यक्षादय पक्व नाश्रति । कयात्तु तु तेषा पक्वालामेऽपक्व-
मप्यश्रतीत्यभिप्रायेण । देवाना हविश्चाममपि विहित यथा “ऽग्निहोत्रे तद्दुर्लभोहोतीति” ‘चित्राया
च दधिमधुधृत घाना उदरं तद्दुर्लभस्तत्सृष्टप्राजापत्यमिति’ । तथा पर्यग्नित्तानारण्यानुत्सृजती
त्यत्र पशुरुपाममासम्यैव देवतासंबध उक्त । तमादुपक्रमे मासमात्रनिर्णय एव । उप-

१९ सहारोऽपि ब्राह्मणस्तुत्यर्थ एव । अत्र विशेष श्रीपितृकृते द्वैतनिर्णये द्रष्टव्य । अथ
ब्रह्मचारिणो मधुमासभक्षणे प्रायश्चित्त देवलः

‘ मृतान्न मधुमास च यद्यश्नाति व्रती क्वचित् । निरात्रोपोषित सन्पक्व रात्रिमेका जले वसेत् ” ॥
इदमज्ञानत सकृद्भक्षणे । ज्ञाने सबर्त्तः

“ ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयान्मधुमास कथचन । प्राजापत्य च वृत्त्वाऽसौ मौजीहोमेन शुभ्दति ” ॥

२० मौजीहोम पुनरुपयन । वसिष्ठः (१३।११-१२) “ ब्रह्मचारी चेन्मधुमास
मश्रीयाच्छिष्टभोजनीय द्वादशरात्र चरित्वा व्रतशेष समापयेत् । सूतकभोजनेषु चैवमिति ” ।
शिष्टभोजनीय शिष्टभोजनयोग्य विहितमित्यर्थ । अभक्ष्यमासादिभक्षणे प्रातिस्विक तदपि
कार्यम् । अपरादमाह देवलः “ अकामापत्र वाजसनेयेन दुप्यतीति ” । अकामापत्र
अराम भक्षित । तथा ब्रह्मचार्यधिशारे ब्रौघायनः (१।१।२६-२७) “ स चेन्माघीयीत

२९ काम गुरोरुच्छिष्ट भैषज्यार्थे सर्वं प्राश्रीयाद्येनेतेन चित्रित्सेत्स यदाऽगद म्यात्तत्र
दित्यमुपतिष्ठेद्भस शुचिपदिति ” । लघुदारीतः

“ आमिषस्य तु यो भाडे पक्वमश्नाति सव्रत । कुशमूलविपकेन व्यह क्षीरेण वर्त्तयेदिति ” ॥

अथ शरीरमलभक्षणप्रायश्चित्तं । तत्र मलनाह मनुः (५।१३४)

“ वसशुक्रमसृष्टमज्जामूरवित्कर्णवित्तरजा । श्लेष्माशुद्रुपिनास्वेदो द्वादशैते मया नष्णाम ” ॥

३० प्रायश्चित्तमाह योगीश्वरः (प्रा २९९)

“ अज्ञानात्तु सुरा पीत्वा रेतोविष्णुमेव च । पुन संस्कारमहंति त्रयो वर्णा द्विजातय ” ॥
पुन सस्कार पुनरुपनयनम् । इदं च प्रातिस्विकै शारीरमलमक्षण प्रायश्चित्तै समुच्चीयत
इति शूलपाणिः । स्वतन्त्रमेव प्रायश्चित्तमित्यन्ये । अज्ञानत सकृद्भक्षणे तु संवर्तः

“ विष्णुभक्षणे विप्र प्राजापत्य समाचरेत् ” । ज्ञानत सकृद्भक्षणे अंगिराः

‘ प्राजापत्य चरेद्वैश्योऽतिकृच्छ्रक्षत्रियश्चरेत् । कृच्छ्रततिकृच्छ्रे कुर्वत विप्रो विष्णुभक्षण ” ॥ ९

इति । यत्तु वसिष्ठः (२०।१९-२०) “ मत्या मद्यपाने सुरायाश्चाज्ञाने कृच्छ्रततिकृच्छ्रौ
घृतप्राशन पुन सस्कारो मूत्रशकृच्छ्राम्यवहारेषु चैवामिति ” तदपि विप्रस्य ज्ञानत
सकृद्भक्षणे । अस्मिन्नेव विषये गौतमः (२३।२-३) “ अमत्या मद्यपाने पयोघृत
मुदकं वायु प्रतिन्यह तप्तानि स तप्तकृच्छ्र । तत सस्कारो मूत्रपुरीषोत्सा प्राशने चैवामिति ” ।

यत्तु बृहस्पतिः “ रेतोमूत्रपुरीषाणा शुद्धचै चाद्रायण चरेदिति ” तद्वनतिपूर्वाम्यासविषय । १०

केशादिभक्षणे पट्टत्रिंशन्मते “ केशनखरुधिरप्राशने मतिपूर्वं त्रिरात्रमज्ञानादुपवास ” ।

यत्तु स्मृत्यंतरं

“ केशकीटनख प्राश्य मत्स्यकटकमेव च । हेमतप्त घृत पीत्वा तत्क्षणादेव शुभ्यति ” ॥

तन्मुखमात्रप्रवेशविषय । प्रचेताः

“ अन्ने भोजनकाले तु मक्षिकाकेशदूषिते । अनतर स्पृशेदापस्तच्चाल भग्ना स्पृशेत् ” ॥ ११

अथ क्रियादुष्टभक्षणे । तत्रोच्छिष्टभक्षणे मनुः (११।१९२)

“ विडालमाकाखूच्छिष्ट जग्वा श्वनकुलस्य च । केशकीटावपन्न च पिबेद्ब्राह्मी सुवर्चला ” ॥

पान त्वेकस्मिन्नेव दिने । एतच्चाकामत सकृद्भक्षणे । कामतस्तु विष्णुः

“ पक्षिश्चापदन्धस्य रसस्यान्नस्य भूयस । सस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छ्रपादक ” ॥

अकामतोऽभ्यासे शातातपः “ श्वमाकावलीदशूद्रोच्छेषेण भोजने त्वनिकृच्छ्र इति ” । २०

कामतोऽभ्यासे यावक व्रत प्रकृत्य शखः

“ शुनामुच्छिष्टक भुक्त्वा मासमेक व्रती भवेत् । काकोच्छिष्ट गवाघ्रात भुक्त्वा पक्ष त्रती भवेत् ” ॥

वृद्धविष्णुः “ ब्राह्मण शूद्रोच्छिष्टप्राशने सप्तरात्र पचगव्य पिबेत् । वैश्योच्छिष्टप्राशने पनरात्र

राजन्योच्छिष्टप्राशने त्रिरात्र ब्राह्मणोच्छिष्टप्राशने त्वेनाहामिति ” । “ अकामतो विप्रस्य विप्राद्युच्छिष्ट-

भोजने त्रिरात्रोपोषितो ब्राह्मी सुवर्चला पिबेत् । शूद्रोच्छिष्टभोजने षड्रात्रमभोजनमिति ” । २१

अकामतोऽभ्यासे तु यमः

“ भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्धयति । भुभुजा सह भुक्त्वाऽन्न तप्तकृच्छ्रेण शुभ्यति ॥

“ वैश्येन सह भुक्त्वाऽन्नमतिकृच्छ्रेण शुद्धयति । शूद्रेण सह भुक्त्वाऽन्न चाद्रायणमथाचरेदिति ” ॥

इदं कामाभ्यासाविषयमिति विज्ञानेश्वरः । कामतोऽभ्यासे त्वेनैव द्विगुण कल्प्यम् ।

विज्ञानेश्वरमते त्वकामतोऽभ्यासेऽद्धं कल्प्य । अत्योच्छिष्टभोजने तु आपस्तंबः ३०

“ अत्याना भुक्तशेषं तु भक्षयित्वा द्विजातय । चाद्र कृच्छ्रतदद्धं च ब्रह्मसत्रविशा विधिरिति ” ॥
चाद्र चाद्रायण । अंगिराः

“ चडालपतितादीनामुच्छिष्टान्मय भक्षणे । चाद्रायण चरेद्विप्र क्षत्र सातपन चरेत् ॥

“ षड्रात्र न त्रिरात्र न वर्णयोरनुपूर्वश ” इति । “ द्विन शुद्धचेत्पराकेण शुद्र कृच्छ्रेण
१ शुच्यतीति ” तूत्तरार्द्धे षपाठ शूलपाणिः । सातपन महत् । इदमज्ञानत सकृद्भक्षणे ।
ज्ञानतस्तु द्विगुण्य । पीतोच्छिष्टपाने वृद्धशातातपः

“ पीतोच्छिष्टं तु पानीय पीत्वा तु ब्राह्मण क्वचित् । त्रिरात्रं तु व्रत कुर्याद्ब्रह्महस्तेन वा पुनरिति ” ।
इदं चास्मत्तोऽभ्यासे । कामतश्च सकृत्पाने । कामतोऽभ्यासे तु वृद्धशातातपः

“ पीतशेषं तु यत्किञ्चिद्भोजने मुनिभि स्मृत । अभोज्य तद्विजातीना भुक्त्वा चाद्रायण चरेत् ” ॥

१० स्त्रीणामुच्छिष्टभोजने त्वापस्तंब “ शूद्रोच्छिष्टभोजनसत्तरात्रभोजन स्त्रीणा चेति ” ।
इदं च कामत सकृद्भक्षणे च । अकामत षड्रात्र । एतत्सहचारिशूद्रोच्छिष्टभोजने
वर्शनादिति केचिन् । परेऽर्द्धमेवाहुः । सहभोजने तु वृद्ध्यासः

“ माता वा भगिणी वाऽपि भार्या वाऽप्याश्च योषित ।

न ताभि सह भोक्तव्य भुक्त्वा चान्द्रायण चरेदिति ” ।

११ यत्त्वांगिराः

“ ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयात्तुच्छिष्टं वा कदाचन । तत्र दोष न मन्यते सर्व एव मनीषिण ” इति ।
तदापद्विषय विवाहविषय वा । उच्छिष्टापवादमाहापस्तंबः “ पितृर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्ट-
भोज्य ” । आपदि शूद्रगृहभोजने तु पराशरः (११।१९)

“ आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि । मनस्तोपन शुद्धचेत्तु द्रुपदाना शत अपेत् ” ॥

२० दीपोच्छिष्टभक्षणे पत्रिशन्मते

“ दीपोच्छिष्टं तु यत्तेल रानौ रय्याहृतं च यत् । अम्यगाचेव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तेन शुच्यति ” ॥
तैलग्रहणादृते न दोष । अथ थ्राद्धभोजने शंखः

“ चान्द्रायणं नवश्राद्धे परानो मासिके मत । पक्षत्रयेऽतिकृच्छ्रं स्यात्पण्मासे कृच्छ्रमेव च ॥

“ आच्छिन्ने कृच्छ्रपाद स्यादेवाह पुनराच्छिन्ने । अत ऊर्ध्वं न दोष स्याच्छिष्टस्य वचनं यथेति ” ॥

२१ मासिके आये द्वितीयात्पि तु प्रायश्चित्ततारतम्यं कल्प्य । षण्मासिःशब्देन ऊन
पाण्मासिःमपि गृह्यते । एवमाच्छिष्टकपदेन ऊनाच्छिष्टकमपि दोष पूर्ववदिति शेष । तृतीया-
याच्छिन्नेऽपि । “ त्रिरात्रं वाऽन्यमाप्तेषु प्रत्यब्दं वेदह स्मृतमिति ” पत्रिशन्मते प्रायश्चित्तोक्ते ।

यत्तु भरद्वाजः

“ भुक्तं चैत्पावर्णश्राद्धे प्राणायामान्पटाचरेत् । उपवासस्त्रिमासादि वत्सरात् प्रशीर्षित ॥

१० “ प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सर्पिडने । असंख्ये स्मृतं नक्तं व्रतमारणके तथा ॥

“ द्विगुण क्षत्रियस्यैतन्निगुण वैश्यभोजने । साक्षाच्चतुर्गुण ह्येतस्मृत शूद्रस्य भोजने ” ॥ इति ।
तत्र त्रिमासादीत्यापद्विषय । यत्तु हारीतः

“ चाद्रायण नवश्राद्धे प्राजापत्य तु मिश्रके । एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्त विधीयत ” ॥ इति ।
तच्छंखवाक्यसमानविषयम् । मिश्रक सवत्सरातर्गतमित्यपराके । एकादशाहिकमित्यन्ये ।
“ चाद्रायण नवश्राद्धे ’ इत्येतदाद्यनवश्राद्धविषय । ‘ प्राजापत्य तु मिश्रक ’ इत्याद्यमासिक- १
विषयम् । द्वितीयनवश्राद्धादिषु पट्टनिशन्मतोक्तं

“ प्राजापत्य नवश्राद्धे पादोन चाद्यमासिके । त्रैपक्षिके तदद्वं स्याद्दौ पादौ मासिके तथा ॥
“ पादोन कृच्छ्रमुद्दिष्ट षण्मासे च तथाळिके । त्रिरात्र चाल्यमासेषु प्रत्यब्द तदह स्मृतमिति ” ॥
क्षत्रियादिश्राद्धभोजने तु तत्रैव

“ चाद्रायण नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृत । त्रैपक्षिके सातपन कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम् ॥ १०
“ क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृत । वैश्यस्यार्द्धादिक प्रोक्त क्षत्रियात्तु मनीषिण ॥
“ शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चाद्रायणद्वय । सार्द्धचान्द्रायण मासि त्रिपक्षे त्वैव स्मृत ॥
“ मासद्वये पराक स्याद्ध्वं सातपन स्मृतमिति ” ॥ यत्तु हारीतः

“ एकादशाहे तु त्र्यह भुक्त्वा सचयने तथा । उपोष्य विधिवद्भुक्त्वा कूप्माडैर्जुहुयाद् घृत ” ॥
यदपि विष्णुः ११

“ प्राजापत्य नवश्राद्धे पादोन त्वाद्यमासिके । त्रैपक्षिके तदद्वं तु पंचगव्य द्विमासिकम् ॥ इति ।
तदुभयमापद्विषयम् । भारद्वाजः

“ अपाक्तेयान्यदुद्दिश्य श्राद्धभेदादशोऽहनि । ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्न शिशु चाद्रायण चरेत् ॥
“ आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्धचरति । सकल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्र क्षण भवेदिति ” ॥
आमश्राद्ध इति नवश्राद्धविषय । यत्तु तत्रैव विष्णुः “ आमश्राद्धासने त्रिरात्रमिति ” २०
तदापद्विषय । यत्तु शंखः “ आमश्राद्धासने विद्वान्मासमेक व्रत चरेदिति ” तदभ्यासविषय ।
सकल्पित इति षण्मासिकादिविषय । मनुः (११।१९७)

“ मासिकाल तु योऽश्वीयादसमावर्तिको द्विज । स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहमुदके वसेदिति ” ॥
यत्तु सर्वर्तः

“ मृतकाल नवश्राद्ध मासिकान्न तथैव च । ब्रह्मचारी तु योऽश्वीयान्मधुमास कथचन ॥ ११
“ प्राजापत्य तु कृत्वाऽसौ मौनीहोमेन शुद्धचरतीति ” । तद्वद्विपूर्वविषय ।

अनुक्तप्रायश्चित्ते तु सर्वत्र उशनाः

“ दशकृत्व पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुङ्क्विज । तत सध्यामुपासीत शुद्धेचेत्तु तदनंतरमिति ” ॥
आमश्राद्धे तु सर्वत्रार्द्धं । तथा च पट्टनिशन्मते “ आमश्राद्धे भवेदद्वं प्राजापत्यादि
सर्वदेति ” ॥ १०

अथ संस्कारान्नभोजने प्रायश्चित्तविवेकेऽगिराः

“ जन्मप्रभृतिसंस्कारे बालस्यान्नस्य भोजने । असर्पिर्दैनं भोक्तव्यं श्मशानांते विशेषतः ” ॥

व्यासः

“ निवृत्ते व्रतहोमे तु प्राङ्नामकरणात्तथा । चरेत्सांतपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥

५ “ अतोऽन्येषु तु भुक्त्वाऽन्नं संस्कारे तु द्विजोत्तमः । नियोगादुपवासेन शुद्धयते निद्यभोजने ” ॥

धौम्यः

“ ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । जातश्राद्धे नवश्राद्धे द्विजध्यांद्रायणं चरेत् ” ॥

आपस्तंबः

“ यानकालं नवश्राद्धं संग्रहे चैव भोजनम् । स्त्रीणां प्रथमगर्भे च द्विजध्यांद्रायणं चरेदिति ॥

१० स्त्रीणां संग्रहो विवाहः । अथ हस्तदत्तादिभक्षणे प्रायश्चित्तमाह यमः

“ माक्षिकं फणितं शाकं गोरसं लवणं घृतं । हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु भोक्ता सांतपनं चरेत् ॥

एतत्कामतः सांतपनं दिनत्रयसाध्यं । अकामतस्त्वाह पराशरः

“ माक्षिकं फणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनमिति ॥

फणितं इक्षुरसविकारविशेषः । पर्यायदत्तान्नभोजने वृद्धयाज्ञवल्क्यः

१५ “ ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् । द्वयमेतदभोज्यं स्याद्भुक्त्वा तूपवसेदहरिति ॥

शूद्रहस्तभोजनादौ तु क्रतुः

“ शूद्रहस्तेन यो भुंक्ते पानीयं वाऽपि पिबेत्कचित् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्धयति ॥

एवं याज्ञवल्क्योक्तेषु (आ. १६८)

“ गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पैदा स्पृष्टं च कामत ” इत्यादिष्वपि करुष्यं प्रायश्चित्तं । मनुः

२० “ घृतहीनं तु यो भुंक्ते नरस्त्वाहुतिर्षचकं । पश्चाद् घृतेन यो भुंक्ते भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

वृथापाकान्नभक्षणे तु शातातपः

“ यत्र नाश्रंति देवाश्च पितरश्च यथाविधि । वृथापाकः स विज्ञेयस्तस्य नाद्यात्कर्यंचन ॥

“ वृथापाकस्य भुंजानः प्रायश्चित्तं चरेद्विजः । प्राणायामं त्रिरम्यम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

लिखितोऽपि

१५ “ यस्य चाग्नौ न क्रियते यस्य चाग्ने न दीयते । न तद्रौज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा तूपवसेदहः ” ॥

तथा

“ वृथाकृशरसंयावपायसापूपशफुलीः । आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं चरेदिति ” ॥

अनाहिताग्नेस्तपवासः । पराशरः (११८)

“ एकपंतयुपविष्टानां विप्राणां सहभोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥

३० “ मोहाहर्जित यस्तत्र पंचायुच्छिष्टभोजनः । प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रमांतपनं तथा ” ॥

एतच्च कामत । यत्तु माधवीये स्मृत्यन्तरं

“ यस्तु भुक्ते द्विज पंत्यामुच्छिष्टाया कदाचन । अहोरात्रोपितो भूत्वा पचमन्थेन शुद्धचर्तीति ” ॥

तत् कामत । निंदितपक्तिभोजनेऽगिराः

“ यस्तु पक्तिषु भुजीत कुत्सिताना विशेषत । अहोरात्रोपित स्नात पचमन्थेन शुद्धचर्तीति ” ॥

क्षत्रियादिपक्तिषु विष्णुः “ ब्राह्मण क्षत्रियपत्तात्पुविश्यासस्पृशन् यदा भुक्ते तदा नक्तमाचरेद्वैश्यपत्तयामेकरात्र शूद्रपत्तया व्यहमाचरेदिति ” ॥ इतित्रियादुष्टाशनप्रायश्चित्त ॥

अथाभोज्यान्नाः । व्यासः

“ गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि शक्रे । श्वा चैव मत्सजन्मानीत्येव मनुस्वाच ह ॥

“ शूद्रान्नेनोदरस्थेन य कश्चिन्म्रियते द्विज । स भवेच्छूद्रो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले ” ॥

आपस्तंबः

“ आहिताग्निस्तु यो विप्र शूद्रान्नेन प्रवर्त्तते । पच तस्य विनश्यति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नय ” ॥

किंचिदपवदति ह्यारीतः

“ कदुपक स्नेहपकं पायस दधिसक्तव । एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुर्ब्रवीत् ” ॥

कदुर्भाष्ट । “ ह्रीर्वेऽबरीष भ्राष्ट्रोना कदुर्ना स्वेदनी स्त्रियामिति ” कौशात् ।

याज्ञवल्क्यः (आ १६६)

“ शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिण । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मान निवेदयेत् ” ॥

एतेषा चान्न संप्रोक्ष्य ग्रह्य । “ संप्रोक्षयित्वा गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतमिति ” विष्णु-

पुराणात् । आपस्तंबः

“ आममन्न मधु घृत धाना क्षीर तथैव च । गुडमासरसा ग्राह्या निगृत्तेनापि शूद्रत ” ॥

सुमंतुः

“ गोरसश्चैव सक्तु च तैल पिण्यान्मेव च । अपूपान् भयसेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसा कृतं ” ॥

पराशरः (११।१४)

“ घृत तैल तथा क्षीर गुड तैलेन पाचित । गत्वा नदीतटे विप्रो भुज्याच्छूद्रभोजित ॥

“ आरनाल तथा क्षीर काजिक दधिसक्तव । स्नेहपक तथा चान्न शूद्रम्यापि न दुष्यति ” ॥

लिखितः

“ भुक्त्वा वाह्युंपिकस्यान्नमन्नतस्यामुतस्य च । शूद्रस्य च तथा भुक्त्वा त्रिरात्र स्यादभोजन ” ॥

इदमकामत । कामतस्तु शूद्रादीनुक्त्वा सुमंतुः

“ भुजानोऽन्यतमस्यान्नमत्या क्षपण व्यह । मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतोविष्मन्मेव चेति ” ॥

आवृत्तावधिक कल्प्य । याज्ञवल्क्यः

९

१०

१५

२०

२५

“ यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्यामिनावुभौ । तयोरन्न न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

अथ रजकाद्यन्ते आपस्तम्बः

“ रजकन्याश्लेषेणुनमोपनीतिना । यो भुक्ते चाण्डालश्चान्नं शद्धिश्चाद्रायणेन तु ” ॥

एतत्कामत । अत्रामतोऽर्द्धं । यत्तु रजकादीनभिधायिह यमः

५ “ भुक्त्वा चेषां त्रियो गत्वा पीत्वा य प्रतिगृह्य च । कृच्छ्रशूद्रमाचरेज्ज्ञानादज्ञानाद्देवद्वयमिति ॥

एतदभ्यामे । यत्तु संवर्त्तः

“ अत्यज्ञानं यदा भुक्ते शूद्रे मोहात्कथंचन । एकरात्रोपितो भूत्वा दानं दत्त्वा विशु यति ’ ॥

तदापदि । अथ कपालिकाद्यन्ते । आपस्तम्बः

“ कपालिकाद्यन्ते भोक्तृणां तत्रारीणामिना तथा । ज्ञानात्कृच्छ्रशूद्रमुद्विष्टमज्ञानाद्देवद्वय ” ॥

१० कृच्छ्रशूद्रमभ्यामविषयम् । अथ चाण्डालान्ते

“ अत्यावसायिनामन्नं तीयाद्यस्तु कामत । स तु चाण्डायणं कुर्यात्तत्कृच्छ्रमथापि वा ” ॥

अत्र कामतश्चाण्डायणमत्रामतस्तत्कृच्छ्रम् । यत्तु कृच्छ्रपादानुवृत्तो वसिष्ठः (२०।१७) “ एतदेव

चण्डालान्नभोजने तत्र पुनरुपनयनम् ” । तदपि चाण्डायणसमानविषय । विष्णुः (११।१७)

“ चण्डालान् भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराक इति ” । तद्व्याज्ज्ञानितविषय ।

११ यत्तु मनुसुमत्तु

“ चण्डालान्त्यत्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छतीति ॥

तत्र ज्ञानतोऽत्यताम्यासे तु पातित्योक्तेर्द्वादशाब्दः । वामतस्तु चतुर्विंशत्यब्दः । म्लेच्छादि

भिर्बलाद्भोजितम्य कारिताशुभकर्मणप्रायश्चित्तमाहापस्तम्बः

“ वगदासीकृता ये तु म्लेच्छत्रचाण्डालम्युभि । अशुभ कारिता कर्म गवादिप्राणिहिंसन ॥

२० “ उच्छिष्टमार्जनं चैव तथा तस्यैव भोजनम् । खरोष्टविद्वुराहाणामापिपस्य च भक्षणम् ॥

“ तत्स्त्रीणां च तथा सगं ताभिश्च सह भोजनम् । मासोपिते द्विजातौ तु प्राणापत्यं विशेषणम् ॥

“ चाण्डायणं त्वाहितान्ते पराकम्त्वथ वा भवेत् । चाण्डायणं पराकं च चरेत्सत्सरोपितम् ॥

“ सवत्सरोपितं शूद्रे मासाद्धं यावत् पिबेत् । मासमात्रोपितं शूद्रं कृच्छ्रपादेन शुद्धयति ॥

“ ऊर्ध्वं सवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विनोत्तमैः । सवत्सरेष्वभिश्चैव तद्भ्रातृ सन्निगच्छति ॥

२१ शूलपाणिस्तु

“ सवत्सरेष्वतुर्भिश्च तद्भ्रातृ सोऽपिगच्छति । हासो न विद्यते तस्य प्रायश्चित्तैर्दुरात्मनः ॥

इत्यन्ते पथात् । प्राणापत्यचाण्डायणादि मासं चासमाप्ते गवादिहिंसायां तु प्रातिस्विकं

तत्तत्प्रायश्चित्तमेवात्रामतो विहितं ज्ञेयम् । आशौच्ये चैव चण्डालेयः

“ प्राणायामशतं कृत्वा शुद्धयते शूद्रसूतके । वैश्ये पष्ठिभेद्वेद्राक्षे त्रिंशतिर्ब्राह्मणे दश ॥

३० “ एकाहं च त्र्यहं च सत्सरात्रमभोजनम् ” ॥ इदमत्रामतम् । यत्तु मार्षदेयः

“ भुक्त्वा तु ब्राह्मणाशौचे चरेत्सातपन द्विज. ” । यत्तु शंखः “ ब्राह्मणस्य तथा भुक्त्वा शौचे मासं व्रती भवेदिति ” । तदम्यासविषय । अत्र सर्वत्र सूतकग्रहण मृतम्याप्युपलक्षण । अंगिराः

“ सूतके तु यदा त्रिप्रो ब्रह्मचारी विशेषत । पिबेत्पानीयमज्ञानात्समश्रियात्पृशेद्यदि ॥

“ पानीयपाने कुर्वीत पचगव्यम्य भक्षण । त्रिरात्र भोजने प्रोक्त स्पृष्ट्वा न्नान विधीयते ” ॥ ९

ब्राह्मे

“ योगो मवात्रयोदश्याः कुजरच्छयसङ्गक । मवेन्मघाया मभ्येदो हमश्चैव करे म्यित ॥

“ सूतके मृतके वाऽथ ग्रन्तयो शशिसूर्ययो । छायाया कुजरस्याथ भुक्त्वा तु नरः व्रजेत् ॥

“ भुक्त्वा प्रमादाद्विप्रस्तु सकृच्चाद्रायण चरेत् ” ॥ एतच्च प्रायश्चित्त यज्ञातीयस्या-
शौचिनोऽत्रं मुक्त तज्जात्युचितमाशौचं कृत्वा तदन्ते कार्यं । तथा च विष्णुः (२२।७-८) १०

“ ब्राह्मणादीनामाशौचे य सकृदन्नमश्नाति तस्य तावदाशौचं यावत्तेषा आशौचापगमे प्राय-
श्चित्तं कुर्यादिति ” । ब्राह्मे “ मत्तोन्मत्तातुराणा च मुमूर्षोर्वा कदाचन ” । तथा

“ तद्गृहे नात्रमश्रीयात्प्रवसत्यग्निहोत्रिणि । एतेषा तु गृहे भुक्त्वा द्विजश्चाद्रायणं चरेदिति ” ॥

आपस्तंबौ

“ श्लेऽदीना पय पीत्वा पुष्करिण्या हृदेऽपि वा । जानुदध्न शुचि ज्ञेयमवस्तादशुचि स्मृत ॥ ११

“ तत्तोयं य पिबेद्विप्रं कामतोऽकामतोऽपि वा । अकामान्नक्तभोजनी म्यादहोरात्रं तु कामत ” ॥

इति । तत् जानुदध्नोः । अत एव शातातपः

“ अत्येरपि कृते कूपं सेतौ वाप्यादिक्रेऽपि वा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ” ॥

अथात्यजभाडजले । पराशरः (६।२८)

“ भाडस्थमत्यजाना तु जलं दधि पयं पिबेत् । ब्राह्मणं क्षत्रियो वेद्यं शूद्रश्चैव प्रमादत ॥ २०

“ ब्रह्मर्क्षोपवासनं द्विजातीनां तु निष्कृतिः । शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तित् ॥ इति ।

इदमकामत । कामतस्त्वापस्तंबः

“ मदाधम्लेऽभाडेभ्यो यस्त्वापं पिबते द्विज । कृच्छ्रपादेन शुष्येत पुनः सस्कारमर्हति ” ॥

शूद्रेदकपाने शातातपः “ यदि विप्रं प्रमादेन शूद्रतोयं पिबेत्स्वयमि ” त्युपब्रम्य

“ उपोष्य बिल्वपत्रानां पलाशस्य कुशम्यं च । एतेषामुदकं पीत्वा तेन शुद्धिमवाप्नुयात् ” ॥ २१

अपवादमाह जानालः

“ नवभाडे तु पानीयं शूद्रवित्क्षेत्रजन्मना । पेयं तत्रपि विप्राणां पयो दधि तथैव च ” ॥

शंखः “ घृतदधिपयस्तत्राणामाकरभाडास्थितानामदोषः ” इति । शातातपः

“ घृतं तैलं दधि क्षीरं तथैवैसुरसो गुडः । शूद्रभाडस्थितं तत्र तथा मधु न दुष्यति ” ॥

प्रपादिजल्पाने लघुशरीतः

“ प्रपाजलं सीरघटस्य चैव द्रोणीजलं कौशविनिर्गतं च ।

“ पीत्वाऽवगाहेत जलं सवासो उपोषितः शुद्धिमवाप्नुते च ” । सीरघटः सीरवृक्षनिर्वाससाधार-
भूतं पात्रं । द्रोणी नौकानलनिःसारणपात्रं । केशविनिर्गतं कृपादेश्चर्मपुटकनिःसारितं ।
एतत्कामतः । सकृन् आपदि तु न दोष इत्याह स एव

१ “ द्रोण्यामायसयुक्तायां छत्रे प्रावर्त्तके तथा । ग्रामप्रपाजलं चैव पीत्वाऽऽप्तु न दुष्यति ” ॥
छत्रे प्रावर्त्तके सेवके ज्ञात इति शूलपाणिः । यमः

“ प्रपातरण्ये घटके च कूपे द्रोणीजलं कौशगतास्तथापः ।

“ ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापद्रतो भूमिगताः विवेच ” । आपदि तदेव जलं भूमिदं कृत्वा
पात्रांतरेणोद्धृतं पेयमित्यर्थः । अथ संसर्गदुष्टे विष्णुः

१० “ मृद्धारिकुमुमादींश्च फलकंदेक्षुमूलकान् । विष्णुदूषितान्प्राश्य चरेत्कृच्छ्रं च पादतः ॥

“ सन्निकृष्टेऽर्द्धमेव स्यात्कृच्छ्रेऽप्यशुचिभोजने ” । सन्निकृष्टत्वं महामंसमर्गः । इदं चाज्ञानतः
सकृद्भक्षणे रसानुपलब्धौ च । ज्ञानतस्तु द्विगुणं । अभ्यासे त्वावृत्तिः । रसोपलब्धौ तु
कामतो व्यासः

“ संसर्गदुष्टं यच्चान्यत्क्रियादुष्टं च कामतः । भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तत्कृच्छ्रं समाचरेत् ” ॥

११ अज्ञानतो रसोपलभे त्वर्द्धे । संवर्त्तः

“ केशकीटावपत्रं च नीलीलासोपघातितं । स्नाय्विस्त्रिचर्मसंस्पृष्टं भुक्त्वा तृपवसेदहरिति ” ॥

शातातपोऽपि “ केशकीटावपत्ररधिरमांसाः स्पृश्यस्पृष्टभ्रूणव्यवसितपतत्र्यवलीदश्वशूकर-
गवाघातशुक्तपशुपितवृथापक्वदेवाह्रविपां भोजने उपवासः पंचगव्याशनं चेति ” । एतदुभय-
मापचकामतः । यत्तु शंखः

२० “ दूषितं केशकीटैश्च मार्जारैर्मूषकैस्तथा । मलिकामशकैश्चैव विरात्रं तु व्रतं चरोदिति ” ॥

तदनापदि कामतः । रजम्बलादिसंस्पर्शं तु शंखः । “ अमेध्यपतितचांडालपुष्करजम्बका-
वभूतकुणिकुनखिसंस्पृष्टानि मुक्त्वाऽतिकृच्छ्रं चरोदिति ” । कुणिर्हस्तविकलः । एतत्कामतः ।
अकामतोऽर्द्धे । श्राद्धेऽस्पृष्टभोजने तु लघुचिरणुः

“ शूद्रदृष्टं शुना वाऽपि संस्पृष्टं प्राश्य भोजनं । तप्तकृच्छ्रेण शुष्येत प्राजापत्येन वा पुनः ॥

२१ “ शक्तया पराको द्रातव्य इति धर्मस्य निश्चयः ॥

“ क्षत्रवैद्यादिकैर्दुष्टं गर्हभैः शूकरैस्तथा । पादहीनं चरेत्कृच्छ्रं शक्त्या सर्वं चरोद्विजः ” ।

पराकोत्तरं केशकीटादिपाते तु प्रचेत्ताः

“ अन्नं भोजनकाले तु मलिककेशदूषितम् । अनंतरं स्पृशेदापमत्तच्छात्रं भम्मना स्पृशेत् ” ॥
तेन सह पकं तु त्याज्यं ।

३० “ विशुद्धमपि चाहारं मलिकाकृमिजंतुभिः । केशरोमनलैर्नापि दूषितं परिवर्त्तयेत् ” ॥

इति हारीतोक्तेः । चडालदिदुष्टे तु ब्रह्मपुराणे

“ चडालपतितामेध्वै कुनसै कुष्टिना तथा । ब्रह्मप्रसूतिकोदक्याकौलेयककुटुबिभि ॥

“ दुष्ट वा केशरीटाक्त मृदुभम्मकनकाबुभि । शुद्धमद्यात्सहृष्टेत् प्रदुष्ट व्युष्टमेव चेति ” ॥

कौलेयक श्वा । कुटुबी प्राणिविशेष । सहृष्टेत् विष्टादिम्मारक । व्युष्ट पर्युपित ।

एतत्पृष्टमक्षणे तु ब्रह्मपुराणे

“ चडालपतितामेध्वै कुनसै कुष्टिना तथा । उदक्यासूतिकास्पृष्ट भुक्त्वा मास वने वसेदिति ” ॥

ह्रीन्वादिदुष्टे तु शातातपः

“ ह्रीन्वाभिशास्तपितै स्तुतिकोदक्यनास्तिके । दृष्ट नाद्यात्तदन्न तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ॥

“ तदुभुक्तोपवसेद्रात्रिं तत्स्पृष्टे तु चतुर्गुण । उच्छिष्टे पद्गुण प्रोक्तमभ्यासेऽष्टगुण भवेदिति ” ॥

काकादिस्पृष्टमपवदति प्रायश्चित्तविवेके यमः

“ देवद्रोण्या विवाहेषु यज्ञेषु प्राकृतेषु च । काकै श्वभिश्च सस्पृष्टमन्न तन्न विवर्जयेत् ॥

“ अन्न तन्मात्रमुद्धृत्य शेष सस्कारमर्हति । घृताना प्रोक्षणाच्छुद्धिर्द्रवाणामभिपातनात् ॥

“ सस्पर्शाच्च भवेच्छुद्धिरपामग्नेर्भूतस्य च । छागेन मुखसस्पृष्ट शुचि चैव हि तद्भवेत् ” ॥

यमः “ गुडादिद्रव्यसयुक्त वर्ज्यं पर्युपित दधि । तथैव यावकाठीनि मथादिरचितान्यपि ” ॥

अत्र प्रायश्चित्त ब्रह्मपुराणे

“ सगुड न विशुद्ध च तथा पर्युपित दधि । दीर्घतत्रमपेय च नष्टस्वाद च फेणक्त ॥

“ प्रमादाद्भक्षितैरेभिर्वने पक्षयत् चरेत् । भुक्त्वा तु क्षारलवण त्रिरात्र तु वने वसेत् ” ॥

“ सगुड मरिचाक्त च वर्ज्यं पर्युपित दधीति ” मदनः पपाठ ।

अस्यादिदूषितान्नाशने ब्रह्मपुराणे

“ अन्ध्या तु दूषित चान्न भुनानस्तु यदा भवेत् । म्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा तु घृत प्राश्य विशुद्धं चर्तति ” ॥ २०

शवदूषितजल्पाने पराशरः (११३८)

“ कूपे च पतित दृष्ट्वा श्वशूगलौ च मर्कट । अस्थिचर्मादिपातित पीत्वाऽमेध्या अपो द्विज ॥

“ नार तु कुण्ठ काक विड्वराह खरोष्ट्रक । गावय सौप्रतीक च मायूर खाड्गन तथा ॥

“ वैथाघ्रमार्दसैह वा कूपे यदि निमज्जति । तडागस्याथ दुष्टस्य पीत स्यादुदक यदि ॥

“ प्रायश्चित्तं भवेत्पुसा क्रमेणैतेन सर्वश ॥

“ विप्र शुच्योत्रिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् । एकाहेन तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुच्यति ” ॥

सुप्रतीको गज । खाड्गो मृगविशेष । हारीतः

“ हिल्ले भित्ते शवे चैव तत्रस्य यदि तत्पिबेत् । शुद्धचै चाद्रायण कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वेति ” ॥

तत्कामतोऽल्पताभासे । कामतो मानुषशत्रोपहतजल्पानाम्यासे चाद्रायणतप्तकृच्छ्रयो

शक्त्या व्यवस्था । शवदूषिते स्नानमात्रेऽपि हारीतः

“यदि कश्चित्ततः स्नायात्प्रमादेन द्विजोत्तमः । जपं खिपवणस्नानांदहोरात्रेण शुद्धयति ” ॥
कामतो द्वैगुण्यादि कल्प्यं । वृहद्विष्णुः

“जलाशयेष्वप्याल्पेषु म्यावरेषु महीतले । कृपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु नै तु दूषणं ॥

“वापीकूपतडागेषु दूषितेषु विशोधनं । घटानां शतमुद्धृत्य पंचगत्यं ततः क्षिपेदिति ” ॥

१ अंगिराः

“कूपे विष्णुत्रसंछटे पीत्वा तोयं द्विजोत्तमः । त्रिरात्रेण विशुद्धयेत्तु कुंभे सातपनं स्मृतः” ॥
अथ गुणदुष्टाशने । तत्र मनुः (११।१५३)

“शुक्तानि च कपायांश्च पीत्वा मेघ्यानपि द्विजः । तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न भगत्यधः” ॥
शुक्तः । कालं परिवासमात्रेण द्रव्यांतरसंसर्गकालपरिवासाभ्यां वा अम्लीभवति । अत्राकामतः

१० “शेषेष्ववसेदहरिति ” (१।२०) मनुक्त उपवासः । विष्णुरपि (२।१५६) “यव-
गोधूमं पर्योषिकारं स्नेहाक्तं चुक्रुपानवं वर्जयित्वा पर्युषितं प्रादयोपवसेत् ” । चुक्रुपानवं ।
सुपशास्त्रोक्ते व्यंजनविशेषः । कामतस्तु शंखः “सोहितान्वृक्षनिर्पासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
“केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितं तु यत् । ऋजीषकं भुक्त्वा च त्रिरात्रं तु मती भवेदिति” ॥
एतच्चामलकादिफल्युक्तक्रांतिकादि व्यतिरेकेण ।

११ “कुंडिका सफला येषु गृहेषु स्थापिता भवेत् । तस्यास्तु कंजिका ग्राह्या नेतरस्याः कदाचनेति” ॥
मिताक्षराया स्मरणात् । मनुः (१।१०)

“दधि भक्ष्यं तु शुक्ते तु सर्वं च दधिसंभवं । यानि चैवाभिपूयते पुष्पमूलफलैः शुभैरिति” ॥

उद्धृतस्नेहादिषु तु गौतमः (९।५८) “उद्धृतस्नेहपिण्याकमथितप्रभृतीनि चाऽऽत्तवीर्याणि
नाधीयात् ” इत्युक्त्वा “प्राकूपंचनखेम्यच्छर्दनं घृतप्राशनं चेति ” (२३।१६) ।

२० पर्युषितापवादमाह याज्ञवल्क्यः (आ. १६९)

“अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंभृतं । अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रिया ” ॥
अहुतान्नभोजने तु लिखित आह

“यस्य चाग्नी न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते । न तद्भोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा तूपवसेद्रहः ” ॥
संवर्त्तः

२१ “शूद्राणां भानने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नमानने । अहोरात्रोपितो भूत्वा पंचगत्येन शुद्धयति” ॥
भिन्नापवादमाह देवलः “ताम्ररजतसुवर्णादिमशंशुक्तिरुफटिकानां भिन्नमभिन्नमिति ” ॥
भिन्नमाननं कास्यं ।

‘मिन्नकास्ये तु योऽश्वीयालपा स्नात्वा जपेद्विज । गाय यष्टसहस्र तु एकभक्तस्तदा शुचिरिति’ ॥

बौधायनोक्तः । एतच्च ज्ञानत । अज्ञानतस्तु पराशरः

“मिन्नभोडे तु भुजानो ह्यज्ञानेन द्विजोत्तम । सुवर्णोऽकससृष्टवृत प्राश्य विशुद्धयति” ॥

मिताक्षरायां स्मृत्यंतरे

“वगर्क्यन्त्यपत्रेषु कुभीर्तिदुकपत्रयो । कोविदारकत्रेषु भुक्त्वा चाद्रायण चरेत्” ॥ ९

तथा । “पलाशपत्रपत्रेषु गृही भुक्त्वाैदव चरेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव लभेन चाद्रक् फलं” ॥

पलाशो बह्नीपलाश इति स्मृत्यर्थेसारे हेमाद्रौ च । अय कालदुष्टाशने । ब्रह्मपुराणे

“सूतके मृतके वाऽपि ग्रन्थयोश्चन्द्रसूर्ययो । छायाया कुजरम्याथ भुक्त्वा तु नरक व्रजेत् ॥

“भुक्त्वा प्रमात्तद्विप्रस्तु सम्यक् चाद्रायण चरेत्” । पटत्रिंशन्मते । “चद्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा

प्राजापत्येन शुद्धयतीति” । तदकामत । बृहन्नारदीये

“अर्कद्विपर्वरात्रौ च चतुर्दश्यष्टमी दिवा । एकादश्यामहोरात्र भुक्त्वा चाद्रायण चरेत्” ॥

ग्रहणसन्निहितनिषिद्धकाले अज्ञानतो भोजने तु चद्रसूर्यग्रह प्रकृत्य पटत्रिंशन्मते “तरि-

न्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्धयतीति” । प्रायश्चित्तविवेके संवर्तः

“अपोशानमकृत्वा तु यो भुक्ते नापदि द्विज । भुजानस्तु यदा ब्रूयाद्वायव्यष्टशत जपेत्” ॥

अष्टशतमष्टोत्तरशत । स एव

“अनाचात पिबेद्यन्तु भक्षयेद्वाऽपि त्रिंचन । गायत्र्यष्टसहस्र तु जप्य कृत्वा विशुद्धयति” ॥

लघुहारीतः

“विना यज्ञोपवीतेन भुक्ते च ब्राह्मणो यदि । स्नानं कृत्वा जप चैव उपवासे विशुद्धयति” ॥

ब्रह्मपुराणे

“रेतोमूरपुरीपापाणामुत्सर्गश्चेत्प्रमादत । तदादौ तु प्रकर्त्तव्या तेन शुद्धिर्मृदुभि ॥ २०

“पश्चात्तत्रम्य तु जले जप्तयमघमर्षण” । एतदनर्गिर्णग्रासेन । सकृन्निर्गिर्णग्रासे तु आपस्तव

“भुजानम्य तु विप्रस्य कदाचित्स्त्रवते गुद । उच्छिष्टमशुचित्व च प्रायश्चित्तं कथ भवेत् ॥

“आदौ कृत्वा तु वै शौच तत पश्चादुपस्पृशेत् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पचगन्येन शुद्धयति” ॥

यच्च शातातपः

“मूत्रोच्चारसमुत्सर्गे मोहात् भुक्तेऽथ वा पिबेत् । त्रिरात्र तत्र कुर्वीत इति शातातपोऽब्रवीदिति” ॥ २१

तद्भूयो ग्रासाशने । आपस्तवः

‘मूत्रोच्चार सकृत्कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मन मोहाद्भुक्त्वा त्रिरात्र तु यवान्पीत्वा विशुद्धयतीति’ ॥

मूत्रपट पुरीपादिरपलक्षण । शातातपः

“अथ भोजनकाले चेदशुचिर्भवाते द्विज । भूमौ निक्षिप्य त ग्रासं स्नात्वा त्रिप्रो विशुद्धयति ॥

“ भक्षयित्वा तु तं आसमहोरात्रेण शुद्धयति । अशित्वा सर्वमन्नं तु त्रिरात्रेण विशुध्यतीति ” ॥
तैलाम्ब्यंगादिनाम्नाननिमित्ते अकृतन्नानस्य संवर्त्तः

“ समुत्पन्ने द्विजः स्नाने भुंजीताथ पिबेत्तथा । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्स्नात्वा समाहितः ” ॥
अष्टसहस्रमष्टाधिकसहस्रं । एतच्च सकृदभ्यासे शंखः

५ “ नीलं वस्त्रं परीभाय मुक्त्वा स्नानार्हको भवेत् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याच्छ्रित्वा गुग्मलतां तथेति ” ॥
ऋतुः

“ आसनारूढपादो वा वस्त्रार्द्धप्रावृत्तोऽपि वा । मुखेन धामितं भुक्त्वा कृच्छ्रं सातपनं चरेदिति ” ॥
एवमेव स्थितप्रह्मगच्छच्छयानैरन्नभोजने एकाहव्यहारीन्यभक्षमक्षणप्रायश्चित्तानि योजनीयानि
पराशरः (६।१३)

१० “ भुञ्जानश्चैव यो विप्रः पादं हस्तेन संस्पृशेत् । स्वमुच्छिष्टमसौ भुंक्ते यो भुंक्ते भुक्तभाजने ॥
“ पादुकास्यां न भुंजीत पर्यंकस्यः स्थितोऽपि वा । ध्यानचञ्चालदृक्चैव भोजनं परिवर्जयेत् ” ॥ इति ।
इति ऋतुदुष्टाशने प्रायश्चित्तं । अथ वाग्दुष्टभावदुष्टाशने । ब्रह्मपुराणे

“ भक्ष्यं त्वभक्ष्यवाक्येन यो दद्याद्रोषधर्मतः । गुरोरपि न भोक्तव्यं वाग्दुष्टं तन्महावृद्धयति ” ॥
यत्र वर्णाकारादिनाऽभक्ष्यवृद्धिर्विपादिशंका वा जायते तद्भाष्यदुष्टं । तत्राकामतः सकृद्रक्षणो

१५ भाष्यदुष्टादि श्रुत्य गौतमः (२३।२६) “ छर्दनं घृतप्राशनं चेति ” । कामतस्तु शंखः
“ वाग्दुष्टं भाष्यदुष्टं च भोजने भाष्यदुष्टे । भुक्त्वाऽन्नं वाहणः पश्चात्त्रिरात्रं तु व्रती भवेदिति ” ॥

हारीतः

“ शंक्रितं प्रतिपिद्धानं विद्विष्टान्नमभ्यापि वा । यदि भुंजीत विप्रो यः प्रायश्चित्तं वथं भवेत् ॥
“ एकरात्रोपवासश्च गायत्र्यष्टशतं जपेत् । प्राशयेत्पंचभिर्भैत्रैः पंचगव्यं पृथक्पृथगिति ” ॥

२० इति सुरापानप्रसक्तानुप्रसक्तप्रायश्चित्तं ।

अथ सुवर्णस्तेये । आपस्तंबः “ ब्राह्मणमुवर्णापहरणं महापातकमिति ” ॥
“ ते सुवर्णस्तु षोडशेति ” याज्ञवल्क्योक्तेः (आ. ३।६३) । सुवर्णशब्दः षोडशमाषो-
न्मितहेमवचनः । एवं चेतोऽयुनहरणे न महापातकं । प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः
(प्रा. २५८) “ अनिवेद्य नृपे शुद्धचेत्सुरापव्रतमाचरन्ति ” । सुरापव्रतं द्वादशशब्दं ।

२५ “ सुवर्णस्तेयानुवृत्तौ महापातं वा द्वादशाब्दानि कुर्यादिति ” कल्पतरौ विष्णुक्तेः ।
“ द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः पृथे ” इति हारीतोक्तेश्च । युगपदनेकमुग्रहरणेऽप्येकमेव
प्रायश्चित्तं नाकृतिः । हरणक्रियाया एकत्वात् । ब्रह्मवधार्थं तु हननक्रियाभिदादावृत्तमेव
प्रायश्चित्तं । प्रायश्चित्तांतरे आह स एव “ आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिञ् ” ॥

अत्रात्मसमस्वर्णदान धनवद्विषय तत्रांशक्तस्तु विप्रतुष्टिकृत्सुवर्णं दद्यात् । यत्तु व्यासः
 “ एतदेव व्रत स्तेन पादन्यून समाचरोदिति ” तन्निर्गुणम्यामिकसुवर्णापहारविषयमिति
 निबधकृतः । वय तु पाप्मेनसुवर्णापहारविषयमिति प्रतीम । यदप्यपराकै

“ त्रि षडब्द वा चरेत्कृच्छ्रं यजेद्वा क्रतुना द्विज । तीर्थानि वा भ्रमन् विप्रस्तत स्तेयाद्विमुच्यत” ॥

इति तत् क्षुत्क्षामकुट्टचभरणाय निर्गुणस्वामिः सुवर्णापहारविषयमिति केचित् । ९

युक्त तु पूर्वीत्याऽर्द्धसुवर्णापहारविषयत्व साम्यातिदेशविषयीभूताश्वरत्नाद्यपहारविषयत्व वा

क्रतुरत्र स्वर्गिदादि । तीर्थभ्रमण चाशीत्यधिकशतयोजनगमन द्रष्टव्य । यत्त्वापस्तवः

“ स्तेय कृत्वा सुरा पीत्वा गुरुत्ल्प च गत्वा चतुर्थकालमितभोजना अपोऽम्युपेयु सवनानु

कल्प स्थानासनाम्या विहरत एते त्रिभिर्वर्षे पाप नुदतीति ” । यदप्यंगिराः

“ महापातकसयुक्ता वर्षे शुद्धयति ते त्रिभिरिति ” तदुभय यदापहारोत्तरमेवानुतापेन १०

स्वामिने प्रत्यर्पयति तद्विषयमिति प्राञ्चः । अन्ये तु सुवर्णचतुर्थीशापहारविषयत्वमाह ।

वस्तुतः सगुणविप्रम्य निर्गुणविप्रस्वामिकसुवर्णापहारविषयत्व युक्त । तथा च भविष्ये

“ विप्रम्य गुणवान्निप्रो निर्गुणम्यापहृत्य च । चतुर्थकाले भुजानस्त्रिभिर्वर्षेर्व्यपोहतीति ” ॥

विषयातरमप्युक्त तत्रैव

“ यदा च निर्गुण म्यामी क्षत्रियो वैश्य एव च । हत्वा च ब्राह्मणो वीर तदापस्तवभाषित ” ॥ १५

तत्रैव “ क्षत्रियम्य गुणाढ्यस्य हत्वा विप्रान्तु निर्गुण । चतुर्थकाले भुजानस्त्रिभिर्वर्षेर्व्यपोहतीति” ॥

इदं च वाक्यद्वयं न्यूनाधिकपरिमाणविषयत्वाटविरुद्ध । यत्तु सुमतुः

“ सुवर्णस्तेयी माससाविः याऽष्टसहस्रमाज्याहुतीर्गृह्यात्प्रत्यह त्रिरात्रमुपवासस्तप्तकृच्छ्रे च

पूतो भवतीति ” । यत्त्वापस्तवः “ स्तेय कृत्वा सुरा पीत्वा सक्त्सर चरोदिति ” तत्सुवर्ण

द्वादशभागापहारविषय । यत्तु सुमतु “ सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्र वायुभक्ष पूतो भवतीति ” २०

तन्मानसापहारविषयमिति प्राञ्चः । निष्फलमामिकप्रवृत्तिविषयत्व तु सम्यक् । मिताक्षरायां

इदं मनसि पाप ध्यात्वा प्रणवपूर्वा व्याहृतीर्मनसा जपेत् । व्याहृत्य प्राणायाम त्रिरात्र

चरेत् । प्रवृत्ता कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरोदिति । व्याहृत्याभिलष्य । पट्टत्रिंशन्मते

“ यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्त दिनद्वय ॥

“ सुवर्णकृष्णाल ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तम । कुर्यात्सातपन कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये ॥ २१

“ अपहृत्य सुवर्णस्य मापमात्र द्विजाघम । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्व्यपोहतीति ” ॥

“ सुवर्णस्यापहरणे क्त्सर यावती भवेत् । ऊर्ध्वं प्राणातिक ज्ञेयमथवा ब्रह्महन्त ” ॥

क्त्सरमिति सुवर्णपरिमाणद्वादशाशमापाधिकहेमविषय । प्राणातिक तु ज्ञानपूर्वापहारविषय ।

अज्ञानतन्तु द्वादशाब्द विप्रम्य । यत्तु भवदेवः

- “विप्रे तु सफलदेयै पादोनंक्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽद्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यत ” ॥ इति ।
 विष्णुक्तेः “क्षत्रियादे पादपादहानिरिति ” । तद्रयुक्त । द्विविध हि स्तेय बलाघटनेन क्रिय
 भाण साहसाल्यमेकमपरं च चौर्यं । तत्राद्ये पादोनादिबाधकेन चतुर्विधसाहसविषयेण ‘ पर्षद्या
 ब्रह्मणानामित्यगिरोवचसोक्तस्य द्वैगुण्यम्येव न्याय्यत्वात् द्वितीयेऽपि विप्रस्वामिक-
- ९ मुवर्णस्य ‘ देवब्राह्मणराज्ञा तु विज्ञेय द्रव्यमुत्तममिति ’ नारदेनोत्तमद्रव्यतोत्तेस्तत्र च
 दडभूयन्त्यात्तया “ गोषु ब्राह्मणसस्यासु ” इत्यनेन विप्रस्वामिकगोवधे दडगौरवात्
 “ विदुषोतिक्रमे दडभूयस्त्वमिति ” वचनाच्चात्रापि क्षत्रियादीना प्रायश्चित्ताधिक्य
 मेवोचित न तु पादन्यूनमिति । कामत मुवर्णस्तेये तु याज्ञवल्क्यः (प्रा ३०४)
 “ ब्राह्मणस्पर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्षयेत् । स्वकर्म ख्यापयस्तेन हतो मुक्तोऽथ वा शुचि ” ॥
- १० मुक्त प्रच्छतोऽपि जीवन्न त्वप्रहत एवेत्यर्थ । ‘ अघ्ननेनस्वी राजेति ’ गौतमेनाप्रहारे राज्ञो
 दोषोक्ते (१२।४२) ।
 “ ततो मुसलमादाय सकृद्द्रव्यात्तु त स्वय । यदि जीवति स स्तेनस्तत स्तेयाद्विमुच्यत ” ॥
 इति सांवाच्य । एतेन ‘ स्तेनपोष्याणा बहूना मृतिसभावनायामपहतोऽपि जीवन् शुद्ध ’ इति
 माधवोक्तिरपाम्ता । मानाभावाच्च । भविष्ये
- ११ “ महत्प्रापहते पुत्र तथाल्पेव हते गुह । हतद्रव्यविशेषाद्दे स्वामिनस्तस्करस्य च ॥
 “ प्रयोजनविशेषाच्च विशेषाद्देशकालयो । अनुबधविशेषाच्च प्रायश्चित्त प्रवक्ष्येत् ” ॥
 तत्रैव
 “ यद्यस्यापहत द्रव्य तत्तस्यैव विनिर्दिशेत् । प्रायश्चित्त तत्र कुर्यादेव शुद्धिमवाप्नुयात् ” ॥
 विष्णुः (१२।१४)
- २० “ दत्तैवापहत द्रव्य धनिकस्याभ्युपायत । प्रायश्चित्त तत कुर्यात्कल्पपस्यापनुत्तये ” ॥
 अत्र विशेषमाह मनुः (११।१६४) “ चरेत्सातपन कृच्छ्रं तत्रिग्यात्यात्मशुद्धये ” इति ।
 तन् द्रव्य निर्यात्य स्वामिने दत्त्वा शुद्धये प्रायश्चित्तयोम्यत्वार्थमित्यर्थ । अत एव भविष्ये
 “ तत्रिग्यात्येति वाक्य तु प्रवदति मनीषिण । तत्पूर्वं चैव योग्यम्य सूचकनात्र सशय ” ॥
 तत्पूर्वं प्रातिस्विकप्रायश्चित्तात् पूर्वं योग्यस्येति भावप्रधानो निर्देश । योग्यत्वस्येत्यर्थ ।
- २१ केचित्तु सुवर्णपरिमाणान्न चौरित धन स्वामिने दत्त्वाऽप्य शुद्धये सातपनकृच्छ्रं
 कुर्यादिति मानवीयस्यार्थ । तच्छब्देन सुवर्णमित पूर्वं ततो न्यून योग्यम्य शुद्धे कारक-
 मिति तु भविष्यस्यार्थ इत्याहु । सुवर्णम्नेये तु एकादशाशाधिक चौरित धन स्वामिने
 देय । तथा च मिताक्षरायां
 “ स्तेये ब्रह्मस्वभूतम्य सुवर्णादे कृते पुन । स्वामिनेऽपहत देय हत्रां त्वेकादशाधिक ” ॥

लघुविष्णुः

“ स्तेये ब्रह्मस्वभूते तु सुवर्णहरणे कृते । पश्चात्तेनैव दातव्य तस्मै ह्येनादशाधिक ।

“ गुणसशुद्धिभावाय ततश्चाद्रायणत्रय । सवत्सरेण दातव्य निपुणा शुद्धिमिच्छता ॥

“ अभावे काचनस्य स्याद्गतमेतच्चतुर्गुण । चरेद्यतात्मा नि सग पूर्ण वर्षचतुष्टय ॥

“ समाप्ते काचन गाश्च रजत चापि शक्ति । देयमत्र द्विजान्येभ्य शुभ पापोपशतय” ॥ इति । ५

गुणसशुद्धिरात्मशुद्धि । चाद्रायणत्रयमिति । यवमध्यादीनि त्रीणि चाद्रायणवत्सरे-
मभ्यसेदित्यर्थ । इदं च दोषप्रायश्चित्तादिकं रसवेधाद्यापादितमुवर्णसादृश्ये ताम्रादौ न
भवति । सुवर्णत्वनातिसमवायाभावात् ।

अथ सुवर्णस्तेयसमेषु मनुः (११।१७)

“ निक्षेपम्यापहरण नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीनां च स्वमस्तेयसमं मृत ” ॥ स्मृत्यंतरे १०

“ पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः । मुल्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति” ॥

याज्ञवल्क्यः (प्रा २३०)

“ अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरण तथा । निक्षेपस्य च सर्वस्य सुवर्णस्तेयसमितम् ” ॥

मनुष्यग्रहणेनैव सिद्धे स्त्रीपदं पठव्यावृत्त्यर्थं । विष्णुः “ ब्राह्मणभूहरण सुवर्णस्तेयसममिति ” ॥

अत्र पठब्दमित्युक्तं परिभाषायां । अल्पमूल्यरत्नादौ तु चतुर्विंशतमितमे “ रत्नानां हरणे १५

विप्रश्चरेच्चाद्रायणत्रयमिति ” । मनुष्ये (११।१६७)

“ मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च । अयं कास्योपलानां च द्वादशाहं कणाश्रता” ।

स एव (११।१६६)

“ मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च । वापीकूपतडागानां शुद्धिश्चाद्रायणं स्मृतमिति” ॥

मनुष्यो दास । स्त्री दासी । स्मृत्यंतरे २०

“ रूप्यं हत्वा द्विजो मोहाश्वरेच्चाद्रायणत्रय । गद्याणदशकादूर्ध्वमांशताद्विगुणं चरेत् ” ॥

“ आमहन्वाच्च त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधिं स्मृतं ” इति । गद्याणो गुर्जरदेशे प्रसिद्धं । रत्नताम्राय

काम्यमनुष्यापहारेण्यपि प्रायश्चित्तेयत्तैर्धर्मियमेव मूल्येयत्ता ज्ञेया । मनुः (११।१६२)

“ ध्यानात्रधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तम । सनातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्धं चर्तति ” ॥

स्मृत्यंतरे “ अष्टापद्य स्तेयभित्तिषं शूद्रस्य द्विगुणोत्तराणीतरेपामिति ” । किल्बिप २५

दंड । स शूद्रस्यापहियमाणद्रव्यादष्टगुण । विद्वज्रकिप्राणा तु षोडशद्वारिंशचतु षष्ठिगुण

इत्यर्थं । अत एव मनु (८।३३८)

“ अष्टापद्य हि शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिप । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्सत्रियस्य तु ॥

“ ब्राह्मणस्य चतु षष्टि पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ” । शंखः

- “ तथा धनस्यापहारे मणीना रजतस्य च । धान्यापहरणे चैव कुर्यात्सप्तसर व्रतमिति ” ॥
- इदं च दशकुम्भान्ये तन्मूल्ये च धनादावपत्तते ज्ञेय । “ धान्य दशम्य कुम्भेभ्यो हरतोऽम्बाधिक्के वध ” इति मनूक्तेः (८।३२१) । कुम्भाह क्रात्यायनः “ दशद्रोणा भवेत्कारी कुम्भोऽपि द्रोणविंशतिरिति ” । द्रोणस्तु
- ९ “ एतं च कुडव प्रस्य आदकी द्रोण एव च । धान्यमानेषु विज्ञेया क्रमशोऽर्था चतुर्गुणा ” ॥ इत्येव क्रमाज्ञेय । यत्तु जावालः
- “ पक्वान्नमौषध तैल शक्यावास उपानेहो । कास्यायन्ताम्रसीस वा अर्द्धं कृच्छ्रार्द्धमेव च ॥
- “ उदके फलमूलेषु पुष्पपर्णसुगधिषु । मृदाहमधुमासेषु सतोप्य स्वामिन तत ॥
- “ पाप निवेद्य विप्रैर्म्य प्रायश्चित्तेन युज्यत ” इति । कृच्छ्रार्द्धं पाठमित्यर्थ । तदधिष्वपरिमाण
- १० गुडादिविषय । जावालः
- “ मणिमुक्ताप्रवालाना ताम्रम्य रजतम्य च । अथ क्रम्योपलाना च द्वादशाह कणान्नतेति ” ॥ द्वादशगुणप्रायश्चित्तदशनात्तन्मूल्याद्वादशगुणमूल्यमणिमुक्ताद्यपहार इदं । यत्तु विष्णुः
- “ रजताश्वगोभूमिकन्याना सकृद्धरणे चाद्रायणमिति ” तर्त्किनिदधिकविषय ।
- मनुः (१।१।१६८)
- १९ “ कार्पासकीटजोर्णां द्विशफैश्च शफस्य च । पक्षिगणैषधीना च रज्ज्वाश्चैव त्र्यह वयः ” ॥ इति । कीटजा पद्मादय । देवद्व्यापहारे सुमंतुः “ देवद्विजद्व्यहर्त्ताऽप्यु निमग्नोऽधमर्षण मावर्त्तयेदिति ” । अत्र सवत्सरप्रव्रमात्ताक्वालीना वृत्तिर्ज्ञेया ।
- स्तेयप्रसगात्कृत्युच्छेदे प्रायश्चित्तमाह शंखः
- “ यस्य यस्य तु वर्णस्य वृत्युच्छेद समाचरेत् । तस्य तस्य धधे प्रोक्त प्रायश्चित्त समाचरेत् ॥
- २० “ अप्रत्नह्यस्य तु वर्णाणा विप्रो भूमिं प्रमादत । प्रायश्चित्त वधे प्रोक्त ब्राह्मणानुमते चरेन्निति ” ॥ एतच्च वृत्यहर्भूयपहारे ज्ञेय । अत्र चापहारशब्दस्य वगज्ञानपूर्वं परम्यादानवाचित्वात्प्रमादत इति शास्त्रार्थपरिज्ञानपर । अत्रोभयजवधनिमित्तिकप्रायश्चित्तातिशेयात्पादोन । तच्च कामे कामोत्तस्य अकामे त्वकामस्योत्तैति । स्तेयापवादमाह शंखः
- “ अन्तेयमग्रये काष्ठमस्तेय च तृण गधे । कन्याहरणमन्तेय यो हरत्यनलट्टतामिति ” ॥
- २१ कन्याहरण राक्षसविवाहपर । मनुरपि (८।३४२)
- “ द्विजोऽध्वग क्षीणवृत्तिर्द्वाविशू द्वे च मूलके । आददान परस्त्रान दड दातुमर्हति ” ॥ तथा
- “ चणक्रीहिगोधूमयाना मुद्गमापयो । अनिषिद्धैर्गृहीतव्यो मुष्टिकेक पथि स्थिते ॥

“ तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता । अधस्तनविधानेन हर्त्तय हीनकर्मण ” ॥ इति (११।१६) । इति भट्टनीलकण्ठकृते प्रायश्चित्तमयूखे स्तेयप्रायश्चित्तानि ।

अथाग्न्यागमनप्रायश्चित्तानि । तत्र गुरुतल्पे शंखः

“ अध शायी जटाधारी पर्णमूलफलाशन । एवकाल समक्षन्वै वर्षे तु द्वादशे गते ॥

“ स्वमस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पग । व्रतेनैतेन शुद्धचन्ति महापातकिनारिवम ” इति । ९

गुरुतल्पगो गुरुभार्यागामी । गुरु पिता । अत एव संबर्त्तः

“ पितृदारान्समारुह्य मातृवर्जं नराधम । भगिनीं च निजा गत्वा निष्कृतिर्न विधीयत ” ॥ इति ।

निष्कृतिर्त्रैतरूपः । मरणरूपा त्वस्त्येव

“ पितृभार्या तु विज्ञाय मातृवर्जं नराधम । जननीं वाऽथ विज्ञाय नामृत शुद्धिमाप्नुयादिति ” ॥

पदत्रिंशन्मतात् । अत्र जननीगमन न महापातक किंत्वतिपातन । “ मातृगमन दुहितृगमन १०

स्नुपागमनम् ” इत्यतिपातकानीति विष्णुक्तेः (३४।१) । “ मातृदुहितृभगिनीस्नुपागमनान्यतिपातकानीति ” भवदेवीये बृहद्दहारीतोक्तेश्च । एतेन गुरुश्चासावगनेति कर्मधारयेण

“ जननीगमन महापापमिति ” भवदेवोक्तिरपास्ता । यत्तु शूलपाणिः

“ आचार्यन्तु पिता ज्येष्ठो माता चैव महीपतिः । मातुल श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहो ॥

“ वर्णश्रेष्ठ पितृव्यश्च पुन्येते गुरवो मता ” इति देवलोक्तेः । “ आचार्य श्रेष्ठो १९

गुरुणामिति ” गौतमोक्तेः (२।१६) । “ त्रय पुरपुत्र्य गुरवो भवन्ति माता पिता

आचार्यश्चेति ” (३।१।१-२) विष्णुक्तेश्चाचार्यादिपत्नीगमनमपि महापापमित्याह तत्र ।

“ आचार्यपत्नी स्वसुता गच्छन्तु गुरुतल्पग ” इत्याचार्यादिपत्नीषु गुरुतल्पाति

देशविरोधात् । न चातिदेशो हीनवर्णपत्नीपरो मानाभावान् । देवलादिवचासि त्वाचार्यादीना

पूज्यत्वपराणि । कथं च “ गुरोश्चालीकनिर्वध ” (१।१।१३) इत्यत्र गुरुपद केवल- २०

पितृपरमत्र त्वाचार्यादिपरमिति विरुद्ध शूलपाणैर्वच श्रद्धेय । प्रायश्चित्तातरमाहांगिराः

“ महाव्रत चरेद्वाऽपि दद्यात्सर्वम्बमेव चेति ” । व्यभिरतिराया सवर्णाया मातरि सकृद्रमने

तु योगी (प्रा. २६०) “ चाद्रायण वा श्रीन्मामानभ्यमन्वेदमहितामिति ” । गर्भोत्पत्तौ

तु एतान्येव प्रायश्चित्तानि द्विगुणानि “ गमने यद्गत प्रोक्त गमे तद्द्विगुण भवेत् ”

इत्युग्रनोवाक्यात् । गमनावृत्तावपि प्रायश्चित्तावृत्ति । कामतो जनन्यतिरिक्तगुरुभार्यागमने २९

तु याज्ञवल्क्यः (प्रा. २५९) “ तप्तेऽय शयने सार्द्धमायम्या योपिना स्वपेत् ” ।

तप्ते शरीरदाहस्ये । मञ्जुरपि (१।१।१०४)

“ स्वय वा शिश्रुवृषणवृत्कृत्याधाय चानलौ । नैऋतीं दिशमातिष्ठेदानीपातादजिह्वग ” ॥ इति

आतिष्ठेदृच्छेत्रे । निपातो मरण । अयमेव च दृढ

“ आसामन्यतमा गच्छन् गुस्तल्पग उच्यते । शिश्रस्योत्कर्त्तानात्तत्र नान्यो ढडो विधीयत ” ॥

इति नारदेऽन्तेः (११।७९) । जनन्यामवामतोऽपि गमने एतदेव

१ मरणात् प्रायश्चित्तद्वय बोध्यम् । जनन्या कामतस्तु वसिष्ठः (२०।१४)

“ निष्कालको घृताक्ते गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवद्रहयेदिति ” । अम्यासे गर्भो-

त्पत्तौ चेटमेवान्यानुके । एतानि च प्रायश्चित्तान्यौरसपुत्रस्यैव । दत्तकादीना न्यून कल्प्य

मिति निबंधकृतः । “ जनन्या कामत प्रवृत्तस्य रेत सेकादर्वाद्दिनवृत्तौ द्वादशाब्द ।

अवामत पडब्द तत्सप्तन्या कामत पडब्द अकामतस्तदर्द्धमि”त्यादि कल्प्य । शूद्रस्य

१० विप्रागमने तु प्रचेताः

“ शूद्रस्य ब्राह्मणी मोहाद्गच्छत शुद्धिमिच्छत । पूर्णमेव व्रत देय माता यस्माद्धि तस्य सेति” ॥

गुरुपभुक्तान्मपि साधारणस्त्रीषु गमने गुरुस्तल्पदोषे नास्तीत्याह व्याघ्रपादः

“ जात्युक्त पारदार्यं च कन्यादूषणमेव च । साधारणस्त्रीषु नास्ति गुरुस्तल्पत्वमेव चेति ” ॥

साधारणस्त्री वैश्या । अथ भगिन्यादिगमने मनुः (११।१८)

११ “ रेतःसेक कुमारीषु स्वयोनिष्वत्यनासु च । सस्यु पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुस्तल्पसम विदुरिति ” ॥

स्वयोनिर्भगिनी । कुमारी उत्तमजातीया कन्या ।

“ सन्नमाम्बनुलोनासु न दोषस्त्वन्यथा दम । दूषणे तु करच्छेद उत्तमाया वधस्तपेति ” ॥

तत्रेव दृढविशेषोक्ते । याज्ञवल्क्यः (प्रा २११)

“ सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वत्यनासु च । सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुस्तल्पसमं स्मृतमिति” ॥

२० अत्यावसायिन आह मध्यमांगिराः

“ चडाल श्वपच क्षत्ता सुनो वैदेहकस्तथा । मगधायोगवौ चैव सर्सेतेऽत्यावसायिन ” ॥ इति ।

चडालादीनाह याज्ञवल्क्यः (आ ९१-९४)

“ ब्राह्मण्या क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा । शूद्राज्जातस्तु चाडाल मर्ध्वमर्बहिष्कृत ॥

“ क्षत्रिया मागध वैश्या शूद्रास्तत्तारमेव च । शूद्राद्ययोगव वैश्या जनयामास वै सुत ” ॥ इति ।

२१ विष्णुः (३६।४-६) “ पितृव्यमातामहमातुलपत्न्याभिगमन गुरुत्वारगमनसम पितृव्यमुर्गमन

श्रोत्रियऋत्विगुपाध्यायमित्रपत्न्याभिगमन चेति ” । अत्र साम्यतिदेशादूर्द्धं प्रायश्चित्तमित्युक्त

परिभाषाया । याज्ञवल्क्यः (प्रा २३२-२३३)

“ पितु म्वसार मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि । मातु सपत्नी भगिनीमाचार्यतनया तथा ॥

“ आचार्यपत्नी स्वमुता गच्छन्तु गुरुतल्पग ” इति । मातु सपत्नी हीनवर्णा । समोत्तमवर्णा गमनम्य गुरुतल्पत्वोक्ते । नारदः (१२।७३-७५)

“ माता मातृवसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा । पितृन्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा । “दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रननिता साध्वी धात्री वर्णोत्तमा च या ।

“ आसामन्यतमा गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते ” इति । राज्ञी अभिषिक्तक्षत्रियपत्नी । क्षत्रिया तरपत्न्या लघुप्रायश्चित्तम्य वक्ष्यमाणत्वात् । मातृगृहण दृष्टातार्थं । अत्र च ताद्रूप्यातिदेशेऽति दिश्यमान प्रायश्चित्त पादोन भवतीति व्युदपादि परिभाषायामेव । तच्चाकामत एकरात्रा दूर्ध्वं अत्यताम्यासविषय । अत्रैव कामतोऽत्यताम्यासे तु बृहद्यमः

“रेत सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वत्यजासु च । सर्पिडापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते” ॥ इति । चडाल्यादीना कामाकामयो सकृद्गमने यमः

“ चडालपुत्रसानां तु भुक्त्वा गत्वा तु योषिता । कृच्छ्रवृद्धमाचरेऽज्ञानादज्ञानादैश्वर्यमिति ’ ॥ इदमेव च कुमार्यादिगमनेऽपि ज्ञेय । बृहद्यमयाज्ञवल्क्याद्यनेकवचनोपात्तत्वेन तुल्यधर्मत्वात् ।

“ बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषा तद्भवेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृता ” ॥ इति विज्ञानेश्वरादयः । अकामत एकरात्राम्यासे तु त्रैवार्षिक । तथा च मनुः (११।१७८)

“ यत्करोत्येकरात्रेण वृषधीसेवनाद्भिज । तद्भैक्षभुञ्जपन्नित्य त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहतीति ” ॥ १५ वृषली चात्र चडाली । अपरार्कमिताक्षराकल्पतरुभवदेवीयादिषु । तथा च मिताक्षरायां स्मृत्यतर

“ चडाली बधनी वेश्या रजम्या या च कन्यका । उदा या च सगोत्रा या वृषल्य पत्र कीर्त्तिता ” ॥ इति । शूद्रीति शूलपाणिः । स्मृत्यतरवाक्य त्वनाकरमिति मेने । अत्रैकरात्रेणे त्यत्यतसयोगवाचिन्या तृतीययाऽम्यासोऽवगम्यते । कामत एकरात्राम्यामे तु द्विगुण । २०

माधवीये व्याघ्रः

“ आश्रितम्यापि विदुष आहिताग्नेश्च योषित । आचार्यम्य च राज्ञश्च भार्या प्रननिता तथा ॥

“ धात्री पुत्री च पौत्री च सखी मातुस्तथैव च । पितु सर्वा तथा गत्वा गुरुतल्पत्रत चरेत् ” ॥ एकरात्रादूर्ध्वं कामतोऽत्यताम्यासपरमिद । अम्मिलेव विषये मनुः (२१।१७५)

“ चडालात्यस्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य चापतन्यज्ञाननो विप्रो ज्ञानात्साम्य तु गच्छतीति ” ॥ २५ अत्राज्ञानान्नवाब्द । ज्ञानतो मरण ।

“ अनन्या च भगिन्या च स्वमुताया तथैव च । स्नुषाया गमन वैव विज्ञेयमतिपातर ॥

“ अतिपातकिनस्त्वेने प्रविशेयुर्हुताशन । न ह्यन्या निःश्रुतिस्तेषा विद्यते हि कथंचनेति ’ ॥

कात्यायनोक्ते । बृद्धहारीऽतोपि “ मातृदुहितृभगिनीस्तुपागमनान्यतिपातकानि सद्योधि-
प्रवेशोऽतिपातत्रिणामिति ” । यत्तु संवर्त्तः

“ मातर यदि गच्छेत्तु म्यस्तुपा पुरपाधम । न तस्य निष्कृतिं विद्यात्स्वका दुहितर तथेति ” ॥
भ्रातृभार्यागमने संवर्त्तः

- १ “ पितृ यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा । गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्नान्या निष्कृतिरुच्यत ” ॥ इति ।
एतच्चाकामतो बहुशामाभ्यासविषय । कामतस्तु मरणातिक्रमेव । यत्तु याज्ञवल्क्यः
(प्रा २२८) “ अनियुक्तो भ्रातृजाया गच्छन् चाद्रायण चरेदिति ” । तदसवर्णन्यभिचरित-
भ्रातृजायाविषयमिति । कनिष्ठभ्रातृभार्यागमने चतुर्विंशतिमते

“ भ्रातृश्वैव कनिष्ठस्य भार्या गत्वा तु कामत । कृच्छ्रद्वय सातपन प्रकुर्वीताथवाऽपि वेति ” ॥

- १० आचार्यगमने जातूकर्ष्यः “ आचार्यादेस्तु भार्यासु गुरुतल्पव्रतं चरेदिति ” । आदि-
पदादुपाभ्यायादीना ग्रहण । यत्तु चतुर्विंशतिमते

“ चरेच्चाद्रायण विभो गत्वोपाभ्यासयोऽपि । आचार्यस्य परात् तु वौधायनवचो यथेति ” ॥
तस्यभिचरितोपाभ्यायादिपक्षीगमनपर । यत्तु बृहस्पतः

‘ चाडालीं पुष्कसीं म्लेच्छीं स्नुषा च भगिनीं सतीं । मातापित्रो स्वसारं च निक्षिप्ता शरणागता ॥

- १५ “ मातुलानीं प्रव्रजिता समोत्रा नृपयोऽपिता । शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चाद्रायणं चरेदिति ” ॥
यत्तु सुमंतुः “ मातृष्वसृम्नुषाभगिनेयगोत्राडालीगमनेषु तसकृच्छ्रद्वय सातपनं चेति ” ॥
यचांगिराः

“ पतितोऽत्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्वीत चाद्रायणमथापि वेति ” ॥
यच्च संवर्त्तः

- २० “ चाडालीं पुष्कसीं म्लेच्छीं श्वपर्कां पतिता तथा । एता गत्वा द्विजो मोहाच्चरेच्चाद्रायणव्रत ” ॥
यच्च हारीतः “ गुरुतल्पगो मृन्मयीं स्त्रीप्रतिवृत्तिमग्निवर्णां कृत्वा तामास्त्रिय मृत्युना प्तो
भवेत् । एवमेव पितृ वस्त्रीगमने स्वसृमातृपितृष्वसृगमने कन्यासमोत्रास्वस्त्रीयाभगिनीगमन
चाद्रायणं चेति ” । तत्र चाद्रायणं रेत सेनाटवीद्विवृत्तौ ज्ञेय । यदपि संवर्त्तः

“ भगिनी मातुरासा च स्वसारं चान्यमातृजा । एता गत्वा स्त्रियो मोहात्क्षत्रकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

- २५ “ कुमारीगमने चैव व्रतमेतद्विनिर्दिशेत् ” । तथा

“ गुरोर्दुहितर गत्वा स्वसारं पितुरेव च । तस्या दुहितरं चैव चरेन्चाद्रायणव्रत ॥

“ मातुलस्य सुता गत्वा मातुलानीं सतीभिनीं । एता गत्वा स्त्रियो मोहात्पराक्वेण निशुद्धचर्त्तति ”
ता भगिन्यादिगमनविषय । यत्तु विष्णुः (११।१५) “ चाडालीगमने
तत्साम्यमाप्नुयात् । अज्ञानाच्चाद्रायणं ” । यच्च गौतमः “ चाडालीगमने कृच्छ्रद्वये

अमृत्या द्वादशरात्र " इति । तत्र साम्यकृच्छ्रद्वयोर्विषय उक्त । चाद्रायणस्यापि ।
अज्ञानतः सक्तदारोहणमात्रे तु द्वादशरात्र । **बौधायनः** " मातृप्वसापितृप्वसाभागिनेयी
मनुषामातुलानीत्यगम्यागमने कृच्छ्रतिरुच्छ्रौ चाद्रायणमिति " । **संबर्त्तः**

" सखिभार्या समास्त्र्य श्रु चैव हि मानव । अहोरात्रोपितो भूत्वा तसकृच्छ्रद्वय चरेत् " ॥
चतुर्विंशतिमते

" मातृश्च स्वश्रिया गत्वा पितृव्यतनया तथा । तसकृच्छ्रं प्रकुर्वीत पद्भ्यां तत्सुतासु च ॥
" गुरोर्दुहितर गत्वा पराक च समाचरेत् । भागिनेयीं द्विजो गत्वा चरेच्चाद्रायणत्रय ॥
" मातुलम्य सुता गत्वा पितृश्च स्वश्रिया तथा । प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारीतवचन यथा ॥
" मातृश्च स्वश्रिया गत्वा भार्या गत्वा तु कामत । पितृव्यतनया चैव सपाद् कृच्छ्रमाचरेत् ॥
" दौहित्रीं पुत्रतनया चरेच्चाद्रायणत्रय । तत्सुता तन्मुषा गत्वा पराक तु समाचरेत् ॥ १०
" सखिन स्त्रिय गत्वा पादकृच्छ्रं समाचरेत् । विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रममन्वित ॥
" आचार्यस्य पराक तु बौधायनवचो यथा ॥

" सखिभार्या समास्त्र्य जातिस्वन्ननयोपित । स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रपादं कुर्यात्तत् पुन ॥
" कुमारीगमने त्रिप्रश्नरेच्चाद्रायणत्रय । पतिता तद्विजो गत्वा तदेव त्रयमाचरेदिति " ॥

वृहन्मनुः

" मातृमातृगमने पितृमातृगमे तथा । एतास्त्वक्रामतो गत्वा द्विजश्चाद्रायणं चरेत् " ॥

संबर्त्तः

" अश्विनीं मातुलानीं च मन्त्रैस्तानान्यमातृजाएता द्विज स्त्रियो गत्वा तसकृच्छ्रं समाचरेत् " ॥
इत्याद्यनेकमृतिवचनानि सत्रघसन्निरुपविप्ररुर्षापेक्षया योजनीयानि । **गौतमः** (२२।२९ ३२)
" द्वे परदारौ । त्रीणि श्रोत्रियस्य । द्रव्यलभे वोत्सर्गो यथास्थान वा २०
गमयेदिति " । तथा यदुक्तं धनं तदुत्सृष्टय । तदीयं तत्रैवाप्रत्यर्पणमित्यर्थं । वार्षिक-
प्राकृतत्रयमुक्त्वा स एव " उपपातकेषु चैवमिति " (३४) । यमः " द्वे वर्षे परभार्यासु त्रीणि
श्रोत्रियपत्नीष्विति " । तत्रेयं व्यवस्था । ऋतुत्राये कामतो जातिमात्रब्राह्मणगमने वार्षिक ।
तत्रेव गुणविशेषशालिन्या द्वे वर्षे । तादृश्या एव श्रोत्रियभार्याया गमने त्रीणि वर्षाणीति ।
अथवा श्रोत्रियगुणत्रयाह्वयश्रियादिभार्याविषयत्वेनैतानि व्यवस्थापनीयानि । अत एव ३०
शंखः " वैश्यायामरुर्षीं सत्रमरं व्रतचर्यं त्रिषवणं वाऽनुतिष्ठेत् । क्षत्रियाया द्वे वर्षे
त्रीणि ब्राह्मण्या वैश्यायश्च द्वादशायामिति " । वैश्यावचेति ब्राह्मणपरिणीताया । शूद्रपरिणीताया

तु पाप्मासिकमेव । शूलपाणिस्तु सच्छूद्यां वैश्यवत् । असच्छूद्यां पाप्मासिकमित्याह । तेन क्षत्रियागमने द्विर्वार्षिकमेव । तदाह प्रजापतिः

“विप्रो नृपस्य भार्यायां यत्करोति समागमे । तदेव क्षत्रियस्यापि कुर्यादत्रैव संगमम्” ॥ इति ।

एवं क्षत्रियस्य वैश्यादिसत्रीषु क्रमेण वार्षिकं पाप्मासिकं च । एवं वैश्यस्यापि वैश्याशूद्रो-

५ वार्षिकं पाप्मासिके । शूद्रस्य शूद्यां पाप्मासिकमेव । अनुपभुक्तागमन आपस्तंबः

“सर्वर्णायामनन्यपूर्वायां सकृत्सन्निपाते पादः पतत्येवमभ्यासे पादः पादश्चतुर्थे सर्वमिति” ॥

अनुपभुक्तायां एकस्या श्रोत्रियपत्न्यां द्वादशाब्दं । अनन्यपूर्वायामित्युक्तेरकस्यामेव

चतुरभ्यासे नेदं प्रायश्चित्तं किंतु पादपादन्यूनं कल्प्यमिति शूलपाणिर्विज्ञानेश्वरौ ।

व्यभिचरितक्षत्रियावैश्यागमने संवर्त्तः

१० “क्षत्रियां वाऽथ वैश्यां वा गच्छेद्यः क्वममोहितः । तस्य सांतपनं कृच्छ्रं भवेत्तत्पामोचकम्” ॥

तत्सवर्णानुलेमविषयं । यत्तु स एव “विप्रामस्वजना गत्वा प्राजापत्यं समाचरोदिति” ॥

तव्यभिचरितब्राह्मणाविषये ब्राह्मणस्य । यत्तु बसिष्ठः (२१।१६) “ब्राह्मणश्चेदप्रेक्षापूर्वकं

ब्राह्मणदारानभिगच्छेद्विवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रे निवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्र” इति । अप्रेक्षा अज्ञानं

निवृत्तधर्मकर्मणो दारानित्यन्वयः । ब्राह्मणस्य स्त्रैरिण्यां प्रायश्चित्तमाह यमः

११ “ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गत्वा द्विजे दद्यान्मृगानिनं । क्षत्रियायां धनुर्दद्याद्वैश्यायामास्यसीं शिलां ॥

“शूद्रां गत्वा तथा विप्र उदकुंभं द्विजातये । त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा दद्यात्सम्भार्जनीं तथेति” ॥

“अत्र त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वेति” प्रत्येकं संवध्यते । एतच्च बंधकीविषयमित्यन्ये ।

स्त्रैरिण्यां प्रायश्चित्तांतरमाह तुः शंखलिखितौ “स्त्रैरिण्यां वृषल्यामवस्त्रिणः सचैल्भ्नात

उदकुंभं ब्राह्मणाय दद्याद्वैश्यायां चतुर्थकालहारो ब्राह्मणान् भोजयेत् । क्षत्रियायां

२० त्रिरात्रोपोषितो यवाढकं दद्याद्ब्राह्मण्यां त्र्यहमुपोषितो घृतपात्रं दद्यादिति” । कल्पतरु-

कारस्तु ‘प्रकीर्णास्त्वेवमस्वतंत्रास्त्विति’ वाक्यशेषं पपाठ । प्रकीर्णा केनचिदनवरुद्धा । अन्वतंत्रा

त्ववरुद्धा । तदेवं द्विविधस्त्रैरिणीगमनेऽप्येतदेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । शूलपाणिस्तु

“स्त्रैरिण्यां वृषल्यामवस्त्रिण” इत्यत्र प्रसूत इति पठित्वा प्रसूत इत्यनेन स्त्रैरिण्यामपत्यो-

त्पादनेऽप्येतदेव प्रायश्चित्तमित्याह । तत्र । तादृशपाठस्य कल्पतरुप्रभृतिष्वदृष्टत्वात् ।

२१ गर्भोत्पादने द्विगुणप्रायश्चित्तस्य बन्धमाणत्वाच्च । बंधकीगमने तु पट्टत्रिगुणमेत

“ब्राह्मणीं बंधकीं गत्वा किंचिद्दद्याद्विजातये । राजन्यां च धनुर्दद्याद्वैश्यां गत्वा तु वैतकं ॥

“शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुंभं द्विजातये । दिवसोपोषितो वा स्याद्दद्याद्विप्राय भोजनमिति” ॥

किंचिद्व्यमुष्टात्मकं धान्यं “अष्टमुष्टि भवेत्किंचिदिति” स्मृतेः । प्रायश्चित्तांतरमाह प्रचेताः

“बंधकीगमने उपनृपस्य प्राणायामं कुर्यात् । ब्राह्मणबंधकीं गत्वा कर्मदलं दद्यात्क्षत्रियबंधकी

मायुध वैश्यबधकीं प्रतोदमिति ” । अत्र त्रिषु वर्णत्रयोपादानात्प्रथमं शूद्रबधकीपर । स्वैरिणी
बधकयोर्लक्षणमुक्तं स्मृत्यंतरे “चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता षष्ठमे बधकी मतेति” । महाभारतेऽपि
“अतः परं स्वैरिणी स्यात्षष्ठमे बधकी तथेति ” । यत्तु मनुः (३।१७)

“शूद्रा शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिं । जनयित्वा सुतं तस्या ब्राह्मण्यादेव हीयत” ॥
इति तत्पापगौरवपर । एतानि च प्रायश्चित्तानि गर्भानुत्पत्तिविषयाणि । तदुत्पत्तौ तु ९
यद्विशेषे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तत्र द्विगुणं कर्तव्यं । तथा चोशनाः “गमने तु
व्रतं यत्स्यादगर्भं तु द्विगुणं भवेदिति ” । आपस्तंबः

“चाडालमेदंश्चपचकपालव्रतधारिणा । अकामतं स्त्रियं गत्वा पराकव्रतमाचरेत् ॥
“कामतस्तु प्रसूतो वा तत्समो नात्र सशय । स एव पुरपस्तस्या गर्भो भूत्वा भिनायत” इति ।
कामतं प्रसूतो वेति यथा कामतो द्विगुणमुक्तं तथा गर्भेऽपीत्यर्थं । चतुर्विंशतिमते १०
तु जातिभेदेन गर्भप्रायश्चित्तविशेष उक्तः

“ब्राह्मणीगमने कृच्छ्रं गर्भे सातपनं स्मृतं । राज्ञीगर्भे पराकं स्याद्विगर्भे तु त्र्यहाधिकं ॥
“शूद्रगर्भे द्विजं कुर्यात्तद्वच्चान्द्रायणं स्मृतं । चाडाल्या गर्भमारोप्य गुस्तल्पव्रतं चरेदिति ” ॥
तत्रैव “वृषल्यामभिजातस्तु त्रीणि वर्षाणि चतुर्थकालसमये नक्तं भुञ्जीतेति ” । एतच्च
कामतोऽप्यताम्यासेन गर्भेऽप्यसौ । अभिजातः । उत्पादितगर्भः । यत्तु हारीतः १६

“ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा त्र्यहं भवति सूतकी । अथास्या गर्भमाधत्ते ब्राह्मण्यादवकीर्ण्यते ” ॥ इति ।
तथा “ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा सद्यो गच्छेदधोगतिं । अथाम्या गर्भमाधत्ते पतत्याशु न सशय” ॥
इति । तदेतानि पापगौरवपर्यापनपराणि । षष्ठः

“प्रसूतो यस्तु वेद्याया भैक्षमुद्भि यतेन्द्रिय । शतं सहस्रमभ्यस्य सावित्रीमेति शुद्धतामिति ” ॥
अत्र “कैवर्ती रजकीं चापि वेद्यां चापि गतो नरः । प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रेणैकेन शुद्धयतीति” ॥ २०
शातातपवाक्ये वेद्यासमभिव्याहृतवैवर्त्यादिषु गर्भोत्पादेऽपीदमेव प्रायश्चित्तमिति । प्राति
लोम्यव्यवाये तु शक्यं “प्रातिलोम्ये वधं पुंसो नार्यां कर्णादिकर्त्तनमिति ” । वधं प्रायश्चित्तं
दृश्यं । नार्यां कर्णादिकर्त्तनं तु यथोक्तप्रायश्चित्तमनिच्छत्या । वधे प्रकारविशेषमाह वसिष्ठः
(२१।१५) “शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्वैवर्त्यादिषु कर्णादिकर्त्तनमिति । शूद्रमग्नौ प्राम्येद्ब्राह्मण्या शिरसि वपनं
कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यस्य नग्ना खरमारोप्य महापयमनुसव्रानयेत्पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चे २६
द्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्दोहितदर्भेऽप्येवैवर्त्यादिषु कर्णादिकर्त्तनमिति । शूद्रमग्नौ प्राम्येद्ब्राह्मण्या शिरसि वपनं कारयित्वा
सर्पिषाऽभ्यस्य नग्ना गौरखरमारोप्य महापयमनुसव्रानयेत्पूता भवतीति विज्ञायते । राज्ञस्य

श्वेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वैश्वित्वा क्षत्रियमग्नौ प्राय्येद्ब्राह्मण्या शिरसि वपन कारयित्वा
 सर्पिषाऽभ्यज्य नग्ना खरमारोप्य महापथमनुसन्नाजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते । एव वैश्यो
 रानन्यायाः शूद्रश्च रानन्यवैश्योरिति ” । महापथनाजन ढढ प्रायश्चित्त च । पूतत्वोक्ते
 रिति मिताक्षराया अपराङ्गे तु प्रायश्चित्तयोग्येति व्याख्यात । अतश्च कामतोऽवाम
 १ तस्तु शूद्रस्य मरणवैकल्पिकत्तुर्विंशत्यब्दाद्धं द्वादशाब्द । शूद्रस्यैव क्षत्रियवैश्ययोर्नववर्षिक-
 पञ्चवर्षिके वा । यत्तु वृद्धप्रचेताः

“ शूद्रस्य ब्राह्मणी मोहाद्गच्छत शुद्धिमिच्छत । पूर्णमेतद्गत देय म ता यन्माद्धि तस्य सा ॥

“ पादहान्यान्यवर्णामु गच्छत सर्ववर्णिक । प्रायश्चित्तमिद देयमगम्यागमने क्रमात् ” ॥

एतद्दिशा वैश्यस्याज्ञानतो विप्रागमने नवाब्द । क्षत्रियस्य तु षडब्द । एवमेव शूलपाणिरपि ।

१० यत्तु माधवीये संबर्चः

“ कथञ्चिद्ब्राह्मणी गच्छेत् क्षत्रियो वैश्य एव वा । गोमूत्रयावकाहारो मासेनकेन शुद्धयति” ॥

इति । तदत्यन्त यभिचारितायामकामतो गमने ज्ञेय । मिताक्षरायां त्वाद्यश्वेतोत्तरार्द्धमेव ।

“ कृच्छ्र सातपन वा म्यात्प्रायश्चित्त विशुद्धये ” इति । रजस्वलागमने प्रायश्चित्तमाह

योगी “ निरात्रते वृत प्राश्य गत्वोदक्या विशुद्धयति ” । निरात्रोपवासात् इत्यर्थ ।

११ इदमकामत सकृद्गतौ । अत्रैव कल्पतरौ शंखलिखितौ “ रजस्वलावधूताभिगमने निरा-
 त्रोपवासे गुडप्राशन च ” । कामत सकृद्गमने ज्ञातातपः “ रजस्वलागमने सत्तरात्रमिति ” ।

यत्तु त्रिसिष्टः “ रजस्वलायवाये शुष्मृषभ दद्यात्कृष्णापिण्डमिति ” । यदप्यापस्तंबः

“ उदक्या यदि गच्छेत्तु ब्राह्मणो मद्रमोहित । प्राजापत्येन शुद्धये च ब्राह्मणाना च भोजनादिति” ॥

तदकामतोऽभ्यासे कामत सकृद्गतौ च । कामतोऽत्यन्तानगच्छिताभ्यासे कामत सकृद्गतौ

२० च । कामतोऽत्यन्तानगच्छिताभ्यासे तु शंखः “ पाद तु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने तपेति ” ।

कामतोऽभ्यासमात्रे तु संबर्चः

“ रजस्वला तु यो गच्छेद्ब्रह्मिणी पतिता तथा । तस्य पापस्य शुद्धयर्थमतिकृच्छ्रविशोधनमिति” ॥

दिनभेदात्प्रायश्चित्तविशेषश्चतुर्विंशतितमते

“ रजस्वला तु यो गच्छेत्पराक तु ममाचरेत् । सातापन द्विर्तायेऽन्हि प्राजापत्य परेऽहनीनि” ॥

२१ ‘सातापनो महासातपन’ इति मदनपारिजाते । यत्तु माधवीये शातातपः “ अनुदङ्मूत्र

पुरीषस्तरणे श्वाङ्गस्पर्शं सवैश्वान महायाह्नितोमश्च रजस्वलागमने चैतरेवेति ” । तद्

कामत प्रवृत्तस्य रेत सेनात्वाद्दिनवृत्तौ बोध्यम् । कामतस्त्वेतदेव द्विगुण । यत्तु

विष्णुना (३६।७)

३६।७) “स्वसु सख्या सगोत्राया उत्तमवर्णाया रजस्वलाया शरणगताया प्रव्रजिताया निक्षिप्ता-
याश्च गमनमित्येतान्यनुपातकानी ” त्यनेन रजस्वला गमने अनुपातकप्रायश्चित्तमुक्तं तच्च त्रोट्रिय-
पत्न्या कामतोऽप्यतानवृत्तिञ्चाम्यासविषय । एनानि च रजस्वलान्तर्वत्न्यादिगमनप्रायश्चित्तानि
स्वपत्न्यामेव । परपत्न्या तु तादृश्या पारदार्य्यप्रायश्चित्तैर्विनातीर्थै समुच्चीयते । सागत्ये
तु अधिनेन न्यूनस्य प्रसगसिद्धि । साम्ये तु तत्रमिति । एव विधवादिगमनेऽपि योज्य । तत्र
प्रायश्चित्तं चतुर्विंशतिमते

“ विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वित । व्रतस्थागमने कृच्छ्रं सपाठं तु समाचरेत् ” ॥

अर्थात्यजागमनप्रायश्चित्तं । आपस्तंबः

“ रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च । केवर्त्तमेदमिह्याश्च सतैते त्वत्यजा स्मृता ” ॥

गृहस्तंबवर्त्तः “ रजःप्रायश्चित्तं लूषणेषु चर्मोपनीविनी । एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चाद्रायणद्वयमिति ” १०

आपस्तंबः

“ भ्लेच्छी नटी चर्महारी रजकी बुरुडी तथा । एतामु गमनं कृत्वा चरेच्चाद्रायणद्वयमिति ” ॥

इदं च विप्रस्य कामतं सकृद्गमने । क्षत्रियादेस्तु पादपादहीनं कल्प्यं । संबर्त्तः

“ रजःप्रायश्चित्तं लूषणेषु चर्मोपनीविनी । स्त्रियो विप्रो यदा गच्छेत्कृच्छ्रं चाद्रायणं चरेदिति ” ॥

तदकामतं । अत्रैवाहापस्तंबः

“ चंडालमेदश्चपचरपालव्रतचारिणा । अकामतं स्त्रियो गत्वा पराकव्रतमाचरेदिति ” ॥ यत्तु शानाः

“ क्रापालिकान्नभोक्तृणां तन्नारीगामिना तथा । ज्ञानात्कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादद्वयद्वय ” ॥

तत्कामतोऽभ्यासे । यत्तु शानातपः

“ कैवर्त्ती रजकी चैव वेणुचर्मोपनीविनी । प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रेणैकेन शुद्धचर्त्तति ” ॥

तच्छूद्रपरं । अस्मिन्नेव विषये द्विस्त्रिगमनाभ्यासे हारीतः

“ कैवर्त्ती ध्वनिनी चैव याश्चान्या अत्यसमवा । कामतस्तु वसन्विप्र एतानेव समाचरेत् ॥

“ द्वौ मासौ भैक्ष्यभक्षेण द्वौ मासौ यवयावकै । द्वौ मासौ पचगव्येन पन्मासाश्चारितनन ॥

“ एव शुद्धिमवाप्नोति प्रायश्चित्तानुरोधत ” इति ॥ ये त्वत्यावसायिनश्चाडालादयस्तेषां स्त्रीगमने

गुरुप्रायश्चित्तमुक्तं गुरुनल्पातिदेशे । एतासां च रजःप्रायश्चित्तं त्रिणां मध्ये यदेभ्यो व्यवाये

प्रायश्चित्तमभिहितं तत्सदृशत्वात्सर्वसु भवति । तथा चोशनाः

“ बहूनामेकधर्माणामेभ्योऽपि यदुच्यते । सर्वेषां तद्भवेत्कार्यमेभ्योऽपि हि ते स्मृता ” ॥ इति ।

एतासु गर्भोत्पत्तौ तु विशेष उक्त उशनसा “ चाडाल्या गर्भमारोप्य गुरुनल्पव्रत

चरेदिति ” । एतच्च व्रतातिदेशान्वाद् । तच्चाकामतं पुनरापस्तंबः

“ अत्यजाया प्रमत्तस्य निष्कृतिर्न विधीयते । निर्वासनं कृत्वाकस्यतस्य कार्श्यममशय ” ॥ इति ।

अथ स्त्रीणां व्यभिचारे प्रायश्चित्तं । मनुः (११।७९) “ यत्पुंस परदारेषु १०

तच्चैनां चार्येद्वतमिति ” । एतच्च वाचनिकप्रतिदेशात्पादोनमिति केचित् । पूर्णमेव तु युक्तं । तथा च गृहस्पतिः

“ यत्पुंसः परदारेषु समानेषु विधीयते । व्यभिचारेऽपि भर्तुः स्त्री तद्दूशेषं समापयेदिति ” ॥

समानेष्वित्यनुलोमानामप्युपलक्षणार्थं । तच्च प्रातिलोम्यव्यवायव्यावृत्त्यर्थं । तत्र गुह्याय-
१ श्चित्तोक्तेः । भर्तुः पुंसः । अश्वयस्थितकल्पना त्वन्याय्यैवेति । अतश्च स्वर्णानुलोमव्यवाये स्त्रीपुंसयोरौत्सर्गिकं तुल्यं प्रायश्चित्तं । तस्य क्वचिदपवादस्तथा च संबर्त्तः

“ बलात्प्रमथ्य भुक्त्वा चेद्ब्रह्ममानेन चेतसा । प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात्तत्तस्याः पावनं परमिति ” ॥

पराशरोऽपि (१०।२६)

“ सकृद्भुक्त्वा तु या नारी नेच्छंती पापकर्मभिः । प्राजापत्येन शुद्धयेत् ऋतुप्रखवणेन वेति ” ॥

१० गृहस्पतिरपि

“ अनिच्छंती तु या भुक्त्वा गुप्तां तां कारयेद्ब्रूहे । मलिनांगीमघःशर्यां पिंडमात्रोपजीविनीम् ॥

“ कारयेत्पिच्छति कृच्छ्रं पराकं वा समं गतां । हीनवर्णोपभुक्त्वा या त्याज्या यथाऽपि वा भवेदिति ” ॥

समं समानगतीर्यं । अत्र सकृदुपगमे कृच्छ्रः द्विरभ्यासे पराकः । अभ्यासे तु चांद्रायणं ।

तदाहोशनः । “ व्यभिचारिणीं भार्यां कुचैलपिंडगुप्तां निवृत्ताधिकारां चांद्रायणं पराकं

१५ प्राजापत्यं चारयेदिति ” । मनुः (१।१।७७)

“ सा चेतपुनः प्रदुष्येत्सु सदृशेनोपयंत्रिता । कृच्छ्रं चांद्रायणं चैव तदाऽस्याः पापशोधनमिति ” ॥

इदं चाक्रमतः । कामतस्तु द्विगुणं । यत्तु ऋष्यशृंगः

“ बलेन कामिता नारी स्वर्गेण कथंचन । प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं वै तस्याः शुद्धचर्यमादिशेदिति ” ॥

तद्रेतःसेकात्प्राड्मिवृत्तौ द्रष्टव्यं । पराशरोऽपि (१०।२९)

२० “ ब्रदिग्राहेण या भुक्त्वा हत्वा ब्रध्वा बलाद्भयात् । कृत्या सांतपनं कृच्छ्रं शुद्धयेत्पाराशरोऽब्रवीत् ” ॥

इच्छया प्रवृत्तौ तु तस्याः पुंतुल्यमेव प्रायश्चित्तं । तदाहत्तुः शंखलिखितौ

“ इच्छया व्यभिचारिणी परदारेषु पुंसो विहितमेनां चारयेदिति ” । अंगिराः

“ प्रतं यच्चोदितं पुंसां पतितस्त्रीनिषेवणात् । तच्चापि कारयेन्मूढां पतिताऽऽसेवनात्स्त्रियमिति ” ॥

आसेवनादिति छेदः । एतच्च कामतः । अकामतस्त्वाह संबर्त्तः

२१ “ ब्राह्मण्यकामाद्गच्छेत्क्षेत्रत्रियं वैश्यमेव च । गोमूत्रयावकैर्मासात्तद्वर्द्धाच्च विशुद्धयति ॥

“ ब्राह्मण्याः शूद्रसंपर्के कथंचिस्तमुपागते । चांद्रायणेन शुद्धिः स्यात्तत्तस्याः पावनं स्मृतमिति ” ॥

शूलपाणिस्त्वनिच्छतीविषयमेतदिति मासादिति वैश्ये क्षत्रिये त्वर्द्धमिति । पटत्रिंश-

न्मतेऽपि “ ब्राह्मणो क्षत्रियवैश्यसेवायामतिकृच्छ्रं कृच्छ्रशतकृच्छ्रौ चरेत् । क्षत्रिययोपितो

१०- ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रद्वं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं च वैश्ययोपितो ब्राह्मणराजन्यवैश्य-

सेवाया कृच्छ्रपाद कृच्छ्राद्धं प्राजापत्य च । शूद्राया शूद्रसेवने प्राजापत्य ब्राह्मणराजन्य-
वैश्यसेवाया त्वहोरात्र कृच्छ्राद्धमिति ” । घृह्णन्चेताः

“ विप्रा शूद्रेण सयुक्तान् चेतस्मात्प्रसूयते । प्रायश्चित्त स्मृत तस्या कृच्छ्र चाद्रायणत्रय ॥

“ चाद्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च विप्राया वैश्यसगमे । कृच्छ्रचाद्रायणे स्याता तस्या क्षत्रियसगमे ॥

“ क्षत्रियाशूद्रसपक्के कृच्छ्र चाद्रायणद्वय । चाद्रायण सकृच्छ्रतु चरेद्वैश्येन सगता ॥ ९

“ शूद्र गत्वा चरेद्वैश्या कृच्छ्र चाद्रायणोत्तर । आनुलोम्येन कुर्वीत कृच्छ्रपादावरोपितमिति ” ॥

“ न चेतस्मात्प्रसूयत ” इति सर्वत्र सन्नध्यते ।

“ ब्राह्मणक्षत्रियविशा भार्या शूद्रेण सगता । अप्रजाता विशुद्धयति प्रायश्चित्तेन नेतरा ” ॥ इति

वसिष्ठोक्तेः (२१।१२) । पादाऽवरोपित पादहान्या । शूद्रा शूद्रगमने यत्प्रायश्चित्त
तद्विद्वत्क्षत्रियवैश्यगमनपादाद्ध्रिपादोन भवति । एव वैश्याया यद्वैश्यगमन उक्त तत्क्षत्रिय- १०
विप्रगमने पादोनमर्द्धं च भवति । क्षत्रियाया यत्क्षत्रियगमने तद्विप्रगमने पादोनमित्यर्थ ।
गर्भोत्पत्तौ तु चतुर्विंशतिमते

“ विप्रगर्भे पराक स्यात् क्षत्रियस्य तथैदव । ऐदव च पराक च वैश्यस्यावामकारत ॥

“ शूद्रगर्भे भवेत् त्यागश्चाडालो जायते यत । गर्भश्रावे घातुदोषैश्चरेच्चाद्रायणत्रय ” ॥ एतच्च
कामकारत इति विशेषणादकामत । कामत पुन पराकादिद्विगुण कुर्यात् । गर्भस्त्राव इति १५

शूद्रगर्भस्त्रावे । यदा तु सपूर्णशूद्रगर्भस्य प्रसवस्तदा प्रायश्चित्ताभाव । “ अप्रजाता विशुद्धयति
प्रायश्चित्तेन नेतरा ” इति वसिष्ठोक्तेः । यदा त्वाहितगर्भेव व्यभिचरति तदा
गर्भपातशक्या प्रसवोत्तरकालमेव प्रायश्चित्त कार्य । तदुक्त मित्ताक्षरायां स्मृत्यंतरे

“ अतर्वन्नी तु या नारी समेनोक्रम्य कामिता । प्रायश्चित्त न कुर्यात्सा यावद्गर्भो न निरसृत ॥

“ जाते गर्भे व्रत कुर्यात्पश्चान्मास तु यावक । न गर्भदोषस्तत्रास्ति सत्कार्य स यथाविधिरिति ” ॥ २०
अत्यजगमनेऽपि स्त्रीणां प्रायश्चित्तमुक्तं स्मृत्यंतरे ।

“ चाडाल पुलकस स्लेछ श्वपात्र पतित तथा । ब्रह्मण्यकामतो गत्वा चाद्रायणचतुष्टय ” ।

तथा “ रजकव्याधशैलुष्वेजुचर्मोपजीविन । ब्राह्मण्येतान्यदा गच्छेद्वदामाँदवद्वयमिति ” ॥

(१०।१९।१०) “ चडालेन तु सपक्के यदि गच्छेत्कथञ्चन । सशिशु वपन कुर्याद्भ्रूजीयाद्यावकौदन ॥

“ त्रिरात्रमुपवास स्यादेकरात्र जले वसेत् । आत्मना समिते कूपे गोमयोदकवर्द्धमे ॥ २५

“ तत्र स्थित्वा निराहारा सा त्रिरात्र तत क्षिपेत् । शलपुष्पील्लामूलं पत्र वा वृमुम फल ॥

“ क्षीर सुवर्णसमिश्र काथयित्वा तत पिबेत् । एकभक्त चरेत्पश्चाद्यावत्पुष्पवर्ता भवेत् ॥

“ बहिस्तावच्च निवसेद्यावच्च इति तद्गत । प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजन ॥

“ गोद्वय दक्षिणा दद्याच्छुद्धचै स्वायम्भुवोऽब्रवीदिति ” । एतच्चाज्ञानविषय । कामत सकृद्गमने तु
ऋष्यभृंगः “ सृष्टका स्यादथात्पैर्या सा कृच्छ्राब्द समाचरेदिति ” । कामतोऽत्यंतसपक्के १०

तूशनाः

“अंत्यजेन तु संपर्के भोनेने मैथुने वृते । प्रविशेत्संप्रदीप्तान्मौ मृत्युना सा विशुद्धचर्त्तीति” ।

यत्तु शातातपः

“स्लेजेनाधिगता शूद्रा अक्रामा या कथंचन । कृच्छ्रत्रयंप्रकुर्वीत ज्ञाने तु द्विगुणं भवेदिति” ॥

५. अत्र च स्लेछप्रहणमेकवाक्योपात्तानां चांडालादीनामप्युपलक्षणं । ‘बहूनामेकधर्मागमि’
त्युशनसो वाक्यात् । यत्तु संवर्त्तः

“चांडालं पुष्कसं स्लेछं श्वाकं पतितं तथा । एतान् गत्वा स्त्रियः श्रेष्ठाः कुर्युश्चांद्रायणं परमिति” ।

तदकामतोऽप्रवृत्तस्य रेतःसेकात्प्राड्निवृत्तौ द्रष्टव्यं ।

आहितगर्भोयाश्चांडालादिव्यवाये तु ऋष्यशृंगः

१०. “अंतर्वर्ती तु युवतिः संश्रुता चांत्ययोनिना । प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न निस्सृतः ॥

“न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चगिपु प्रसाधनं । न शयीत सनं भर्त्ता न वा भुंजीत बांधवैः ॥

“प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृत्वाऽऽव्दिकं चरेत् । हिरण्यमथवा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणामिति” ।

मानसिकत्वाविकल्पविचारयोः प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः (२१।९-८)

“मनसा भर्त्तुरतिचारे त्रिरात्रं यावकं क्षीरोदनं वा भुंजाना अधःशयीत ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्यु

१५. निमग्नायाः सावित्र्या चतुर्भिरष्टशतैः शिरोभिर्नुहुयात् पूता भवतीति विज्ञायते । वाक्संबंधे
एतदेव मासं चरित्वा ऊर्ध्वे मासादप्यु निमग्नायाः सावित्र्या चतुर्भिरष्टशतैः शिरोभिर्नुहुयादिति” ॥

अष्टाधिकं शतमष्टशतं । तैश्चतुर्भिः शिरसीत्यर्थः । इदं च मानसिकत्वविचारे प्रायश्चित्तं

रजोदर्शनादर्वाग्यवहायर्थत्वसिद्धये । रजोदर्शने तु सति तेनैव शुद्धिः ॥ तथा च मनुः (५।१०७)

“मृतौतैः शुष्यते शोष्यं नदी वेगेन शुद्धचति । रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्यासेन द्विजोत्तम” ॥

२०. इति । अंत्यजादिव्यवाये तु पराशरः “हीनवर्गोपमुक्ता या सांऽन्या वध्याऽपि वा
भजेदिति” । अंकनफसे त्याग एव

“चतत्रस्तु परित्याज्याः शिष्यया गुह्या च या । पतिस्त्री च विशेषेण जुंगितोपगता च येति” ।

वसिष्ठोक्तैः (२१।१०) । जुंगितः प्रतिलोमनः । अत्र च विशेषविधानात् परित्यागो

गृहान्निर्वासनमेव । अन्यत्र तु “विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्त्ता निरुध्यादेकत्रैस्मनीति” (२१।१७६)

२५. मनुक्तो विरोधः । याज्ञवल्क्योऽपि (आ. ७०)

“हृताधिकारां मलिनां विंडमात्रोपनीविनी । परिभूतामथःशर्यां वासयेद्व्यभिचारिणोमिति” ॥

अत्र च वासनं वैराग्यजननार्थमेव । यत्तु चर्त्तुर्विशतिमते

“स्त्रीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्विना । तत्रापि गृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ॥

“परित्यक्ता चरेत्पापं बह्वल्पे वाऽपि किंचन । तत्पापं शतधा भूत्वा बांधवाननुगच्छतीति” ॥

३०. तद्गर्भोन्मत्तपतिपरं । तद्युक्तायास्तु परित्यागमाह पराशरः (१०।३०)

“जारेण जनयेद्गर्भं मृते व्यक्ते गते पतौ । ता त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पोषकारिणीमिति ” ॥
अपरे राष्ट्र इत्युक्ते गृहाविष्कारानं गम्यते । अत एव चतुर्विंशतिमते

“चतस्र एव संत्याज्याः पतने सत्यपि स्त्रियः । श्वाकोपहता या तु भर्तृन्नी पतिपुत्रगोति ” ॥

अत्र च शिष्यगादीनां त्यागो गर्भविषय एव

“व्यभिचारादतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते । गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातक ” ॥ ९

इति योज्ञवकल्याक्तेः (आ. ७२) । गर्भः शूद्रादिकृतः ।

“ब्राह्मणक्षत्रिविशां भार्याः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्धचंति प्रायश्चित्तेन नेतरा ” इति
वसिष्ठस्मरणात् (२१।१२) । शूद्रग्रहणं प्रतिश्लोमजोपलक्षणाथं तत्रैवर्णिकन्यावृत्त्यर्थं ।
तेन शिष्यगागुरुगयोरपि त्रैवर्णिकयोः प्रसवेन त्यागः । अयं च त्यागो न गर्भमात्रे
किंतु प्रसवमात्र इति प्राच्याख्यातं । अयमेवाभिप्रायो माधवाचार्याणां । मिताक्षरायां १०
तु व्यवहारनिरोध एव त्यागशब्देनोक्तो न तु गृहान्निर्वासनमर्षाति ।

इति स्त्रीप्रायश्चित्तं ॥

अथ पशुगमने शंखलिखितौ “तिर्यग्योनिषु गोवर्जं सचैल्ललातो यवसभारं दद्यात् ” ।
इदमकामतः । कामतस्तु जावालः “इतरेषां पशूनां तु कृच्छ्रपादौ विशेषनमिति ” । १५
कामतोऽभ्यासे संवर्त्तः “पशुत्रेस्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ” । शुनीगमने विशेषः १५
श्रुतुर्विशन्मते “शुनी चैव द्विजो गत्वा अतिकृच्छ्रं समाचरोदिति ” । यत्तु गौतमः
(२२।३६) “अमानुषीषु गोवर्जं स्त्रीषु गमने कृष्णार्द्धैर्घृतहोम ” इति तत्कामाकामसङ्क-
दभ्यासेष्वष्टाविंशत्यष्टोत्तरशताष्टोत्तरसहस्रादिसंख्यया योज्यं ।

अथ गोगमने । पराशरः (१०।१६) । “गोगामी च त्रिराश्रेण गामेकां ब्राह्मणे ददत् ” । १०

इदमकामतः सकृद्गमने । कामतो विष्णुः (५१।३) “गोव्रतं गोगमने च ” । कामतोऽभ्यासे २०

तु शंखलिखितौ “गोष्ववकीर्णं संवत्सरं प्राजापत्यं चरेदिति ” । यत्तु गौतमः

“गवि गुरुतल्पसम ” इति तज्ज्ञानादानन्माभ्यासे । अथ व्रतलोपे । योगीश्वरः (आ. २८०)

“अवकीर्णां भवेद्ब्रह्मा ब्रह्मचारी तु योषितं । गर्हभं पशुमालम्ब्य नैर्ऋतं स विशुद्धचति ” ॥ २०

मनुः (११।११८-११९)

“अवकीर्णां तु कण्ठेन गर्हभेन चतुष्पथे । पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ २५

“हुत्वाऽग्नौ विधिवद्भोमानंततश्च समित्यूचा । नार्थिन्द्रगुरुक्वहीना जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः ॥

“एतस्मिन्नेनासि प्राप्ते वासित्वा गर्दमानिनं । सप्तागारं चरेद्देस स्वकर्म परिकीर्त्तयन् (१२२) ॥

“तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेकवालिकं । उपस्पृश्यंस्त्रिषवणमब्देन स विशुद्धचति ” (१३) ॥ ०

पाकयज्ञविधानं । अथ पशुकल्प इत्याश्वलायनाद्युक्तं । अत्राहुतीरिति बहुवचना-

- स्फुपिंजलन्यायेनाहुतित्रयमेव ज्ञेयं । वसिष्ठोऽपि । (२१।१-६) “ब्रह्मचारी चैत्त्रिय-
मुपेयादरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत् । नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् ।
तत्र तस्य जुहुयात् । कामाय स्वाहा । कामकामाय स्वाहा । रक्षोदेवताभ्यः स्वाहेति ” ।
अत्र गर्दभयागात्पूर्वं वायवे स्वाहेत्यादिचतुर्भिराज्यहोमः । गर्दभयागोत्तरं समासिचत्वित्यूचा
होम इत्यपराकं । अत्र पशोरसंभवे चरुरिति विज्ञानेश्वरः । ‘श्रोत्रियस्य पशु/श्रोत्रि-
यस्य चरुरिति’ माधवः । अयं चामावास्यायां कार्यः । तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः
“यो ब्रह्मचार्यवकिरेदमावास्यायां रात्र्यामाग्निं प्रणीयोपसमाधायेत्यादि ” । एतच्च कामत
एव । ‘कामतो रेतसः सेकमिति’ निमित्तवाक्ये मनुक्तैः (१।१।२०) । अत्राशक्तस्य
तथा प्रोत्साहितस्य वा योगीश्वरोक्तो गर्दभयाग एव । शक्तस्य तु मनुक्तयागाद्विद्वक्तपतोः
१० समुच्चयः । समुच्चमेवाह गौतमः (२१।१७) “गर्दभेनावकीर्णां निर्ऋतिं चतुष्पथे यजेत् ।
तस्याग्निमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रः सप्त गृहान् भैक्षं चरेत् कर्माक्षणागः संवत्सरेण
शुद्धचेदिति ” । इदं च वार्षिकं व्रतमश्रोत्रियविप्रपत्न्यां श्रोत्रियवैश्यपत्न्यां च । यत्तु
शंखलिखितौ “गुप्त्यां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं त्रिषणमनुतिष्ठेत् क्षत्रियायां द्वे वर्षे
ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणीति ” तद्ब्राह्मणीक्षत्रिययोः श्रोत्रियभार्येयोरविवरणे ज्ञेयं । यत्तु
११ पैठीनसिः “अवकीर्णां गर्दभाग्निं वसेत्संवत्सरं प्राजापत्यं चरेदिति ” तन्मान्य-
शूद्रमार्याविषयं । स्वैरिण्यादिभिरवकिरणे त्वाहतुः शंखलिखितौ “स्वैरिण्यां वृषल्या-
मवकीर्णः सचैलन्नात उदकुम्भं दद्यात् । ब्राह्मण्यां वैश्यायां चतुर्थकालहारो ब्राह्मणान् भोज-
येत् । यवसभारं च गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायां त्रिरात्रमुपोषितो घृतपात्रं दद्यात् । ब्राह्मण्यां
पद्मात्रमुपोषितो गां दद्यात् गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । पश्यामवकीर्णः पलालभारं
२० सीसकमापकं च दद्यादिति ” । फल्पतरौ हारीतः “तस्मात्स्त्रीष्ववकीर्णः निर्ऋत्या एव
चतुष्पथे गर्दभं पशुमालभेत् । भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणमवदानैः प्रचैर्यं प्राक् स्थिद्यकृत आज्यस्य
जुहोति । कामावकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा कामावपतोऽस्म्यवपतोभिः कामकामाय स्वाहा ।
कामाभिवृद्धोऽस्म्यभिवृद्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा । कामाभिदुग्धोऽस्म्यभिदुग्धोऽस्मि
कामकामाय स्वाहा ।
२१ “समासिचंतु मरुतः सर्भिद्रः सनूहस्पतिः । समायमाग्निः सिंचतु यशसा ब्रह्मवर्चसेनेति ”
तां छवीमूर्ध्ववालां परिधाय भूमयं पात्रमादौय सप्तागारं भैक्षं चरेत् । स्वर्गं परिकीर्तयन्
त्रयोदशे मासे पूतो भवतीति ” । छवी चर्म । विशेषमाह वौघायनः (२।२९-६६) “यो
ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्तोऽवकीर्णां गर्दभपशुमालभेत् । नैर्ऋतः पशुपुरोडाशो रक्षोदेवतो यम-
देवतो वा मिश्रात्प्रशिन्नमध्वंक्वदानैश्वरतीति विज्ञायते । अथावकीर्ण्यमावास्यायामग्निमुप-
३० समाधाय सम्यक् परिस्तीर्य दार्किकीमकी परिवेष्टां कृत्वा द्वे आहुती जुहोति कामावकीर्णोऽ-

१ ह्य-वाक् २ घयर-श्रवणम् । ३ इक्ष-वर्ष । ४ यरघ-ताछती । ५ ह-या । ६ ह्य-थि ।

७ ह्य-च । ८ यरघ-वेश ।

स्वयवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा कामायाभिदुग्धोऽस्म्यभिदुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा
इति हुत्वा करौ तिर्यग्भिर्मंत्रयेत् समासिंचत्विति ” । परिवेष्टेतिकर्तव्यता स एव
“अथ ब्रह्मचर्यव्रतमवक्रिरेन्मांसं वाऽश्वीयात्त्रियं चोपेयात्सर्वास्वार्तिष्वंतरागारेऽग्निमुपसमाधाय
संपरिस्तीर्य्ये प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्नुहोति । कामेन कृतं कामः करोति कामायैवेदं सर्वान् योगान्
कारयति तस्मै स्वाहा । मनसा कृतं मन्युत एवेदं सर्वोऽयं कारयति तस्मै स्वाहा । जयाप्रभृति- ९
सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् । अपरेणाग्निं कृष्णाजिनेन प्राचीनप्रीवेणोत्तरलोम्नामावृत्य वसति
व्युष्टायां जघनादात्मानमपकृष्य तीरंगत्वा स्नात्वा आचम्याभिर्मन्त्र्यांस्त्रिणाभिर्बिरुणीभिर्हिरण्य-
वर्णाभिः पावमानीभिरिति मार्जयित्वांतर्नलगतोऽघमर्षणेन षोडश प्राणायामान् धारयित्वो-
त्तीर्य्ये वासः पीडयित्वाऽन्यद्धौतं वासः परिधायचम्य प्रसिद्धमादित्योपस्थानं कृत्वा आचार्यस्य
गृहानेति । जयापदेन जयाहोमाः प्रभृति नाग्निर्भूतानामधिपतिरित्यादिसाध्याः होमाः । १०
अतो जयाहोमाद्धेनुवरप्रदानांतमत्र कुर्यादित्यर्थः । अपरेणाग्निमग्निपश्चिमभागे वसतीत्यस्थाने
रात्राविति शेषः । व्युष्टायामिति उपःकाले जघनात्कृष्णाजिनमघनप्रदेशादात्मानमपकृष्य
निःसार्य्येत्यर्थः । शंखलिखितौ “ सप्तरात्रेणावकीर्य्येद्वैशाग्निकार्ये कुर्वन्सद्यः कामादुत्सर्गं
रेतसोऽन्यत्र स्वप्नात्तत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुहुयादोपूर्वकाभिः संवत्सरं वा नक्तं भैक्षं
चरेत् । चतुर्थकाले मितभुक् गायत्री वा सवनानुगा जपेदिति ” । महाव्याहृतिहोमोऽत्र लघुत्वा- १९
द्वैशाग्निर्कोर्याकरणे । संवत्सरं वेत्यादिना च प्रायश्चित्तद्वयमुक्तं तत्पूर्वोक्तसंवत्सरव्रतसमानविषयं ।
वत्सरानुगां वत्सरपर्य्यंतमित्यर्थः । स्वप्ने रेतस उत्सर्गं मनुविष्णु (वि. २८।१९ म. २।१८१)
“ स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामत स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्मृचं जपेत् ” ॥
दिवा स्वप्ने उत्सर्गं बलादुत्सर्गं च नैर्ऋतं यागमात्रं “ एतदेव रेतस उत्सर्गं दिवा स्वप्ने वेति ”
वसिष्ठेन यागमात्रातिदेशात् । कृच्छ्रचंद्रायणादिव्रतांतरेष्वतिदिष्टब्रह्मचर्येषु रेतःस्कंदनेऽपीदमेव । २०
‘ व्रतांतरेषु चैवामिति ’ तेनैवातिदिष्टत्वात् । इदमेव च दीक्षितस्यापि ।

वानप्रस्थयत्योरपि रेतःस्कंदने आह शाण्डिल्यः

“ वानप्रस्थो यतिश्चैव खंडने सति कामतः । पराकवयसंयुक्तमवकीर्णव्रतं चरेत् ” ॥

इदं च ब्रह्मचर्यातिदेशेऽवकीर्णव्रतं गुरुत्वात् परस्त्रीगमन एव । कश्यपः

“ सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव त्रिः कुर्यादघमर्षणं ” ॥ २९

स्त्रीसंभोगमंतरेण कामादुत्सर्गं तु कण्वः

“ यत्रोत्सर्गं गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चांद्रायणत्रयं ” ॥

ससरात्रं । संभ्यादि । त्यागेनावकीर्णत्वे तु बृहस्पतिः

“ संभ्योपासनमुद्दिष्टं प्रथमं ब्रह्मचारिणः । अग्नीधनं भैक्षचयां चैतत्कुर्वीत प्रत्यहं ॥

“ अस्य त्रयस्य करणाद्भती रोगविवर्जितः । अवकीर्णव्रतं कुर्यात्ससरात्रं न संशयः ” ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (प्रा. २८१)

“ भैक्षान्निकार्ये त्यक्त्वा तु ससरात्रमनातुरः । कामावकीर्ण इत्याभ्यां हुत्वा चाज्याहुतिद्वयं ॥

“ उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिचन्तनेन तु ” ॥ कामावकीर्ण इत्येतौ पूर्वमुक्तौ समासिचन्त्विति

च । इदं च कार्यव्यासंगादिनाऽन्यादित्यागे । तदभावे तु

“ अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकं । अनातुरः ससरात्रमवकीर्णव्रतं चरेदिति ” ॥

मनुक्तं (२११८७) बोध्यं । नैष्ठिके विशेषमाह द्वारीतः

१० “ उपकुर्वाणस्तु यत्कुर्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा । तदेव द्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी तु नैष्ठिकः ॥ इति ।

एतानि चावकीर्णप्रायश्चित्तानि त्रैवर्णिकस्यापि ब्रह्मचारिणः समानानि ।

“ अवकीर्णा द्विजो राना वैश्यश्चापि स्वरेण तु इष्ट्वा भैक्षशिरो नित्यं शुद्धचन्त्यब्दात्समाहिताः ” ॥

इति शांडिल्योक्तेः । द्विजो विप्र । अत्र यद्गम्यागमनप्रायश्चित्तमेतत्प्रायश्चित्तानि समं

न्यूनं वा तदनेनैव सिद्धिः । यत्तधिकं तेनैव तस्य सिद्धिः । गर्हभयागस्तु पृथगेव कार्यं

११ इति । ब्रह्मचारिणो वेदव्रतान्याज्ञातानि । तेषां लोपे प्रायश्चित्तमाहाभिः

“ पिता भ्राताऽपरो वाऽपि प्राजापत्यत्रयं चरेत् । महापगास्तु सम्नाप्य पाहि नो अत्र आहुतीः ॥

“ पंचभिर्दिग्माहातत्रतलोपे कृते स्तीति ” । संवत्सरमध्य एव व्रतलोप एतत्प्रायश्चित्तमिति

वेचित् । महानामन्यादिव्रतलोपे प्रायश्चित्तपूर्वकं तानि समावर्त्तनदिन एव कार्याणीति

प्रयोगपारिजाते । व्यासोऽपि

२० “ वेदव्रतानि कृत्वा तथैवारण्यकथं । स्वशाखाविहितं सर्वं कृत्वा वेदमुपक्रमेत् ॥

“ अकृत्वेमानि सर्वाणि वेदो वाऽभ्यस्यते यदि । प्रायश्चित्तानि कृत्वा व्रतान्यपि तथा क्रमात् ॥

“ गोदानिकं ततः कृत्वा समावर्त्तनमारभेदिति ” । तत्र प्रायश्चित्तमाह शौनकः

“ व्रतानि विधिवत्कृत्वा स्वशाखाध्ययनं चरेत् । अकृत्वाऽभ्यस्यते येन स पापी विधिघातकः ॥

“ कृत्वा द्वादश रात्रं तु चारित्वाऽऽज्याहुतीः शतं हुत्वा चैव तु गायत्र्या स्नात्यादित्याह शौनकः ” ॥

२१ देवलोऽपि व्रतानुपक्रम्य

“ कालातिक्रमणे कुर्यात्प्रायश्चित्तं विधानतः । कृच्छ्रं द्वादशरात्रं तु हुत्वा चाज्याहुतीः शतं ॥

“ अष्टाविंशतिमथौ वा क्रमात्कुर्याद्व्रतानि हि । व्यत्यये यावदभ्यस्यते वेदं ताकपुनः पठेदिति ” ॥

एतच्च कामतः । रागादावबुद्धिपूर्वं त्यागे तु मनुः (२१।२०३)

“ वेधेदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । घातकृतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति ” ॥

२० इति व्रतलोपप्रायश्चित्तं ।

अथ परिवेदनं मनुः (२१।७१)

“ दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ” ॥
गाग्र्योऽपि

“सोदर्यं तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्द्वारसंग्रहं । आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेदिति” ॥
सोदर्यग्रहणादसोदर्यं न दोषः । तदाह शातातपः

“ पितृव्यपुत्रसापत्नपरनारीसुतेषु च । ज्येष्ठेष्वपि च तिष्ठन्सु भ्रातृणां तु कनीयसां ॥ ९

“ दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ” । परनारीसुताः क्षेत्रजदत्तकाद्याः । पुत्रदानेन प्रतिगृहीतृकुले पितृत्वपुत्रत्वादिप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिर्जनककुले च तत्रिवृत्तिः सप्रमाणमुक्ता व्यवहारमयूखे । तेन दत्तकसोदरस्यापि कनिष्ठस्य दत्तकमुक्योद्वाहे न दोषः ।
शातातपः

“ ह्येने देशांतरस्ये च पतिते भिक्षुकेऽपि वा । योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ” ॥ १०

भिक्षुको यतिः । योगशास्त्राभियुक्तो विरक्तः । कात्यायनोऽपि

“ देशांतरस्य ह्येनैकवृषणानसहोदरान् । वैश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

“ जडमूकांधधिरकुब्जवामनपोडकान् । अतिवृद्धानभार्याश्च घृषपिसक्तान्नृपस्य च ॥

“ धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा । कुहर्कास्तस्कराश्चापि परिवेदन्न दुष्यति ” ॥

पोडको भ्रमचरणद्वयः । अभार्यो मृतभार्यः । कामतोऽकारिणः स्वेच्छयैव नित्यविवाहमकुर्वाणाः । ११

अत्र ये सर्वात्मना विवाहानधिकारिणः कृत्वाद्यस्तेषु सत्सु कालविशेषमन्तरेणापि

परिवेदने न दोषः । ये तु कालांतरेऽपि संभावितविवाहाधिकारा विरक्तवेश्यातिसक्तशूद्रतुल्य-

कृषिसकरानपरतंत्रधनवृद्धिप्रसक्तकामतोकारिकुहकतस्करास्तेषु तत्स्वभावत्वावधारणे न

दोषः । देशांतरस्ये विशेषमाहं वसिष्ठः “ अष्टौ दशद्वादशवर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिविष्टम-

प्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ताभवतीति । धर्मार्थमर्थार्थं विद्यार्थं वा देशांतरस्ये द्वादशवर्षं २०

प्रतीक्षा कार्यांतरार्थं त्वष्टौ दश वेति ” । तथा च स एव

“ द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान्धर्मार्थयोगतः । न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनरिति” ॥

हेमाद्रिः । शूद्रपाणिस्तु “ द्वादशवर्षाणि ब्राह्मणस्य विद्यासंबन्धेनेति ” गौतमवाक्ये

(१८।१७) ब्राह्मणग्रहणात्स एव द्वादशवर्षाणि प्रतीक्ष्यः क्षत्रियवैश्यशूद्रास्तु दशाष्टौ

पडिति । तत्तुच्छं । अश्रुतपट्कल्पनायां प्रमाणाभावात् । धर्मार्थयोश्च क्षत्रियादावपि २१

संभवादिति । विवाहे तु ज्येष्ठानुज्ञायामपि दोषमाह हारीतः

“ सोदराणां च संर्षपां परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्तु परिवेद्यंते नाग्निहोत्रेण नेज्ययेति ” ॥

अथ प्रायश्चित्तं । वसिष्ठः (२०।८) “ परिविविदानः कृच्छ्रतितकृच्छ्रो चरित्वा तमै

दः वा पुनर्निवेशेत् ” । अत्रापराकं कनिष्ठेनोदा ज्येष्ठ उद्बहेत् अशास्त्रीयविवाहेन

कनिष्ठैरिदृशपितभार्यात्वानुत्पत्तेर्ज्येष्ठोद्वाहयोग्यत्वात्कनिष्ठस्त्वन्यामुद्बहेदिति । तत्र । २०

- “ ता चैवोपगच्छेदिति ” विज्ञानेश्वरोक्तवानयशोपात् । भार्यात्वानुत्पत्तिस्तु कनिष्ठोद्वाहेऽपि साधिका । स्पष्टं च हारीतेन ज्येष्ठस्याब्दं त्रतमुत्तवाऽन्योद्वाह एवोक्तः ।
- “समाप्तेऽब्दे तां कन्यां ज्येष्ठायोपपादयेयुः । सतामनुमान्याग्न्याविशेतैवं धर्मो न लुप्यत” इति । तस्मात्परिवेत्ता कृच्छ्रातिकृच्छ्रोत्तरं स्वोदां ज्येष्ठाय ब्रह्मचार्याहृतभैक्षवद्भूतपरिभवपरिहारार्थं
- १ निवेद्य तेनानुज्ञाता तामेवोद्बहेदिति वासिष्ठार्थः । यत्तु सुमंतुः परिवेत्तादिपंचानां द्वादशरात्रं सक्तुप्राशनमुक्त्वा कनीयसं प्रत्याह “ न भूयश्चैनामभिगच्छेदिति ” तत्पुनर्विवाहात्प्राग्भवेदित्यं । तत्रैवं व्यवस्था । सन्निधावन्नमतः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ । याज्ञवल्कीयं षड्यमाणमुपपातक-
सामान्यत्रतचतुष्टयं च वर्णशक्त्याद्यपेक्षया योगनीयं । कामतः सन्निधौ कन्यापित्राद्यनुज्ञाया संवत्सरमिति । अत्रैव शंखः “ परिवेत्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं द्वादशरात्रं भैक्षं
१० चरेयातामिति ” । कामतः पित्राद्यनुज्ञातोद्वाहे तु मानवं त्रैमासिकं । यत्तु विष्णुः (१४।१६) “ परिवेत्तिः परिवेत्ता च यथा च परिविद्यते । तद्वाता याजकश्चांद्रायणं कुर्युरिति ” ॥ तत्कृच्छ्रातिकृच्छ्रविषयं । यत्तु यमः “ कृच्छ्रौ द्वयोः परिवेद्ये कन्यायाः कृच्छ्र एव चातिकृच्छ्रं चरेद्वाता होता चांद्रायणं चरेदिति ” ॥ तदज्ञानतः क्षत्रियनिषयं । द्वयोः परिवेत्तुपरिवेत्तयोः प्रत्येकं द्वौ कृच्छ्रौ । यत्तु सुमंतुः
१५ “ परिवेत्तिपरिवेत्तुकन्यायादात्तुयाजकानां द्वादशरात्रं सक्तुप्राशनब्राह्मणतर्पणं च । ता पुनर्भव-
मानसते । न भूयश्चैनामभिगच्छेदिति ” तच्छ्रद्रपरं । प्रसंगादुच्यते । देवलः “ ज्येष्ठयां गद्यनूदाया कन्यायामुह्यतेऽनुजा । या साऽग्नेदिधिपूज्या पूर्वा तु दिधिपू स्मृतेति ” ॥ प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः (२०।२—१०) “ अग्नेदिधिपूतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निवेशेत् ता चैवोपगच्छेदिति दिधिपूतिः । कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्विशेतेति ” ।
२० “ अग्नेदिधिपूतिः प्राजापत्यं चरित्वा तामेव ज्येष्ठा पश्चादन्येनोदामुद्बहेत् । दिधिपूतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा स्वोदा ज्येष्ठा कनीयस्याः पूर्वं विवोदे दत्त्वाऽन्यामुद्बहेदिति ” मित्ता-
क्षरायां । कल्पतरौ च । व्यास्त्यातरमपि स्मृत्यर्थेसारे । कनिष्ठापतिः द्वादशरात्रं कृत्वा तां स्वोदामेव ज्येष्ठोद्वाहे गाते उद्बहेत् । ज्येष्ठापतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रे कृत्वा स्वोदा कनिष्ठा-
पत्ये ब्रह्मचार्याहृतभैक्षवनिषेद्य तदनुज्ञातां ज्येष्ठामेवोद्बहेदिति । अपरां तु अग्नेदिधिपूति-
२५ स्थाने दिधिपूतिरिति पठित्वं दिधिपूतिरिति । तथा च प्रायश्चित्तविम्व इति । यत्तु गौतमः “ परिवेत्तिपरिवेत्तुपर्याहृतपर्याशात्राग्नेदिधिपूतिदिधिपूतीना सवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमिति ” तत्परिवेत्तुसंवत्सरसमानविषयं । पर्याहितपर्याशात्रो स्वरूपमुक्तं संवत्सरं “ अनाहिताग्नी ज्येष्ठे तु कनीयानादधीत चेत् । पर्याशाता कनिष्ठ स्याज्ज्येष्ठः पर्याहित स्मृत ” ॥ इति इति गुरुतल्पमसक्तानुप्रसक्तमायश्चित्तानि ।
- ३० अथ संसर्गमायश्चित्तं । तत्र संसर्गमेतानाह षडस्पतिः

“एकशय्यासन पक्तिर्भांडपक्वन्नमिश्रण । याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनं ॥

“नवधा सत्सर प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽयमै सहिति” । योनि पातकिने कन्यादान । तस्वन्यापरिणयन वेति विज्ञानेश्वरकल्पतरुकारादय । पातकिस्त्रीगमनमित्यपरार्कशूलपाणी । योगापरित्यागा-
त्त्विदमेव युक्त । छागलेयः

“ आलापाद्भानसस्पर्शान्निश्वासात्सहभोजनात् । सहशय्यासनाद्यानात्पाप सक्रमते नृणामिति” । ९
देवलः

“ सलापस्पर्शान्निश्वाससहयानासनाशनात् । याजनाध्यापनाद्यौनात्पाप सक्रमते नृणामिति ” ॥

वसिष्ठः (२०।४९) “ पतितसप्रयोगे तु ब्राह्मणे वा यौनेन वा यास्तेभ्य सक्रशान्मात्रा
उपलब्धास्तासा परित्यागस्तैश्च न सपित्रेदिति ” । मात्रा द्रव्य । एतेषा कर्मणा मध्ये केन
कर्मणा क्रियता कालेन पातित्य तदाह विष्णुः (३९।३) “ सवत्सरेण पतति तेन १०
सहाचरन्नेकयानभोजनासनशयनै । यौनस्त्रौवमुख्यैस्तु सवधै सद्य एवेति ” । मुख्यो
मुख्यमवोऽध्ययन च । एकामत्रभोजनेऽपि सद्य पातित्य

“ याजन योनिसवध स्वाध्याय सहभोजन । कृत्वा सद्य पतत्येव पतितेन न सशय” ॥ इति
देवलोक्तेः । यौनस्त्रौवमुख्यैरिति सत्यपि द्वद्वनिर्देशे प्रत्येकमेवैषा पातित्यहेतुत्व । य
पतितै सह यौनमुख्यस्त्रौवाणामन्यतम सवध कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति सुमंतूक्तेः । १९

कल्पतरौ तु यश्चैतैर्यौनमुख्यस्त्रौवाणा सवधानामन्यतमेन सह सवत्सर सपर्कमियात्तस्या-
प्येतदेव प्रायश्चित्तमिति पाठ । तत्रात्यतापद्यज्ञानत पचमहायज्ञादियाजन । तथैवागाद्यध्या-
पन । तथैव योनिसवधो व्यवहितो विवाहसवधो व्यवहितो विवाहसवधश्चेति ज्ञेय । एतेन
“ सवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैकभोजनादिति ”
हारीतीयं २०

“ पाप्मासिक्रे तु सप्तमं याजनाध्यापनादिभि । एकशय्यासनाद्यानि प्रायश्चित्ताद्धर्माचरेत् ॥

“ सवत्सरेण सस्पर्शं योनियुक्ते विशेषत । पूर्वोक्तेन विधानेन पतितव्रतमाचरेदिति ” च
बार्हस्पत्यं व्याख्यात । जिह्वेनस्तु समुच्चित्तानामेव याजनादीना सद्य पतनहेतुत्व प्रत्येक-
हेतुत्व तु सवत्सरसंसर्ग इति युक्तमूचे । परतु तद्बहुप्रयविरुद्ध । कौर्मै

“ याजन योनिसवध तथैवाध्यापन द्विज । कृत्वा सद्य पतेज्जानन्सहभोजनमेव च ॥ २१

“ अज्ञानादथ वा मोहात्कुर्यादध्यापन द्विज । सवत्सरेण पतति सहाध्यापनमेव चेति ” ॥
द्वितीयवचनमगाद्यध्यापनपर । धौधायनः

“ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्यो न शयनादिति ” ॥
शयनात्स सद्यो न किंतु सवत्सरेणेति सवध । एतेन

१ धयरत्न-तथा वसनभोजने । २ धयरत्न-दृश्यं । ३ धवल-बृहद्विष्णु । ४ धलवयर-मुखाद्भवो,
ई-सुददाद्भवो ५ लयर-जिनस्तु घ-जिनकम्प्री ।

“ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्योनात्र तु यानाशनासनादिति ”
मानवमपि (११।१७९) व्याख्यातं । पैठीनासिस्तु न त्वेकशयनासनादित्यंतपादं
पपाठ । अत्र ज्ञानकृत् एव संसर्गं पातित्यं नाज्ञानकृते

“ संवत्सरं तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः । यानशय्याशनैर्नित्यं जानन्वै पतितो भवेदिति ” ॥

५ कौर्मोक्तेः

“ पतितेन सहोपित्वा जानन्संवत्सरं द्विजः । मिश्रितस्तेन सोऽप्युति स्वयं च पतितो भवेदिति ” ॥

देवलोक्तेश्च । अत्र संवत्सरमित्यत्यंतसंयोगवाचिद्वितीयाश्रुतेर्यथापुष्ट्यधिकशतत्रयदिनन्यापिन्येव
संसर्गं पातित्यं भवति न तु तन्न्यूनत्वे इति विज्ञानेश्वरादयः । अत एव

“ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । भोगनाशनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकमिति ” देवलीयं

१० सार्वकालिकपदमपि संगच्छते । ब्रह्महादिचतुष्टयसंसर्ग एव च महापातकं न तु संसर्गिसंसर्गोऽपि ।

“ ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेदिति ” ॥

(प्रा. २२७) याज्ञवल्क्यीयादिषु तैरिति सर्वनाम्ना ब्रह्महादिचतुर्णामिव परामर्शात् ।

“ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ” इत्यादिषु पतितपदमपि ब्रह्महादिचतुःपरमेव ।

दोषस्तु संसर्गिसंसर्गोऽप्यस्त्येव । “ एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थि कंचित्समाचरेदिति ”

११ मनुक्तेः (२१।१८९) । अयं तु संसर्गस्त्रिविधः उत्तमो मध्यमः कनीयांश्च । तत्राद्य-

श्चतुर्धा । यौनस्रौवमौरवैकमात्रभोजनभेदात् । मध्योऽप्येकयानासनशय्येकपांक्तिभोजनभेदा-

च्चतुर्धा । अंत्यस्तु संलापसपर्शानिःश्रासैरुमांडपंकितदीयात्रभोजनतत्प्रतिग्रहतत्स्पृष्टाणभोजनादि-

भेदादनेकविध इति निर्वंधकृतः । कश्चित्संसर्गदोषमपवदति घसिष्ठः (१२।११-१२)

“ पतितोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः । सा हि परगामिनी भवति । तामरिक्वामुप-

२० यच्छेत्तेति ” । याज्ञवल्क्योपि (प्रा. २६१) “ कन्यां समुद्रहेदेपां सोपवासामर्किकवामिति ” ।

सोपवासां श्रुतसंसर्गानुरूपप्रायश्चित्तामिति विज्ञानेश्वरः । तत्र । अकृतसंसर्गायाः प्राय-

श्चित्तामात्रेण नित्यवच्छ्रवणविरोधात् । अतस्तस्या नित्यं पूर्वादिने उपवासोऽनेन विधीयते ।

अकिंचनां अगृहीतपितृवध्नादिकां । वृद्धहारीतः “ पतितस्य कुमारी विवस्त्रामहो-

रात्रोपोपितां प्रातः शुक्लेनाहतेन वाससाच्छादितां नाहमेतेषा न ममैत इति त्रिरुच्चैरभिदधानां

२१ तीर्थं स्वगृहे बोद्धहेदिति ” । उद्गहेदित्यनेन स्वयमेव त्यक्तपतितसंसर्गामुद्गहेत् पुनः

पतितात्प्रतिगृह्णीयादिति लभ्यते ।

पातन्युत्पन्नयोः स्त्रीषुमपत्ययोः प्रायश्चित्तमाह दौघायनः (२।१।११) “ अद्धानि-

शुक्रोत्पन्नानां तेषां शुद्धिमिच्छतां प्रायैत्यं पतनीयानां तृतीयोऽंशः स्त्रीणामंशात्तृतीयमिति ” ॥

प्रायस्यं प्रायश्चित्तं । पतनीयानां नरके पतंतीति पतनीयाः कर्तव्यर्थादीयत् । कृत्यस्त्युदो

३० बहुलमिति स्मृतेः । कर्म प्रवचनीयवन् । तेन पतितोत्पन्नस्य पुत्रस्य तृतीयोऽंशः ।

कन्यायास्तु न तृतीयोऽशो मौलिकनवमाश इति यावत् । यत्तु पराशरः (१।२४-२५)
 “ त्यजेदेश कृतयुगे त्रेताया ग्राममुत्सृजेत् । द्वापरे कुलमेक तु कर्त्तार तु कलौ युगे ॥
 “ कृते संभाषणादेव त्रेताया स्पर्शनेन च । द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणेति ” ॥
 तत्राद्यश्लोके कर्त्तार त्विति तुशब्देनैवकारार्थेन पूर्वप्रकृतियुगभेदेन व्यवस्थयोक्त
 देशग्रामकुलससर्गत्रयमेव वार्यते । न त्वप्रकृतो याजनादिससर्गोऽपीति । द्वितीयश्लोकेऽपि ९
 कृते संभाषणादेवेत्येवकारेणोत्तरवाक्यद्वये च तदनुपगणेन कृते संभाषणमात्रात्पतति ।
 त्रेताया स्पर्शमात्रात् द्वापरे तु तत्स्वामिकात्रप्रतिग्रहमात्रात्कलौ तु कृत्स्नेन निषिद्धकर्मणा
 याजनादिभिरित्यर्थ । अन्यथा पूर्ववाक्ये “ कर्त्तार तु कलौ त्यजेत् ” इत्यनेन साक्षाद्ब्रह्मदे
 ससर्गो निषिद्ध । द्वितीयवाक्ये तु ‘ कश्चै पतति कर्मणा ’ इत्यनेन साक्षात्कर्तुरेव दोषो
 न ससर्गकर्तुरिति परस्परविरोध स्यात् । एव च माधवस्य कलौ ससर्गदोषाभावोच्चेरत्रैव १०
 तात्पर्यं तथा च फल्लिनिषिद्धेषु ससर्गदोष इत्युक्तेर्दोषादिमात्रससर्ग कृतयुगादौ दोषजनकत्वे
 नोक्त पाराशरपूर्वश्लोके । यश्चोत्तरश्लोके कृतयुगादौ संभाषणमात्राद्दोष उक्तस्तद्विषया ।
 अयं प्रायश्चित्तं । याज्ञवल्क्यः

“ यो येन पतितेनैवा ससर्गं याति मानव । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्ससर्गविशुद्धयम् ” ॥ इति ।
 पतितपद पापिमात्रोपलक्षक “ ससर्गो येन ससर्गं कुर्यात्तद्ब्रतमाचरेदिति ” जाबालोक्तेः । १९
 मतिपूर्वोऽपि ससर्गे न मरणातिदेश किंतु द्वादशाब्दस्यैव । व्रतपदान् । अत्र च सत्यप्यतिदेशे
 पूर्णमेव द्वादशाब्दं भवति । ‘ द्वादशभिर्बर्षैर्महापातकिन पूयते ’ इति हारीतोक्तेः । न वेद
 ससर्गिभिन्नमहापाताकिपर

“ स्वमस्तेयी सुरापथ ब्रह्महा गुरुतल्पग । व्रतेनैतेन शुद्धयन्ति महापातकिनस्त्वम् ” ॥ इति
 शंखवाक्येनोपसंहारादिति वाच्य । महापातकसज्ञाया आनर्थक्यापत्ते । शंखवाक्य तु २०
 ससर्गिणोऽप्युपलक्षणार्थं । कामकृते ब्रह्मवधे तत्ससर्गेऽपि च कामकृते मरणतुल्यचतुर्विंशत्यब्द
 अकामतस्तु द्वादशाब्दमिति केचित् । विज्ञानेश्वरादयस्तु चतुर्विंशत्यब्दस्य मरण
 तुल्यत्वे मानाभावात्कामकृते वधे ससर्गे च द्वादशाब्दमेव । अकामकृते तु षट्त्वंमित्याहुः ।
 अकामत सद्यपतनहेतुससर्गे तु वसिष्ठः (२०।४९-४९) “ पतित
 सप्रयोगे तु ब्राह्मेण वा स्रौत्रेण वा यौनेन वा यास्तेभ्य सक्रान्ता मात्रा उपलब्धास्तासा २९
 परित्यागस्तैश्च न सवसेदुदीचीं दिश गत्वाऽनश्नन् सहितामधीयान पूतो भवतीति ” ।
 पराशरः (४।८-१२)

“ ससर्गमाचरन्विप्र पतित दिष्णकामत । पचाह वा दशाह वा द्वादशाहमथापि वा ॥

“ माँसाहं मासमेक वा मासत्रयमथापि वा । अठ्दार्द्धमब्दमेव वा भवेदूर्ध्वं तु तत्सम ॥

“ त्रिरात्र प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् । चरेत्सातपन कृच्छ्रं तृतीये पक्ष एव तु ॥

“ चतुर्थे दशरात्र स्यात्परात्र पचमे तत । पष्ठे चाद्रायण कुर्यात्सप्तमे त्वेदवद्वय ॥

“ अष्टमे वा तथा पक्षे पण्मासान् कृच्छ्रमाचरेदिति ” । ऊर्ध्वमित्यनेन वर्षद्वयव्यापी सप्तमो गृह्यते । अज्ञानत कृतस्य नादृशम्यैव पातित्यापादकत्वात् । एतानि प्रायश्चित्तान्यत्रामकृत

५ सप्तमिणपयाणि । कामकृते तु मिवाक्षरायां स्मृत्यंतरे

“ पचाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तसकृच्छ्रकं । पराकन्त्वर्द्धमासे तु मासे चाद्रायण चरेदिति ॥

“ मासत्रये तु कुर्यात् कृच्छ्रं चाद्रायणोत्तर । पाण्मासिके तु सप्तमो कृच्छ्रं त्वदार्धमाचरेत् ॥

“ सप्तमो त्वाब्दिके कुर्यादब्दं चाद्रायण तत ” इति । आब्दिक इति विचिन्त्युने द्रष्टव्य ।

पूर्णे तु द्वादशाब्दविधानात् । उगनाः “ कृतलक्षणैर्दर्शनस्पर्शनसभापणादि वर्जयेत् ।

१० दर्शने ज्योतिषा दर्शनं हृदयालभन । सभापणे ब्राह्मणसभापण । पुनरपस्पर्शनं चेति ” ।

कृतलक्षणैश्च पदादिनाऽवितै पतितैरिति यावत् । स्पर्शनं च परपरया विवक्षित । साक्षात्पतित स्पर्शं स्नानविधानात् । यथा मनुः (१।८४)

“ दिवाकीर्तिमुदकया च पतित सूतिका तथा । शवतत्स्पृष्टिन चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धयति ॥

सभापणं द्विचतुराद्यावत् । सकृत्सभापणे पतितानां च सभापे “ दक्षिण श्रवण स्पृशेदिति ”

१९ लुप्रायश्चित्तश्रमणात् । बृहस्पतिः

“ पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्यात् चाद्रायणमथापि वा ॥

अत्र चाद्रायणमज्ञानाम्यासे । मासोपवासस्तु ज्ञानाम्यासे । भोजनं तदन्नस्येति केचित् ।

एकपत्तावित्यपरे । भोजने वर्षस्य पातित्यापादकत्वाद्गृहगमनप्रतिग्रहयोरपि वर्षमेव । इत्यमेव

शूलपाणिः । शंखः “ अमेध्यपतितचटालपुष्कसरजस्वलावधूतकुणिकुट्टिकुनक्तिरपृष्टान्नि

२० भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेदिति ” । इदं च सकृदज्ञानत । ज्ञानतस्तु वृच्छ्रद्वय ।

पतितस्वामिकान्भोजने त्वाहं प्रचेताः

“ पतितानं तु ये भुक्ते सप्तहस्तुके वसेत् । पानीयपानतश्चैव कुशयति विवेक्यह ॥

इदं च सकृदज्ञाननिषय । पतितामात्रभण्डे तन्निस्त्रात्रभण्डस्य चतुर्थो भागः । चाटालान्न

भण्डे तथा दर्शनान् । तथा च वसिष्ठः (११।१७) “ चाटालानं तु भुक्त्वा त्रिरात्र

२९ मुपवसेत्सिद्धान् भुक्त्वा परारु ” इति । पतितोच्छिष्टभण्डेऽगिराः

“ चटालपतितादीनामुच्छिष्टम्यं च भक्षणे । द्विनं शुभयेत्पराकेण शूद्रं कृच्छ्रेण शुद्धयतीति ॥

एतदपि सकृदज्ञानत एव । मार्कंडेयः

“ अवातेयस्य यः कश्चित्पत्तौ भुक्ते द्विजोत्तम । अहोरात्रोपिता मूत्वा पचगयेन शुद्धयतीति ॥

अत्र ब्रह्मादिचतुष्टयसप्तमं पूर्णमेव व्रतमतिदिश्यते । इतरपापिसप्तमं तु चतुर्थांशेन

“ यो येन सपित्रेद्वर्षं सोऽपि तत्तुल्यतामियात् । पादन्यूनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विज ” ॥
इति व्यासोक्तेः । इतरपापेषु यो येन पापिना ससृज्यते स तर्तीयमेव प्रायश्चित्तं पाठेन
कुर्यात् । तेनाद्य ससर्गां नवाब्दं द्वितीयं पादोऽन सप्ताब्दमित्यादि । यत्तु महापापविषये
विज्ञानेश्वरः “ द्वितीयससर्गां पादोऽन तृतीयोऽर्द्धं चतुर्थं पादमित्याह । यच्च शूलपाणिराद्यः
पादोऽन द्वितीयोऽर्द्धं । तृतीयं पादं । चतुर्थो न किञ्चिदिति

९

“ एतदन्नाशिनो विप्रा कृच्छ्रं तेषां विधीयते । तद्भोगिनोऽर्द्धकृच्छ्रेण तदन्नादास्तु पादतः ”
इति चाडालान्नसकरे व्यासोक्तेः

“ भुक्तं यैस्तत्र पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विधीयते । तेषामपि च यैर्भुक्तमर्द्धं तेषां विधीयते ॥
“ तेषामपि च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते ” इति । तत्रैवापस्तम्बोक्तेश्च । तत्र एतयोर्वाक्ययो
श्चाडालान्नससर्गाविषयत्वेन साक्षात्पापिससर्गाविषयत्वेन तत्र लिंगदर्शनता वाच्या । सा १०
तु प्रत्यक्षव्यासवाक्येन बाध्यते । अथ निपिद्धस्पर्शे । याज्ञवल्क्यः

“ चडालपुष्कसन्लेच्छमिहपारसिकादिकान् । महापातकिनश्चैव स्पृष्ट्वा स्नायात्सचैलकं ” ॥
पट्टत्रिंशन्मते

‘ बौद्धान्याशुपताश्चैव लोकापतिकनास्तिमान् । विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ॥
मनुः (१।८४)

११

“ उदकं च दिवाकीर्त्तिं पतितं सूतिका तथा । शव तत्स्पृष्टेन चैव स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥
दिवाकीर्त्तिश्चाडालः । एतदकामतः । तथा च बृहस्पतिः

“ दिवाकीर्त्तिं चित्तिं यूपं पतितं च रजम्बला । स्पृष्ट्वा प्रमादतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुद्धयति ॥
कामतोऽपि स एव

“ पतितं सूतिकामत्यं शव स्पृष्ट्वा च कामतः । स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥ २०
होमो व्याहृतिभिः । स्नाने विशेषमाह शातातपः

“ चाडालं पतितं व्यगमुन्मत्तं शवमत्यजं । सूतिकां सूतिकां नारीं रजसां च परिप्लुता ॥
“ श्वकुक्कुटवराहाश्च ग्राम्यान्सस्पृश्य मानवः । सचैलं सशिरं स्नात्वा तदानीमेव शुद्धयति ॥

छागलेयोऽपि

“ चाडालं पतितं स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् । शव तत्स्पृष्टेन चैव चैत्ययूपं रजस्वला ॥ २५
अत्र श्वादिस्पर्शे यत्स्नानं तत्स्वशिरोदेशस्पर्शे । अयत्र त्वाचमनं । तदाह शातातपः

“ रजःश्वर्मकारश्च व्याधनालोपनीविनौ । निर्णेजकं सूचिकश्चटकं शैलूपकस्तथा ॥
“ मुखेभ्यः तथा श्वा च वनिता सर्ववर्णगा । चक्री धनी वध्यधानी ग्राम्यश्वरकुतकुनौ ॥

“ एभिर्व्यदग्गं सस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु । तोयेन क्षालनं कृत्वा आचातं शुचितामियात् ॥
कामतः शिरस्पर्शं तु वायुपुराणे

३०

“ उदक्या सूतिना चैव श्वानमत्यावसायिनं । नग्रादीन्मृतहाराश्च स्पृष्ट्वा स्नानं कर्तव्यम् ॥
 “ स्नात्वा सचैल मृद्धिश्च शुद्धचेद्वादशभिन्नरः ॥ नग्नाः बौद्धादयः ।
 तथा च विष्णुपुराणे

“ सर्वेषामेव वर्णानां त्रयां सवरणं नृषु । तां समुज्जातिं यो मोहात्स नग्नं पापहृत्नरं वि ॥

१ गार्ग्यः

“ व्रयादश्वत्थरोष्ट्रैश्च स्पर्शं व्यवहिते द्विज । अचैल वा सचैल वा स्नानं कृत्वा विशुद्धं च ॥
 मतिपूर्वं सचैलमन्यद्वाऽचैल । तथा

“ शुद्धं स्पृष्ट्वा निषादं च शुद्धचेदाचमनाद्विज । तद्धीनस्पर्शनाद्यत्नात्प्राणायामैस्तोषणं च ॥
 अप्राचमनं स्नानासमर्थस्य सच्छुद्धस्पर्शे वा । अत एवापरोके स्मृत्यन्तरं

१० “ एतकं कुवकुं कामश्चशुद्धात्यावसायिन । दृष्टेयानाचमेत्कर्म स्पृष्ट्वा तान् स्नानमाचरेत् ॥
 कर्म इति कर्मकाल इत्यर्थः । शृद्धयाज्ञवल्क्यः
 “ चडालपुत्रसन्नेऽमलकापालिपारदान् । उपपातकिना चैव स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥

संवर्त्तः

“ वैवर्त्तमृगयुयावशोनिशाकुनिकानपि । रजकं च तथा स्पृष्ट्वा स्नात्वेवाशनमाचरेत् ॥

११ यत्त्वापस्तंबः

“ चर्मकारं च रजकं धीवरं नष्टमेव च । एतान्स्पृष्ट्वा द्विजो मोहादाचमेत्प्रयतोऽपि सत् ॥
 “ एतैः सम्पृष्टं रच्छिष्टं पुरात्र पय विभेत् । तैरुच्छिष्टैस्त्रिरात्र स्याद् घृतं प्रादय विशुद्धं चर्त्तति ॥
 तत्राचमनशक्तस्य । अक्रामतो वा । शाठ्यायानिः
 “ कापालिकानां सम्पर्शं स्नानं कृत्वा विशुद्धं चति । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्रादय विशुद्धं चति ॥

२० शातातपः

“ यस्तु छायां श्वानम्यं ब्राह्मणो ह्यधिगच्छति । तत्र स्नानं तु तस्यैव घृतप्राप्तौ विशोकं ॥
 एतच्च चिरकलाधिष्ठानं इति भवदेवः । सर्वांगिने तु चडालस्यस्पर्शं प्रचेताः “ स्वभायेन

चडालकायाधिस्पर्शेने त्रिरात्रं शुद्धिरिति ” । यत्त्वापस्तंबः “ सर्वेषामत्यन्तं
 स्पर्शनाचमनं विदुरिति ” तदातुरस्य । मदिरास्पर्शं तु मनुः

२१

“ जान्वाश्च स्नानमात्रं स्यादानोभेरेकरात्रकं । नाभेरूर्ध्वं त्रिरात्रं स्यान्मदिरास्पर्शं चि ॥
 यत्तु भवदेवीयं स्मृत्यन्तरं
 “ मद्येन स्पृशते यस्तु ब्राह्मणं शसितव्रतं । उपोष्य रत्नमीमांसा पत्र

तद् वनाभ्यस्य जान्वाश्च स्पर्शं । मार्कण्डेयपुराणे
 “ अपोज्यसूतिनापदमार्जारानुबन्धुक्कुन्तान् ।

१ घवनप्रयत्न-श्री ।

“ सस्पृश्य शुद्धचति स्नानादुदकयाग्रामशूक्तौ ” । अभोज्या रजकादय । अपविद्धो लोकबहिष्कृत । मृतहारो मूलेन शवहारक । तथागिराः

“ भासनायसमार्जारस्त्रोष्ट्र च श्वशूकरान् । अमेध्यानि च सस्पृश्य सचैलो जलमाविशेदिति ” ॥

अत्र मार्जारो वनमार्जार । न तु ग्रहस्य । तस्य शुचित्वात् । यथा सुमंतुः

“ स्त्रीबालमशकमक्षिकामार्जारमृषिमायासनशयनाबुविप्रयो नित्य मेध्या ” । वृहस्पतिरपि ५

“ स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यति कथचन । मार्जारश्चैव दर्वी च मास्तश्च सदा शुचि ” ॥

मशकमक्षिकासाहचर्यान्मार्जारोऽत्र गृहस्य एवेति शूलपाणिः । मिताक्षरार्या तु मार्जारस्पर्शं स्नानमुच्छिष्टसमये अनुष्ठानसमये वेति । आपस्तम्बः

“ एकशाखा समारूढश्चाडालो वा रजस्वला । ब्राह्मणस्तत्र निवसन् सवासा जलमाविशेत् ” ॥

शाखाग्रहणमेकावयव्युपलक्षणार्थं तेनैकपापाणादेरपि ग्रहण । एतदकामत । कामतस्तु द्विगुण । १०

अभ्यासे तु स एव

“ एकवृक्षसमारूढश्चाडालोऽथ रजस्वला । अहोरात्रोपितो भूत्वा पचगव्येन शुद्धचति ” ॥

एतच्च स्नानानतर कार्यं । यमः

“ चाडालै श्वपचै स्पृष्टे निशि स्नान विधीयते । न वसेच्चैव यो रात्रौ सद्य स्नानेन शुद्धचति ॥

“ अथ तत्र वसेद्रात्रावज्ञानाद्विचक्षण । तदा तस्य तु तत्पाप शतधा परिवर्त्तते ” ॥ ११

पराशरः (७।२१)

“ अस्तगते यदा सूर्यं चंडाल पतित स्त्रिय । स्तिका स्पृशतश्चैव कथ शुद्धिर्विधीयते ॥

“ जातवेद सुवर्णं च सोममार्गं तथैव च । ब्राह्मणानुगतश्चैव स्नानं कृत्वा विशुद्धचतीति ” ॥

रात्रौ स्नाने विशेषमाह देवलः

“ दिवाहृतैर्जले स्नानं निशि कुर्यान्निमित्तत । प्रक्षिप्य च सुवर्णं च सन्निधाप्य च पापम् ” ॥ २०

शातातपः

“ आदित्येऽस्तमिते रात्राऽवस्पृश्य स्पृशते यदि । भगवन्केन शुद्धि म्यात्तन्मे ब्रूहि सुनिश्चित ॥

“ अनस्तमित आदित्ये सगृहीत तु यज्जल । तेन सर्वात्मना शुद्धि शवस्पृष्ट तु वर्जयेत् ” ॥

पराशरः “ स्नानमाचमनं प्रोक्तं दिवोद्धृतजलेन तु ” । शिशोर्विशेषमाह वृद्धशातातपः

“ शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालम्याचमनं स्मृतं । रजस्वलादिसंस्पर्शं स्नातय तु कुमारकै ” ॥ २५

स एव

“ प्राक्चंडाकरणाद्बालं प्रागन्नप्राशनाच्छिशु । कुमारस्तु स विज्ञेयो यावमौर्नीनिषचनं ” ॥

शक्यं चंडालसंस्पर्शं पद्त्रिंशन्मते ‘ चंडालशवसंस्पर्शं शृचत्रं कुर्यात् । यानशय्यासने

तु त्रिरात्र । जीवच्चंडालेन सह पानादिषु त्रिरात्र ” । तथा “ मणवधनाभ्यनन

स्पर्शोत्पादनेषु कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् ” । व्रणवधनादीनां चंडालं प्रतिकरणे । चंडालेन वाऽऽत्मनि तत्करणे । आपस्तम्बः

“ येनकेनचिदम्यक्तश्चंडालं पतितं स्पृशेत् । उपवासेन चैकेन पंचगव्येन शुद्धयति ” ॥
एतच्चाभ्यासे । अनभ्यासे त्वपरार्कं प्रचेताः

- १ “चंडालो यदि कायस्य रक्तमुत्पादयेत्काचित् । त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यादेकहासेन चोत्तरे ” ॥
उत्तरे क्षत्रियादौ त्रिरात्रादेकैकस्य हासः । ऋतुः “ चंडालस्योच्छिष्टशुने चंडालवस्तुदर्शने
गीतवादित्रश्रवणभैषज्यक्रियायां च द्विरात्राभोजनेन शुद्धिः । अशुचिं दृष्ट्वाऽऽदित्यमीक्षते ।
प्राणायामं कृत्वा पंचदशमात्रकं ” । सुमंतुः “ चंडालदर्शने सूर्यदर्शनं । भाषणे ब्रह्मा-
भिव्याहारः । स्पर्शने सचैलं स्नानमिति ” । ब्रह्म गायत्री । कचिदशुचिदर्शनेऽपि
१० गायत्रीजपः । तथा च शंखलिरिवितौ “ अशुचिदर्शने गायत्रीमेव जपेदिति ” ।
गौतमः (१।१७-१९) “ न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत । संभाष्य पुण्यवृत्तौ
मनसा ध्यायेद्ब्रह्मणेन वा सह संभाषेत ” । तत्पानधनलाभवधे पृथग्वर्षाणीति ”
(२२।२८) । तत्त्वं भार्या । बवो विभ्रः । पृथक् प्रत्येकं । वृद्धपराशरः
“ दारात्पानलाभानां बुद्ध्वा विभ्रं समाचरेत् । प्रत्येकं प्राकृतं कुर्याद्ब्रह्मचर्यं तु वार्षिकमिति ” ॥

११ मनुः (१।८१)

“ आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने । सौरन्मंत्रान्वयोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ” ॥

देवलः

“ चंडालवर्मसंयोगे प्राजापत्यं समाचरेत् । चरेन्निरात्रं चंडालरूपतीर्थनिषेधनात् ” ॥

धर्मसंयोग उपदेशः । पराशरः

- २० “चंडालैः सह सुप्त्या तु त्रिरात्रमुपनसेत् । चंडालैरुपयं गत्वा गायत्रीस्मरणाच्छुचिः ” ॥
एतच्चाल्पकालसाध्ये अन्यत्र प्रायश्चित्तधिकस्युस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अपरार्कं वसिष्ठः

“ चाण्डालेन तु सम्पृष्टं कांस्यमांडं समृन्मयं । अज्ञानात्कांस्यभोनी तु मृन्मये जलपानशृन् ॥

“ कांस्यं भुज्वा चरेत्कृच्छ्रं जलपाने तु कृच्छ्रकं ” । कृच्छ्रकः षाट्कृच्छ्रः ।

अथ चांडालसंकरे । पराशरः “ अविज्ञातस्तु चांडालो यत्र वेद्यमनि तिष्ठति ” इत्युपक्रम्य

- २१ “ दग्ना सर्पिः षयोभ्यां च युक्तं गोमूत्रयात्रकं । भुंजीत सह भृत्यैश्च त्रिमंथ्यमवगाहनं ॥

“ त्र्यहं भुंजीत दग्ना च सर्पिषा त्र्यहमेव च । त्र्यहं क्षीरेण भुंजीत एकैकेन दिनत्रयं ॥

“ भावदुष्टं न भुंजीत नोच्छिष्टं कृमिदूषितं । त्रिपलं क्षीरदग्नेश्च पलमेकं तु सर्पिषः ॥

“ अक्वारेषु भयेच्छुद्धिरारकूटे सरसंस्थके । नल्लशीचेन क्वाणां परित्यागस्तु मृन्मये ॥

“ कुसुंभगुडवर्षासं लवणं तैलसर्पिषी । हारे कृत्वा च धान्यानि दद्याद्वेस्मि पावकं ॥

- “ एव शुद्धन्तत पश्चात्कुर्याद्वाष्पणतर्पण । त्रिंशत् गोवृष चैक दद्याद्विप्रेषु दक्षिणा ॥
 “ पुनर्लेपनखातेन होमजप्येन शुद्धयति । आधारेण च विप्राणा भूमिदोषो न विद्यत ” ॥ इति ।
 स्वल्पकालसपर्क एतत् । यत्तु संबर्त्तः
 “ अत्यज पतितो वाऽपि निगूढो यत्र तिष्ठति । सम्यग्ज्ञात्वा तु कालेन तत कुर्याद्विशोधन ॥
 “ चाद्रायण पराको वा द्विजातीना विशोधन । प्राजापत्य तु शूद्राणा शेषाणामिदमुच्यते ॥ ९
 “ यैस्तत्र भुक्त पक्वान्न तेपामुक्तो विधिक्रम ” । शेषाणा प्राजापत्य इत्यर्थ ।
 “ तेपामपि तु यैर्भुक्त कृच्छ्रपादो विधीयते ।
 “ कूपैकपानदुष्टा ये तथा ससर्गदूषिता । सर्वान्नोपवासेन पचगव्येन शोधयेत् ॥
 “ बालापत्या तथा रोगी गर्भिणी वृद्ध एव वा । तेषा नक्त प्रदातय बालाना प्रहरद्वय ” ॥
 बहुकालाम्यास एतत् । अत्र विशोधनप्रकार प्रायश्चित्तातर चाह च्यवनः “ चडालसकरे १०
 भवनदहन । सर्वभृद्वाडभेदन । दारवाणा तु तक्षण । शस्त्रशुक्तिमुवर्णरजतचैलानामद्रि
 प्रक्षालन । काश्यात्प्राणामाकरे शुद्धि । सौवीरदधितन्त्राणा परित्याग । शेषरसद्रव्यरक्षण
 गोमूत्रयावत्साहारो मास भक्षयेत् । बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धप्रायश्चित्त । आपोडशाह्वला । सप्तसूर्वा
 वृद्धा । चीर्णे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजन । गोशत दद्यादभावे सर्वस्वमिति ” ।
 एतदतिचिरकालसकरे पराशरः १९
 “ चडालै सह सपर्कं मास मासार्द्धमेव वा । गोमूत्रयावत्साहारो मासार्द्धेन विशुद्धयतीति ” ॥
 कृत्वेति शेष । मासार्द्धेन । मासश्चार्द्धं च मासार्द्धं । मासासपर्के मासेन । तदर्द्धसपर्के
 त्वर्द्धेन । चाडालशब्देन तत्समा पुलकमादयोऽप्युपश्रयते । अत एव सबर्त्तः
 “ चाडालै सकरे विप्र श्वपाकै पुंलकसैरपि । गोमूत्रयावत्साहारो मासार्द्धेन विशुद्धयति ” ॥
 मासादधिरकिंचित्कालसकरे तु हारीतः २०
 “ चाडालै सह सयोगे प्राजापत्येन शुद्धयति । विप्रान्दशावरान्कृत्वा तैरनुज्ञाप्य शासनान् ॥
 “ आकठस्य प्रमाण तु कुर्याद्गोमयर्द्धम । तत्र स्थित्वा त्वहोरात्र वायुभक्ष समाहित ॥
 “ बालकृच्छ्रं तत कुर्याद्गोष्ठे वसति सर्वथा । सर्वेश वपन कुर्यात्परमा शुद्धिमृच्छतीति ” ॥
 बालकृच्छ्रं श्लेषणमुक्त । यत्तु हारीतः
 “ चाडालश्वपचाना च सकरे समुपस्थिते । अहोरात्र द्विरात्र वा त्रिरात्र षडह मृत ॥ २१
 “ अविज्ञातकचडालः ससाह निवसेद्यादि । तस्य ज्ञात्वोपपन्नस्य विप्रा कुर्युरनुग्रह ॥
 “ दधिस्तीरघृतैर्युक्त कृच्छ्रं गोमूत्रयावत् । प्राशयेत्सह भृत्यैस्तु मासमेक निरतरामिति ” ॥
 तदहोरात्राद्यतिसकरे । पराशरः (१।४१)
 “ रजनी चर्महारी च लुब्धकी वेणुनीविनी । चातुर्वर्ण्यस्य गेहे तु अज्ञानार्थादि तिष्ठति ॥

“ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्यात्पूर्वोक्तन्याद्धमेव तु । गृहदाहं न कुर्वीत शेषं सर्वं च कारयेदिति ॥
अत्र यादृशचांडालसंसर्गे यत् रजकादि तादृशसंसर्गे तदद्धे । रजक्यादिषु लिङ्गमविवक्षितं ।
घृहस्पतिः

- १ “अकामतश्चापदि वा यदा जायेत संकरः । तदा कार्घ्यास्तिलैर्होमो गायत्र्या जपनं तथा ॥
१ “स्नात्वाऽग्रमर्षणं कुर्यात्प्राणायामाश्च संकरे । गायत्रीसूक्तजपनं तिलैर्होमं च शक्तितः ॥
“अकामतः कृते स्वल्पे शुद्धिरेषा प्रचोदितेति” ॥ अथोच्छिष्टादिस्पर्शे आपस्तंबः
“येनकेनचिदुच्छिष्टः संस्पर्शं यः परैः सह । यच्छेत्सद्यः समप्लुत्य प्रायश्चित्तेन युज्यते” ॥ इति ।
“चंडालैः श्वपचैः स्पृष्टो विष्णुत्रे कुरुते द्विजः । त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत भुक्त्वोच्छिष्टः पडाचरेत् ॥
अत्र पडुपवासे प्राणापत्यतुल्यता । अत्रानुच्छिष्टस्य यत्स्पर्शे स्नानं तस्योर्ध्वोच्छिष्टस्य
१० कामतस्तत्स्पर्शे पडुपवासतुल्यः प्राणापत्यः । तथा च हारीतः

“अनुच्छिष्टस्य संस्पर्शे स्नानं येन विधीयते । उच्छिष्टस्तेन संस्पृष्टः प्राणापत्यं समाचरेदिति” ॥
तथा च सुमंतुः

“चंडालं पतितं दृष्ट्वा तथा नारी रजस्वलां । उच्छिष्टं तु द्विजः स्पृष्टः प्राणापत्येन शुद्ध्यति” ॥
एतत्कामतः । यत्तु आपस्तंबः

- ११ “भुक्त्वोच्छिष्टोऽत्यज्ञैः स्पृष्टः प्राणापत्यं समाचरेत् । अर्द्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद आमाशने तथेति” ॥
तत्र अर्द्धोच्छिष्ट इति मुखे प्रासप्रक्षेपमात्रं कृतं न तु निर्गीर्णः । अकामतः स एव
“भुक्त्वोच्छिष्टस्त्वनाचांतश्चांडालैः श्वपचेन वा । प्रनादात्स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशोधनं ॥
“गायत्र्यष्टसहस्रं तु द्वुपदानां शतं तथा । त्रिरात्रोपोपितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध्यतीति” ॥
यत्तु स एव

- २० “चंडालेन तु संस्पृष्टो विशौचस्तु द्विजोत्तमः । उपोष्य रजनीमेकां पंचगव्येन शुद्ध्यतीति” ॥
तद्वापद्यकामतः । काश्यपः
“श्वशूकरांत्यचांडालमयमांडरजस्वलाः । यद्युच्छिष्टः स्पृष्टोत्तत्र कृच्छ्रं सांतपनं चरेत्” ॥
एतत्कामतोऽभ्यासे । मयं सुरा । अन्यत्राल्पप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ।
तथा च वृद्धशातातपः

- २१ “उच्छिष्टः संस्पृष्टो द्विप्रो मयं शूद्रं शुनोऽशुचीन । अहोरात्रोपितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्ध्यति” ॥
यत्तुच्छिष्टादेः श्वादिस्पर्शे संवर्तः
“कृतमूत्रपुरीषो वा मुक्तोच्छिष्टोऽथवा द्विजः । श्वादिस्पर्शे नपेदेव्याः महत्स्नानपूर्वकमिति” ॥
तदकामतः । यत्त्वपराके आपस्तंबः

“ उदक्या स्पृष्ट उच्छिष्टो विड्वराहैश्च कुक्षुटै । कात्रमानारिकत्र्याद्भिरुपवामेन शुद्धचतीति ”
तदापद्यमामत । यत्तु व्याघ्र

‘ चडालोदकमस्पृष्ट स्नान कृत्वा विशुद्धचति । उच्छिष्टस्तेन सम्पृष्टत्रिरात्रेण विशुद्धचतीति ” ॥
तदप्यमामत एव । यत्तु दक्षः

“ पौने मैथुनसप्तमं तथा मूत्रपुरीषयो । सम्पर्श यदि गच्छेत्तु शबोदक्यात्यजै सह ॥ ९

“ दिनमेक चरेन्मूत्रे पुरीषे तु दिनद्वये । दिनत्रय मैथुने स्यात्पाने तु स्याच्चतुष्टयमिति ” ॥

तत्कामत । संवर्ते

“ चर्मार रजक वेण धर्षिक नटमेव च । एतै स्पृष्टस्तथोच्छिष्ट एकरात्र पय पिबेत् ॥

“ तैरुच्छिष्टैस्त्रिरात्र स्याद् घृत प्राश्य विशुद्धचतीति ” । अधोच्छिष्टविषय चेद । ऊर्ध्वो
च्छिष्टे तु त्रिरात्र । तथा च लघुहारीतः

१०

“ उच्छिष्ट सस्पृष्टो नटरजसमोचकान् । अधोच्छिष्टो यदा स स्यादेकरात्रमभोजन ॥

“ ऊर्ध्वोच्छिष्टो यदा स स्यात्प्रायश्चित्त भवेदिदा उपवासत्रिरात्र स्याद्घृत प्राश्य विशुद्धचतीति ” ॥

अतश्च । ऊर्ध्वोच्छिष्टस्य तैरुच्छिष्टै स्पर्श पद्भ्याम् । एवमेव यत्रोच्छिष्टस्य चाडालदिस्पर्श
पद्भ्याम् तथाधोच्छिष्टस्य तदद्भ्याम् त्रिरात्र । अत एव शातातपः

“ उच्छिष्टस्तु स्पृष्टोद्विप्रश्चाडालं तु कथयन् । ऊर्ध्वोच्छिष्टस्तु सम्पृष्ट्य द्वित्र सातपन चरेत् ॥ ११

“ अधोच्छिष्टस्त्रिरात्रात्ते पनगव्येन शुद्धचतीति ” । सातपनमिह सप्ताहसाध्य । यत्तु
चाडालादीनुपक्रम्य दृढशातातपः

“ अशुद्धान्स्वयमप्येतानशुद्धश्च यदा स्पृशेत् । विशुद्धचत्युपवासेन त्रिरात्रेण तत शुचि ” ॥
तथा एतानेव प्रकृत्याह देवतः

“ अशुद्धान्स्वयमप्येतानशुद्धो यदि सस्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन पुन कृच्छ्रेण वा पुनरिति ” ॥ १०

तत्राशुद्धानिति स्वरूपकीर्तन । मूत्रादिरुरणेन वा स्वयमशुद्ध इत्यथोच्छिष्टदिना । एक-
रात्रमापद्यज्ञानत । त्रिरात्र ज्ञानत । कृच्छ्रस्त्वम्यासे । मिताक्षरायां तु दृच्छ्र श्वासादि-
विषय । श्वादिषु तूपवास इति । यत्तु शापातपः

“ अत्यने हस्तकाष्ठेन वाससा स्पृष्ट एव वा । प्रसाल्याग तदा शमे उच्छिष्टस्तु निशा सिपेदिति ” ॥
तदशुद्ध एव विषये । उच्छिष्टस्य पुरोपम्पर्शं लघुहारीतः

११

“ श्वविष्टा पावविष्टा वा ककगृध्रनरम्य च । अधोच्छिष्टस्तु सम्पृष्ट मनीषे जत्र्याविशेत् ॥

“ ऊर्ध्वोच्छिष्टस्तु सम्पृष्ट्य प्रायश्चित्तमिदं चरेत् । उपोष्य रत्ननीमेसा पनगव्येन शुद्धचति ” ॥
उच्छिष्टस्य चाडालात्सम्पर्शं विशेषमाह हारीतः

“ उच्छिष्टस्तु स्पृष्टोद्विप्रश्चाडालं कथयन् । ऊर्ध्वोच्छिष्टस्तु सम्पृष्टो द्वित्रात्रयग चरेत् ॥

“अथोच्छिष्टो यदा स स्यात्प्रायश्चित्तं भवेदिदं । निराणमुपवास स्यात्पचगव्येन शुद्धचर्तति” ॥

पराशरः (७११)

“ उच्छिष्टोच्छिष्टसस्पृष्ट शुना शूद्रेण वा पुन । उपोष्य रजनीमेका पचगव्येन शुद्धचर्तति” ॥

उच्छिष्टश्चासावुच्छिष्टसस्पृष्टश्चेति विग्रह । तवर्णविषयमेतत् । अग्निः

५ “ उच्छिष्टोच्छिष्टसस्पृष्टो ब्राह्मणो ब्राह्मणेन तु । दशरूप नपेत्पश्चाद्वायव्या शोधन भवेत्” ॥

ब्रह्मपुराणे

“ उच्छिष्टेन तु विप्रेण द्विन स्पृष्टस्तु तादृश । उभौ स्नान प्ररुस्त सद्य एव समाहिताविति” ॥

उच्छिष्ट विप्र प्रकृत्याह पराशरः (७१२)

“ अनुच्छिष्टेन शूद्रेण स्पर्शं स्नानं विधीयते । तेनोच्छिष्टेन सस्पृष्ट प्राणापत्य समाचरेदिति” ॥

१० यत्तु ब्राह्मे

“ उच्छिष्टेनाथ शूद्रेण विप्र स्पृष्टस्तु तादृश । उपवासेन शुद्ध स्याच्छुना सस्पृष्ट एव वेति” ॥

तदापचशक्तस्य । देवलोऽपि

‘ उच्छिष्ट मानव स्पृष्ट्वा भोज्य वाऽपि समाहित । तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्यात्म्य शुद्धचर्तति” ॥

द्रव्यहस्तस्योच्छिष्टस्पर्शं मनुः (९।१४२)

१९ ‘ उच्छिष्टेन तु सस्पृष्टो द्रव्यहस्त कथंचन । अनिधायैव तद्रव्यमाचात शुचितामियात्” ॥

एतच्च पेयविषय । भोज्यविषये तु वसिष्ठः

“ प्रचरत्तन्नपानेषु यद्युच्छिष्टमुपस्पृशेत् । भूमौ निधाय तद्रव्यमाचात प्रचरेत्तत् ” ॥ द्रव्यस्य

त्वम्युक्षण कार्यमित्याहतु शंखलिखितौ “ द्रव्यहस्त उच्छिष्टो निधायाम्युक्षयेद्द्रव्यमिति” ।

उच्छिष्ट उच्छिष्टस्पृष्ट । एतच्चानुच्छिष्टहस्तादिना स्पर्श । साक्षादुच्छिष्टहस्तादिस्पर्शं

२० त्वभोज्यमेव । यथाह वसिष्ठः (१४।२०-२१) “ उच्छिष्टमगुरोरभोज्य स्वमुच्छिष्ट-

मुच्छिष्टोपहत चेति” । उच्छिष्टस्य तैलाम्यक्तस्य च मूत्रादिकरणे आपस्तंब

“ तैलाम्यक्तम्वनाचात श्मश्रुर्गमिण मैथुने । मूत्रोच्चार यदा कुर्यादहोरात्रेण शुद्धचर्तति” ॥

उच्छिष्टस्य सूर्यादिदर्शने दोष उक्तो मार्कण्डेयपुराणे

“ सूर्येन्दुतास्का दृष्टा यैरुच्छिष्टै क्लृप्तान । तेषा याम्यैर्नरैरक्षिन्यस्तो बन्धि समिद्धचते” ॥

२९ अत्र च स्नातकत्रतलोपे च ‘ प्रायश्चित्तमभोजनमिति” मनुक्तं द्रष्टव्यम् । तस्यैव चाडालादि-

दर्शने वीधायनः “ चाडालादिदर्शने ज्योतिषा दर्शन । सभापणे ब्राह्मणसभापणं ।

उच्छिष्टदर्शने त्वेकरात्रमुपवास । संभापणे द्विरात्र । सहगमने सत्रैल स्नानमिति” ।

चाडालदर्शन इत्यनुच्छिष्टस्य उच्छिष्टदर्शने इति उच्छिष्टस्य चाडालदर्शने इत्यर्थ ।

एवमप्रेऽपि । उच्छिष्टस्य पलाङ्गादिस्पर्शं गृहस्पतिः

१० “ सुरारण्यदुल्लभुनस्पर्शं कामकृते द्विन । व्यह विवेत्कुशानल सावित्री च जपेत्तया” ॥

इदमूर्ध्वोच्छिष्टस्येति शूलपाणिः । यत्तु स एव

“पलाङ्गुलशुनस्पर्शं स्नात्वा नक्त समाचरेत् । कृतोच्चारस्वहोरात्रं उच्छिष्टोऽथहमाचरोदिति” ॥
तदधोच्छिष्टविषय वा ।

अथानुच्छिष्टस्य नीलीवस्त्रपरिधाने । भविष्यत्पुराणे

“शृणुष्वेति महाबाहो नीलीवस्त्रस्य धारणात् । वाससो गणशार्दूल गदतो मम कृत्स्नश ॥

“पालनाद्विषयाच्चैव तद्वृत्तेरुपजीवनात् । पतितस्तु भवेद्विप्रश्चिभिर्वर्षैर्विशुद्धयति ॥

“नीलीरक्तेन वस्त्रेण यत्कर्म कुरुते द्विज । स्नान दान तपो होम स्वाध्याय पितृतर्पण ।

“कृया तस्य महायज्ञो नीलीवस्त्रस्य धारणात् ।

“नीलीरक्त यदा वस्त्र कश्चिद्विप्रस्तु धारयेत् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पचगयेन शुद्धयति ॥

“रोमकूपे यदा गच्छेद्रसो नील्यादिक क्वचित् । त्रिवर्षेषु च सामान्य तप्तवृच्छ विशोधन ॥

“नीली दारु यदा भिद्याद्ब्राह्मणस्य शरीरत । शोणित दृश्यते यत्र द्विजश्चाद्वायण चरेत्” ॥ १०

इदमज्ञाने । ज्ञाने तु द्विगुण । अत्रापवाद । नीलीत्यनुवृत्तावापस्तंभः “स्त्रीणां व्रीडार्थं सयोगे शयनीयेन दुष्यतीति” । एवमेव केशनिर्मितवस्त्रधारणे चोपवास । “पचगव्य धृत हिरण्योदक चाधिकमिति” स्मृत्यर्थसारे ।

अथ रुद्रनिर्माल्यस्पर्शं । कालिकापुराणे ‘सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्लुत शुचि” ।

अथ रजस्वलाया असृश्यस्पर्शं । तत्र रजस्वलयो सपत्न्योरेकगोत्रयो स्पर्शं वसिष्ठः १९

“सृष्टे रजस्वलेऽन्योन्य सगोत्रे त्वेकभर्तृके । कामादकामतो वाऽपि सद्य स्नानेन शुद्धयत” ॥

असपत्न्योस्तु सवर्णयो स्पर्शं मार्कण्डेयः

“उदक्या तु सवर्णाया सृष्टा चेत्स्यादुदकयया । तस्मिन्नेवाहनि स्नाता शुद्धिमाप्नोत्यसशय” ॥

इदं चाकामत । कामतस्तु काश्यपः

“रजस्वला तु ससृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्र निराहारा पचगव्येन शुद्धयति” ॥ २०

यत्तु पराशरः (७।१३।१७)

“सृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्य ब्राह्मणी ब्राह्मणी तथा । तावत्तिष्ठेन्निराहारा त्रिरात्रेणैव शुद्धयतीति” ॥

तत्कामतोऽभ्यासे । सहशयनादिचिरस्पर्शं वा । असवर्णास्पर्शं पुन स एव

“रजस्वला तु ससृष्टा रानन्या ब्राह्मणी च या । त्रिरात्रेणैव शुद्धि स्यात्प्राप्तस्य वचन यथा ॥ २१

“रजस्वला तु ससृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या । पचरात्र निराहारा पचगयेन शुद्धयति ॥

“रजस्वला तु ससृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी च या । पञ्चरात्रेण विशुद्धि स्याद्ब्राह्मण्या कामकारत ॥

“अज्ञानतश्चरेदद्धं ब्राह्मणी सर्वजातिषु” । अत्र यथा ब्राह्मणीरजस्वलयो स्पर्शोऽपवास पंच

गव्याशन । तथाऽन्यासामपि सवर्णरजस्वलास्पर्शं तदेव । यथा ब्राह्मण्या क्षत्रियास्पर्शं

त्रिरात्र तथा क्षत्रियाया वैश्याया शूद्रास्पर्शोऽपि तदेव च । भवदेवनिबंधं स्मृतिः ३०

“ रजस्वला तु या नारी अन्योन्यमुपसंस्पृशेत् । सवर्णे पंचगव्येन त्रिरात्रमसर्गके ” ॥
पंचगव्येन उपवाससहितेनेति भवदेवः । तथा शातातपः

“ रजस्वले उभे नार्यावन्योन्यं स्पृशतो यदि । सवर्णे पंचगव्येन ब्रह्मकूर्वमतः परमिति ” ॥
यत्तु वृद्धसिद्धः

- ६ ‘ स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपि वा । कृच्छ्रेण शुद्धयते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्धयति ॥
‘ स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा । कृच्छ्राद्धीच्छुद्धयते पूर्वा उत्तरा तु तद्वर्द्धतः ॥
‘ स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजाऽपि वा । उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरोत्रेण चोत्तरा ॥
‘ स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं वैश्या शूद्रा तथैव च । त्रिरात्राच्छुद्धयते पूर्वा उत्तरा तु दिनद्वयात् ॥
‘ वर्णानां कामतः स्पर्शं शुद्धिरेषा पुरातनीति ” ॥ एतच्च कामतोऽभ्यासे । दानेन पादकृच्छ्र-

१० प्रत्यान्नायेन । पतितचांडालदिस्पर्शं वृद्धसिद्धवृहस्पती

“ पतितांत्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला । तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

“ प्रथमेऽग्निह त्रिरात्रं स्याद्वितीये द्वहमेव तु । अहोरात्रं तृतीयेऽग्नि चतुर्थे नक्तनेन च ॥

“ शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना च द्वहमाचरेत् ” ॥ तान्यवशिष्टानि दिनानि व्यतिक्रम्य ।
अनाशकेन नीत्येत्यर्थः । अत्र सर्वत्र पंचगव्यप्राशनमपि कर्तव्यमिति भवदेवः । यत्तु

१५ बौधायनः

“ रजस्वला तु संस्पृष्टा चांडालंत्यश्वनायसैः । तान्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुद्धयतीति ” ॥

एतदशक्त्याः । अरामे वा । यत्तु वृद्धशातातपः

“ उदन्या सूतिका वाऽपि शान्त्यं संस्पृशेद्यदि । त्रिरात्रेणैव शुद्धयेत् इति शातातपोऽब्रवीत् ” ॥ तथा

“ चांडालैः श्वपचैर्वाऽपि आत्रियो स्पृश्यते यदि । त्रिरात्रोपोपिता भूत्वा पंचगव्येन शुद्धयति ” ॥

२० काश्यपः

“ चांडालेन तु संस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला । तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

“ त्रिरात्रमुपवासः स्यात्पंचगव्येन शोधनं । तानिशास्तु व्यतिक्रम्य अनाघ्रातं तु कारयेदिति ” ॥

तदेतत्प्रथमदिनविषयं । शूलपाणिस्तु काश्यपरात्रये प्रथमादिदिनन्यथा नास्ति । त्रिरात्रेणैवेति
वृद्धशातातपवास्यात् । तथा च कामविषयमित्याह । तन्न । चार्हस्पत्येन प्रथमदिन एव

२५ त्रिरात्रस्य व्यवस्थितत्वात्तद्विषयत्वमेव च न्याय्यमिति । उपवासासमर्थायां त्वंगिराः

“ चांडालः श्वपचो वाऽपि यद्यत्रेयी स्पृशेद्यदि । अश्लकृष्टैर्वर्तंतं पंचगव्येन शुद्धयति ” ॥

पंचगव्यपानं तु स्नानानंतरं कार्यं । चांडालेन सहैकवृक्षाद्यारोहणे पराशरः

“ एकवृक्षसमारूढश्चांडालोऽथ रजस्वला । अहोरात्रोपितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्धयति ” ॥

श्चादिस्पर्शं विशेषमाह यमः

“ रजस्वला तु सस्पृष्टा शुना जत्रुक्त्वायसै । निराहारा भवेत्तावद्यावत्कालेन शुद्धयति ” ॥
एतदकामत । कामतस्तु रजस्वलानुवृत्तौ बृहस्पतिः

“शुना चोच्छिष्टया शूद्रा सस्पृष्टा द्दहमाचरेत् । अहोरात्र तृतीयेऽन्हि परतो नक्तमाचरेदिति” ॥
प्रथमद्वितीयदिने श्वादिस्पर्शे व्यह परतश्चतुर्थे । अत्रापि तान्यहानि व्यतिक्रम्येति योज्य ।
यत्तु बौधायनः

“रजस्वला तु सस्पृष्टा ग्राम्यकुक्कुटसूकरै । श्वभि स्नात्वा पित्रेत्तावद्यावच्चद्रस्य दर्शनमिति” ॥
चद्रदर्शानक्तमित्यर्थ । एतदशक्ताया । चतुर्थदिनविषय वा । रजकादिस्पर्शे तु श्वस्पर्शसमानमेव ।
तयो समानत्वादिति शूलपाणिः । यत्तु प्रचेताः

‘ रजस्वला तु भुजांना श्वात्यजादि स्पृशेद्यदि । पचरात्र निराहारा पचगव्येन शुद्धयतीति ” ॥
तत्कामतोऽभ्यासे । भोजनकाले श्वात्यजादिस्पर्शे तु बौधायनः

“ रजस्वला तु भुजांना श्वात्यजादि स्पृशेद्यदि । गोभूत्रयावमाहारा पद्भ्यां विशुद्धयति ॥
“ अशक्तौ काचन दद्याद्विप्रेभ्यो चापि भोजनमिति ” ॥

“ उच्छिष्टोच्छिष्टसस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला । कृच्छ्रेण शुद्धयेत् पूर्वा शूद्रा दानैरपोषितेति ” ॥
अत्र पूर्वाशब्देन ब्राह्मणशत्रियवैश्यस्त्रियोऽभिधीयते । तेन रजस्वलयो समानजातीययो
रुच्छिष्टयो । ब्राह्मणीशत्रियावैश्याना परस्पर स्पर्शे प्राजापत्यः “ स्वम्बानतरस्पर्शे
त्वेकैकवृद्धिरूहनीया । तादृशशूद्रयो परस्पर्श तृपवाससहितप्राजापत्यप्रत्याघ्रायदानेन
शुद्धि ” । एतच्च कामत । अकामतस्तदर्थं । शूलपाणिस्तु

“ उच्छिष्टेन तु सस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला । कृच्छ्रेण तु विशुद्धयेत् शूद्रा दानेन शुद्धयतीति ” ॥
पपाठ । तत्रोच्छिष्टेन चाडालादिना । दानेन कृच्छ्रप्रत्याघ्रायेन । येषु रजम्बलात्वमेव
निमित्तमतो न क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मण्यादिभ्यो विशेष इति शूलपाणिः ।

उच्छिष्टद्विजपस्पर्शे तु मार्कंडेयः

“ द्विजान्कथंचित्पुच्छिष्टान् रज स्त्री यदि सम्पृशेत् । अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूत्रोच्छिष्टे व्यह क्षिपेदिति ” ॥
अत्र यद्यप्यविशेष श्रूयते तथापि ब्राह्मण्यपेक्षया उच्छिष्टशत्रियादिभ्यो ब्राह्मण्या आधिक्य
कल्प्य । एव हीनाया उच्छिष्टोत्तमस्पर्शे न्यून ।

भोजनकाल रजस्वलातर दृष्ट्वा पुनर्भोजने त्वापस्तंबः

‘ उदक्या यदि वा भुक्ते दृष्ट्वाऽप्या तु रजस्वला । आम्नान्कालनाश्रीयाद्ब्रह्मकूर्चं तत पिबेत् ” ॥
एतच्च कामत । चाडालदर्शने त्वत्रिः

“ रजस्वला तु भुजाना चाडाल यदि पश्यति । उपवासत्रयं कुर्यात्प्राजापत्य तु क्रमन इति ” ॥
रजस्वलाया श्वादिदर्शने व्यासः

“ रजस्वला यदा दृष्टा शुना जंशुकरासभैः । पंचरात्रं निराहारा पंचगव्येन शुद्धचतीति ” ॥
रजस्वलाया आशौचिस्पर्शे शातातपः

“ आर्तवाभिप्लुता नारी स्पृशे श्वेच्छ्वसूतकं । ऊर्ध्वं त्रिरात्रं स्नातां तां त्रिरात्रमुपवासयेत् ” ॥
स्पृष्ट्वा भोजनादौ अग्निः

५ “ आर्तवाभिप्लुता नारी मृतसूतकयोः स्पृशेत् । भुक्त्वा पीत्वा चरेत्कृच्छ्रं स्पृष्ट्वा तु व्यहमेव त्विति ” ॥
आशौचिस्पर्शे स्नानात्प्राग्रजोदर्शने मार्कण्डेयः

“ मृतसूतकसंस्पर्शे ऋतुं दृष्ट्वा कथं भवेत् । नास्नानकालमक्षीयाद्दुष्का चांद्रायणं चरेदिति ” ॥
आस्नानकालं चतुर्यदिनपर्यन्तं । षट्पन्नरत्ने स्मृत्संतरे

“ अप्रीयत्ये समुत्पन्ने मलजद्वाससा यदि । अभिपेकेण भुक्तिः स्याद्दिनत्रयमभोजनं ” । अभि-
१० पेकेण भुक्तिः । सद्यःस्नानेन भोजनम् । इदमशक्तायाः । बालापत्याविषयं वा । अन्यस्यास्तु
त्रिरात्रोपवासः । बंधुमरणश्रवणादौ व्यासः

“ मलजद्वासनायास्तु अप्रायत्यं भवेद्यदि । अभिपेकेण शुद्धिः स्यान्नाशनं वा दिनत्रयमिति ” ॥
अत्रापि पूर्ववद्व्यवस्था । दिनत्रयमित्यवशिष्टकाशोपलक्षणं । अप्रायत्यं बंधुमरणादि । स एव
“ आर्तवाभिप्लुता नारी नात्रगाहेत्कदाचन । उद्धृतेन जलेनैव स्नात्वा शेषं समापयेत् ॥

१९ “ स्वकं गात्रं भवेद्दग्निः सांगोपांगमलैर्युतं । न वल्लपीडनं कुर्यान्नान्यवासा भोत्पुरनरिति ” ॥
तथा परादारः

“ स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रांतरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥

“ सिक्तगात्रा भवेद्दग्निः सांगोपांगमलैश्चन । न वल्लपीडनं कुर्यान्नान्यद्वाससश्च धारयेदिति ” ॥

अथ परंपरास्पर्शे । तत्राचेतनदंडादिव्यवधाने याज्ञवल्क्यः (आ. १६८)

२० “ उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टमैरुसंस्पृशेत् । अदिग्मानि जपेच्चैव गायत्री मनसा सकृदिति ” ॥
चेतनव्यवधाने तु मानवः “ शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा कालेन शुद्धचतीति ” ॥

अशुचिलगुनादिस्पृष्टिस्पर्शे तु शातातपः

“ अशुचिं संस्पृशेद्यस्तु एक एव प्रदुष्यति । तस्पृष्टाऽप्यो न दुष्येत सर्वद्वेष्येष्वयं विधिरिति ” ॥
तथा “ संहतानां तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते । तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्पृष्टिनामपि ” ॥

२९ क्वचिदचेतनव्यवधाने तु वचनात्प्रायश्चित्ताधिक्यं । यथाहापस्तंबः

“ एकदास्रां समारूढश्चांडालादिर्यदा भवेत् । ब्राह्मणस्तत्र निवसन्स्नानेन शुचितामियान् ” ॥
आदिशब्दाद्बुद्ध्यादीनां ग्रहणं । शाब्दाग्रहणमवयवव्युपलक्षणमिति प्राच्याख्यायानं ।
तथा स एव

“ एकवृक्षसमारूढौ चांडालब्राह्मणौ यदि । फलं भक्षयतस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

“ ब्राह्मणानामनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्धयति ॥”

तथा स एव

“ एकशाखासमारूढः फलान्यैश्चात्यसौ यदि । प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्यात्पंचगव्यं विशोधनमिति ॥”

अत्र व्यवधानसन्निधानाम्यामेकरात्रत्रिरात्रे । मतिपूर्वं चैतत् । अमतिपूर्वं तु ब्रह्मपुराणे ९

“ विप्रश्चंडालसहितो यत्रैकस्मिन्वनम्पतौ । अज्ञानात्तु फलं भुंक्ते चरेत्तत्रावमर्षणं ॥”

अत्रापवादमाह पराशरः (७।३६)

“ रय्याकर्हमतोयानि नावः पंथास्तृणानि च । स्पर्शनाज प्रदुष्यंति पक्केष्टकचितानि च ॥”

अत्र परंपरास्पर्शेऽपि स्पर्शशब्दो गौणः । तत्र वचनात्प्रायश्चित्तं ।

स्पर्शप्रायश्चित्तापवादमाह बृहस्पतिः

“ तीर्थे विवाहयात्रायां संग्रामे देशविक्षुवे । नगरआपदाहेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यतीति ॥”

एवमन्यान्यपि उच्चावचावचनानि व्यवस्थापनीयानि ।

ब्राह्मणस्य चैत्यवृक्षदिस्पर्शे पराशरः (१२।२९)

“ चैत्यवृक्षश्चित्तिर्यूपश्चांडालः सोमविक्रयी । एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जल्माविशेदिति ॥”

क्षत्रियादीनां न्यूनं कल्प्यं । इत्यस्पृश्यस्पर्शमायश्चित्तानि ।

अथ श्रादिदंशे । तत्र मनुः (११।१०९)

“ श्वशृगालखरैर्दंष्ट्रे ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुद्धयतीति ॥”

प्राणायामे विशेषतः प्राशनं चाह याज्ञवल्क्यः (आ. २७७)

“ पुंश्वलीवानरखरैर्दंष्ट्रेऽश्वोष्ट्रादिवायसैः । प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धयतीति ॥”

एतच्च नाभेरधस्तादीपदस्य । यत्तु सुमंतुः “श्वशृगालमृगानमहिर्पानाखिलैरकरमनकुलमार्जार- २०

मृषिकाप्लवकाकपुरुषदधानामापोहिष्ठीयाभिः स्नानं प्राणायामत्रयं चेति । एतच्च पादयोः

किंचिदधिकदंशे । यत्तु गद्यदेवलः “ विषाणि दंष्ट्रैः श्वशृगालविड्वराहखरनरबायसपुंश्वलीभि-

र्दंष्ट्रैः स्रवंतीमासाद्य पादेषु प्राणायामान्कुर्यादिति ” । एतद्रूपि ततोऽप्यधिकदंशे ।

नाभेरूर्ध्वं दंशे तु बौधायनः

“ शुना दष्टस्तु यो विप्रो नदीं गत्वा समुद्रगां । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धयतीति ॥” २५

नाभेरधस्तादतिगाढदशविषयं वा । एतस्मिन्नेव विषये देवलः “ श्वदष्ट सागरगाया नद्यां

स्नातो निराहारः प्राणायामशतमावर्तयन्त्रिरात्रादपगतपाप्मा भवतीति ” । तत्राभेरूर्ध्वं

गाढदंशे । अत्रैव शंखः

“ नीलीकाष्ठक्षतो विप्रः शुना दष्टन्तथैव च । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्यात्पुंश्वलीदशनस्तत ॥” इति ।

यमोऽपि

“ श्वश्रुगालशूकरखरोष्ट्रश्वानरकुंजरैः । एतैस्तु ब्राह्मणो दष्टखिरन्हः समुपस्पृशेत् ॥

“ हविव्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान्सप्त पंच चेति ” । ब्रह्मचार्यधिकारे हारीतः “ शुना दष्टस्यहमेकाहारः समुद्रगां नदीं गत्वा प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य ततः शुचिरेवमेव गोमायुमाज्जारनकुल्मसूपकैर्दद्यात् ” । ब्रह्मचार्यधिकारे पैठीनसिरपि “ शुना दष्टस्य त्रिरात्र-
९ मुपवासो विप्रगृहे वासश्च ” । यत्तु शातातपः

“ गवां शृंगोदकस्नातः शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः । समुद्रदर्शनाद्वाऽपि शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ॥

“ वेदविद्याम्रतस्नातः शुना दष्टस्तु वै द्विजः । हिरण्योदकमिश्रं च घृतं प्राश्य विशुद्धयति ” ॥
तत्राभेरधस्तादीपदष्टविषयं । वचनाद्विशिष्टब्राह्मणमात्रविषयं वा । समुद्रदर्शनं तर्त्तारवासिनां ।
व्रतस्थस्य विशेषमाह बौधायनः

१० “ व्रतस्थस्तु शुना दष्टखिरात्रमुपवासयेत् । सघृतं यावकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत् ” ॥
यत्तु शातातपः

“ अत्रतः सन्नतो वाऽपि शुना दष्टो भवेदिजः । हिरण्योदकमिश्रं तु घृतं प्राश्य विशुद्धयतीति ” ॥
तदन्यताशक्तविषयं । ब्राह्मणरहितग्रामे तु पराशरः (९।९)

“ असद्ब्राह्मणके ग्रामे शुना दष्टो द्विजोत्तमः । वृषं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ” ॥

११ स्त्रीणां विशेषमाह पराशरः

“ ब्राह्मणी तु शुना दष्टा जंत्रुकेन वृकेण वा । उदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ” ॥
बौधायनोऽपि

“ ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दष्टिं निपातयेत् । नक्षत्रदर्शनाद्वाऽपि शुना दष्टा शुचिर्भवेत् ॥

“ कृष्णपक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन । यां दिशं मनते सोमः तां दिशं त्यजलोकयेदिति ” ॥

२० अंगिरसा तत्र पंचगव्यप्राशनमप्युक्तं

“ ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दष्टिं निपातयेत् । यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं कर्म भवेत् ॥

“ यां दिशं तु गतः सोमस्तां दिशं वाऽजलोकयेत् । सोममार्गेण सा पूता पंचगव्येन शुद्धयतीति ” ॥

ब्राह्मणीग्रहणमुपलक्षणम् । व्रतस्थस्त्रीविषये पराशरः

“ त्रिरात्रमेवोपवसेच्छुना दष्टा तु सन्नता । सघृतं यावकं भुत्वा व्रतशेषं समापयेत् ” ॥

२१ रजस्वलायां विशेषमाह शुलस्त्यः

“ रजस्वला यदा दष्टा शुना नञ्करासभैः । पंचरात्रं निराहारा पंचगव्येन शुद्धयति ॥

“ ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा । चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दष्टेऽन्यत्राप्युतिर्भवेदिति ” ॥

अन्यत्र रजस्वलावस्थाया इति शेषः । शुनाघातादिषु शातातपः

“ शुनाप्रातावलीङ्गस्य नवैर्विद्वलितस्य च । अद्धि प्रक्षालन शौचमाग्निना चोपचूलनमिति ” ॥

उपचूलन तापन । ऋणे कृम्युत्पत्तौ तु बाँधायनः

“ ब्राह्मणस्य ऋणद्वारे पूयशोणितसंभवे । कृमिरल्पघते यस्य प्रायश्चित्त कथं भवेत् ॥

“गोमूत्र गोमय क्षीर दधि सर्पिं कुशोदक । ज्यह स्नात्वा च पीत्वा च कृमिदष्ट शुचिर्भवेदिति” ॥

एतच्च नाभेरधस्ताज्ज्ञेय । मनुरपि

“ ब्राह्मणस्य ऋणद्वारे पूयशोणितसंभवे । कृमिरल्पघते यस्य प्रायश्चित्त कथं भवेत् ॥

“ गवा मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्य स्नानमाचरेत् । त्रिरात्र पचगव्याशी त्वचो नाम्ना विशुद्धयति ॥

“ नाभिकटातरोद्भूते ऋणे चोत्पद्यते कृमि । षड्रात्र तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्य शिरोधण ” ॥ इति ।

यत्तु ज्ञातापत्तः

“ ब्राह्मणस्य ऋणद्वारे यदा सपद्यते कृमि । प्रायश्चित्त तदा कार्यमिति ज्ञातापत्तोऽत्र वीत् ॥ १०

“गोमूत्र गोमय क्षीर दधि सर्पिं कुशोदक । स्नात्वा पीत्वा च कृत्वा च कृमिदष्ट शुचिर्भवेदिति” ॥

तदीपदष्टविषय । पराशरेण तु वर्णभेदेन प्रायश्चित्तभेद उक्तः (१४९४८)

“ ब्राह्मणस्य ऋणद्वारे पूयशोणितसंभवे । कृमिरल्पघते यस्य प्रायश्चित्त कथं भवेत् ॥

“ गवा मूत्रपुरीषेण दधिक्षीरेण सर्पिषा । ज्यह स्नात्वा च पीत्वा च कृमिदष्ट शुचिर्भवेत् ॥

“ क्षत्रियोऽपि सुवर्णस्य पचमापन्नद्रापयेत् । गोदक्षिणा तु वैदयस्याप्युपवास विनिर्दिशेत् ॥ १९

“ शूद्राणां नोपवास स्यात् शूद्रो दानेन शुद्धयतीति ” । स्नान पान च पचगव्येनैव । दान गोदान । एतदपि नाभेरधस्ताज्ज्ञेयम् । नाभेरपरि विशेष उक्तो भविष्यत्पुराणे

“ ब्राह्मणस्य ऋणद्वारे पूयशोणितसंभवे । कृमिरल्पघते यस्य निवृत्तिं वच्मि तस्य तु ॥

“ गवा मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्य स्नानमाचरेत् । दधिक्षीरघृत प्राश्य त्रिरात्रेण विशुद्धयति ॥

“ अधो नाभे प्रदष्टस्य आपदाद्विनतात्मन । एतद्विनिर्दिशेत्प्राज्ञ प्रायश्चित्त स्वगाधि ॥ २०

“नाभिकटातरे वीर यदा चोत्पद्यते कृमि । षड्रात्र तु तदा प्रोक्तं प्रायश्चित्त मनीषिभिरिति” ॥

एतन्मन्यान्वपि वचनानि व्यत्रस्थापनीयानि । इति संसर्गप्रायश्चित्तम् ।

अथोपपातकेषु मायश्चित्तानि । तान्याह पाद्मवल्कथः (प्रा २९४-२४२)

“ गोवधो आत्यताम्येयमृणाना चानभत्रिया । अनाहिताग्निता पण्यत्रियस्य परिवेदन ॥

“ भृतादध्ययनादानं भूतकाश्यापन तथा । पारदार्यं पारिवित्यं वार्धुष्यं लरणत्रिया ॥ २९

“ स्त्रीशूद्रत्रिभूतवधो निदितायापनीवन । नास्तिकस्य वतलोपश्च मुताना चैव त्रियस्य ॥

“ धान्यद्रुष्यपशुम्येयमयाज्याना च यानत्र । पितृमालमुन्वतयागस्तडागारामत्रियस्य ॥

“ कन्यासद्रुषणं चैव परिर्विद्वक्याजन । कन्याप्रदानं तन्मैव कौण्डिन्यं वतलोपन ॥

“ आत्मनोऽर्धं त्रियारभो मयपस्त्रीनिषेवणम् । स्वाध्यायाग्निमुन्वतयागो बाधवत्याग एव च ॥

“ ईधनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनं । हिंस्रयंत्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥

“ शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनगोनिनिषेवणम् । तथैवानाश्रमे वासः पग्नपरिपुष्टता ॥

“ असच्छास्त्राधिगमनमाक्रेष्वधिकारिता । भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकमिति ” ॥

तत्र गोवध उक्तं वधप्रायश्चित्तप्रसंगेन । तत्रत्यान्येव मानवानि त्रैमासिकादीनि याज्ञ-
५ वल्क्यीयानि च चांद्रायणादीनि वक्ष्यमाणेषु व्रात्यतादिव्यपि विशेषविहितैः प्रायश्चित्तैः सह
तुल्यविकल्पतया व्यवस्थया वा योज्यानि । न च विशेषविहितैः सामान्यविहितानां बाधः ।
उपपातकसंज्ञानार्थव्यापत्तेः । सामान्यप्रायश्चित्तप्रकृत्यैव हि सार्ववर्ती नान्यथा प्रयोजनान्तरा-
भावात् । अत एव याज्ञवल्क्यः (प्रा. २६५) .

“ उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चांद्रायणेन च । पयसा चापि मासेन पराकेणाथवा पुनरिति ” ॥

१० मनुश्च (११।११७) .

“ एतदेव व्रतं कुर्य्वरूपपातकिनो द्विजाः । अवकीर्णिवर्जं शुद्धार्थं चांद्रायणमपि वेति ” ॥

एतदेव त्रैमासिकम् । अवकीर्णिपर्युदासादेवोक्तमनुक्तप्रायश्चित्तेष्वेतत्प्राप्तिर्गम्यते ।

अथ व्रात्यतापाः । याज्ञवल्क्यः (आ. ३७) .

“ आ षोडशाह्वा विशाच्च चतुर्विंशच्च वत्सरात् । ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥ इति ।

१५ अत्र “ सावित्री पतिता यम्य दशवर्षाणि पंच न । सशिवं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥

“ एकविंशतिरात्रं च पित्रेत्प्रसूतियावकं । हविषा भोगयेच्चैव ब्राह्मणसप्त पंच च ॥

“ ततो यावद्दशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतमिति ” व्यासोक्तेरा षोडशादित्याद्मर्यादायां

नाभिध्यातौ । द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्चेत्यत्रापि चतुर्दशक एवानुपयुज्यते । तेन पंचदशैकविंशति-

त्रयोविंशतिवर्षसमाप्त्युत्तरमेव विप्रक्षत्रियविशां क्रमात्पातित्यमिति । याज्ञवल्क्यः (आ. १८)

२० “ अत उर्ध्वं पतत्येते सर्वभर्षवहृष्टकृताः । सावित्रीपतिता ग्रात्या ग्रात्यस्तोषादृते व्रतो रिति ” ॥

एतदशक्तस्योहर्तुर्मनुविष्णु (१४।२६)

“ धेषो द्विजानां सावित्री नान्युच्येत यथाविधौ श्चारायित्वा श्रोत्रं कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेदिति ” ॥

यद्वा तूपनेत्रभावकृता ग्रात्यता तदा पूर्वोक्तमेकविंशतिरात्रं । उपनेत्रसत्त्वे कामतः

पंचदशवर्षातिक्रमे वसिष्ठ आह (११।७६) “ पतितसावित्रीक उदात्तव्रतं चरेत् ।

२५ द्वौ मासौ यावत्केन वर्त्तयेन्मामं पयसाऽर्द्धमासमाप्सियाऽष्टरात्रं धृतेन षड्मासमयाचितं

त्रिरात्रमवभसः अहोरात्रमुपवसेदिति ” । यच्चापस्तंभः “ अनिक्रान्ति सावित्र्याः काल

ऋतुत्रयं त्रैविद्यं ब्रह्मचर्यं चरेदधोपनयनं । ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनमपाध्याप्या ” इति ।

ब्राह्मणादीनां षोडशवर्षाद्यात्मक उपनयनकालेऽतिक्रान्ते ऋतुं मासद्वयं त्रैविद्यं

वेदत्रयार्थं भैक्षाशनं गुरुशुश्रूषणादिकं । तदुद्दालकरुताशक्तस्य । स एव
 “ यस्य पिता पितामह इत्युपनीतौ स्याता ते ब्रह्महस्तस्तुतास्तेषां गमन
 भोजनं विवाहमिति वर्णयेत्तेषामिच्छता प्रायश्चित्तं । यथा प्रथमेऽतिक्रमं ऋतुमेव
 सवत्सरमथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं प्रतिपुरुषसख्याय सवत्सरा-यावतोऽनुपनीता
 स्युः सप्तभिः पात्रमानीभिर्यदति यच्च दूरक इत्येताभिर्यज्ञपवित्रेण सामपवित्राणां ९
 गिरसेनेत्यपि वा व्याहृतिभिरेव वा सोऽध्याप्योऽथ यस्य प्रपितामहादीनां न स्मर्यत
 उपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं पात्रमान्यादिभिरथ गृहमेधोऽभवेशनं नाध्यापनं ततो योऽभिवर्त्तते
 तस्य सस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवदिति ” । ब्रह्महस्तस्तुता । ब्रह्मह
 शब्दवाच्या । यथा प्रथमेऽतिक्रमं ऋतुमेव सवत्सरमिति । प्रथमातिक्रमवद्वत्तुस्याने सवत्सरस्तेन
 प्रतिपुरुष-यब्दं ब्रह्मचर्यमुपनयनानंतरं यावतोऽनुपनीता पुरुषास्तावत्सख्याकरवर्षपर्यंतं १०
 प्रत्यहमेभिर्मन्त्रैः प्रायश्चित्तार्थस्नानं कार्यम् । तत्र मन्त्राः । ‘ यदति यच्चेति ’ सप्त पात्र
 मान्यो । ‘ येन देवा पवित्रेणेति ’ यज्ञपवित्रं । ‘ कया न इति ’ सामपवित्रं । ‘ हस
 शुचिपत् ’ इत्यागिरसः । श्मशानसस्तुता श्मशानवन्निरसनीया । द्वादशाब्दे ब्रह्मचर्यप्रायश्चित्तं ।
 उदकोपस्पर्शनं तु पुरुषसख्याकाब्दानि यावत् । मन्त्रास्त एव । गृहमेधो गार्हस्थ्यं ।
 तेषामध्यापनं नास्ति । तत उत्पन्नस्य प्रकृतिवत् । यथाशालोपनयनमिति ॥ १९

इति व्रात्यता ।

अथ ऋणनापाकरणे । तच्चतुर्विधं । परद्र-यमृणत्वेन गृहीत्वा तस्याप्रदानं । तथा
 “ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणवां जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रनया पितृभ्यो ब्रह्मचर्येण
 ऋषिभ्यः ” इति । यज्ञेनेति सत्यधिकारः । मनुः (१११२७)
 “ इष्टिं वैश्वानरीं चैव निर्वपेद्वद्वदर्थये । क्लृप्तानां पशुयज्ञानां निष्कृत्यर्थमसभव ” ॥ इति । २०
 अद्वदर्थये । सवत्सरान्ते क्लृप्तानां प्रारब्धानामिति केचित् । नित्यतया क्लृप्तानामिति तु
 युक्तं । प्रजापतिः “ समाते सोमयज्ञानां हानौ चाद्रायणं चरेदिति ” । तथा रवाधिकोत्तर-
 वर्षगणनया कामाकामयोर्लैमासिकवाद्रायणादीनि योज्यानि । अतश्च
 “ प्रति सवत्सरं सोमं पशुं प्रत्ययनं तथा । कर्त्तव्याऽग्रयणेऽपि चतुर्मास्यानि चैव हि ॥
 “ एषामसभने कुर्यादिति वैश्वानरीं द्विज ” इति (आ १२९-१२६) याज्ञवल्क्यीयमपि २९
 सोमादेर्द्वितीयादिवर्षेष्वननुष्ठाने वेदितव्यं ।
 अध्यानाहिताग्नितायां प्रायश्चित्तं । तच्च सत्यधिनारे आधानामात्रे वेदितव्यं ।
 तत्रानाहिताग्ने सवत्सरादूर्ध्वमापदि याज्ञवल्क्यीयमुपपातन्सामान्यतत्तुष्टयं वर्णशक्त्या
 ध्येभ्यः योज्यम् । अनापदि तु तत्रैव मासिकम् । अर्वाक्तु सवत्सरात्कार्णाग्निनिराह

“ काले त्वाधाय कर्माणि कुर्याद्विभ्रो विधानत । तदनुर्विचिरात्रेण मासि मासि विशुद्धयति ” ॥
काल इत्यधिमारोपलक्षण । तदाधान । स एव

“ अनाहिताग्नौ पित्रादौ यक्ष्यमाण सुतो यदि । स हि व्रात्येन पशुना यजेत्तन्निष्कयाय तु ” ॥

यक्ष्यमाण आधाता यथा चेति स्मृत्यर्थसारे । व्रात्येन क्रियमाणो व्रात्येन वा निमित्तेन
५ विहित पशुरिति वैश्वधिमरणेनान्वय । अत्र व्रात्यो यथाकालेऽनुपनीतो न गृह्यते तत्र
व्रात्यस्तोमाख्यसोमयागविशेषस्यैव विधानात् । किंतु यस्य पितामहो वा सोम न पिबेत्स व्रात्य
इति वान्योक्तेो गृह्यते । तस्यैव व्रात्यपशोर्विधानात् । तथा च श्रुतिः “ यस्य पिता
पितामह मोम न पिबेत्थ पिपासेत्स ऐंद्राग्निं पुनरुत्सृष्टमालभेतेति ” । आवसथाधानेऽपि
विशेषमाह कार्पाणिनिः

१० “ वृत्तदारो गृहे ज्येष्ठो योऽनादध्यादुपासन । चाद्रायण चरेद्धर्मं प्रतिमासमहोऽपि वेति ” ॥
ज्येष्ठग्रहणात्तस्मिन्नकृतावसथ्याधाने वनिष्ठस्यानधिकार उक्त । ज्येष्ठोऽपि पितर्यैकृताव-
सथ्याधाने सति नादध्यात् । “ पितु सत्यप्यनुज्ञाने नार्थीयत वधचन ” इत्यस्य

स्मार्त्ताधानेऽपि प्रभृत्यविशेषात् । तथा ज्येष्ठग्रहणात्कनिष्ठ वृत्तदारोऽपि गृहपतिमरणाद्वि-
भागात्प्रामाणधिमारित्वाच्च प्रायश्चित्तीयत इति सिद्ध च । प्रायश्चित्त च “ आवसथ्याधानं

१५ दारकाले दायाधमाले प्रेते वा गृहपताविति ” क्रात्यायनोक्तकालत्रयातिक्रमे द्रष्टव्य ।

अथाविक्रयाविक्रये प्रायश्चित्तानि । शंखलिखितौ “ न विक्रीणीयादविक्रयाणि ।

तिलत्तैश्चदधिशोद्वल्लणद्राक्षामयमासकृतान्नखीपुरुषहस्त्यध्वपुगधरसक्षीमकृष्णाग्निनसोमोदक-
नीलीविक्रयात्सद्य पतति ब्राह्मण ” इत्युपक्रम्य “ वत्सर तसकृच्छ्रमाचरेदिति ” ।

हारीतः “ गुडनिलपुष्पमूत्रफलपक्वानविक्रये सोमायनम् । लाक्षालवणमधुमासतैल-

२ क्षीरदधिघृतगधचर्मवाससामन्यतमविक्रये चाद्रायण । तयोर्गर्भेशिनेशरिभूधनुर्वेदमादर्म-

शालविक्रये च । मत्स्यमासनाख्यस्थिशृगनस्वशुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्र । हिंगुगुग्गुल-

हरितालमन शिलाजनगौरिकक्षारलवणमणिमुक्ताप्रवालवैणवकेणुमन्मयेषु च । आरामतटागोडपान

पुष्परिणीसुकृतविक्रये निषकण स्नाय्यघ शायी चतुर्धनालहारो दशसहस्र जपन् गायत्री

सप्तसरेण पूतो भवति । हीनमानोन्मानसकरव्याजद्रव्यसर्वैर्णिक्रये चेति ” ।

२५ पराशरः “ विक्रीय कन्यका गा च कृच्छ्रं सातपन चरेन्िति ” । चतुर्विंशत्तित्ते

“ सुराया विक्रय कृत्वा चरेत्सौम्यचतुष्टयं । लाक्षालवणमासाना चरेच्चाद्रायणत्रयं ॥

“ मध्वाज्यतैलसोमाना चरेच्चाद्रायणद्वय । पय पायसपूपाना चरेच्चाद्रायणव्रत ॥

“ दग्धश्चेत्सुरसम्यैव गुडलडान्निक्रये । सवेपा छेहपक्वाना पराक तु समाचरेत् ॥

“ कदली नारिकेल च नार्णि वीजपूरक । एतेषा पादकृच्छ्रं स्याज्ज्वरिदिमस्तथैव च ॥

- “ कस्तूरिकादिगधाना विक्रये कृच्छ्रमाचरेत् । कर्पूरादेस्तदङ्गं स्याद्दिनं हिंसादिविक्रये ॥
 “ विलाना विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् । धर्मार्थं कृमिजताश्च यज्ञार्थं विक्रयं नयेत् ॥
 “ रक्तर्षितादिवस्त्राणि कृष्णाजिनमथापि वा । विक्रये व्यहमेतेषां गर्गस्य वचनं यथा ॥
 “ गोविक्रयं नरं कृत्वा लाभार्थं धनमोहितः । प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैव स्मृतम् ॥
 “ त्वराश्वाश्वतराणां च करभाणां च विक्रये । पराकं तत्र कुर्वीत सुतानां द्विगुणं चरेत् ॥ ९
 “ नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेद्वाद्रायणव्रतम् । द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥
 “ चाद्रायणं प्रकुर्वीत एकाहद्वेदविक्रये । अगानां तु पराकं स्यात्स्मृतीनां कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 “ इतिहासपुराणानां चरेत्सातपनं द्विजः । रहस्यपचरात्राणां कृच्छ्रमेव समाचरेदिति ” ॥
 “ अगानां नीतिशास्त्राणां प्राकृतानां तथैव च । सर्वासामेव विद्यानां पादकृच्छ्रं समाचरेदिति ” ॥
 च्यवनः “ दधिमधुपिष्टसपि पक्वान्तेलतकक्षीररसविपशस्त्रतिलाश्वनीलीकौशेयवासोलाक्षा १०
 रक्तलवणविक्रये प्राजापत्यं चरेत् ” ॥ शतातपः
 “ आममाससुरासोमलाक्षालवणसर्पिषां । विक्रये सर्वपण्यानां द्विजश्चाद्रायणं चरेत् ” ॥
 विष्णुः (१४।२०, १७) “ रक्तयन्त्रगरत्नगुडगन्धमधुरसोर्णविक्रयीं त्रिरात्रमुपवसेत् ।
 प्राणिभूषण्यसोमविक्रयीं तप्तकृच्छ्रं कुर्यात् । तं च भूयश्चोपनयेत् ॥ ” शंखः
 “ धारयित्वा तुला वक्रा विपमा कारयन्वाणिन् । सुरालवणमद्यानां कृत्वा क्षीरस्य विक्रयः ॥ १९
 “ लाक्षयाश्चैव मासस्य कुर्यादेव महाव्रतम् । विक्रीता प्राणिनामङ्गं तिलस्य च तथाचरेदिति ” ॥
 महाव्रतं द्वादशाब्दं । भूयोभ्यासविषयममेतत् ।
 अथाविक्रयेयाणि । पैठीनसिः ब्राह्मणम्यलवणपक्वान् मधु क्षीरं दधि घृतमुदकं सर्वाधान्तिला
 रक्तं वासोगुडतैलब्राह्म्यपशूनामेकशफं केशरिणश्च सर्वे चारण्याः पशवो विद्या गाव
 शस्त्रश्चोर्णश्चेति विक्रयणेनैकेषामेकस्मिन्प्राजापत्यं चरेदिति ” । तथा पुनः स एव “आराम २०
 तडागोदपानपुष्परिणीमुकृतसोमविक्रये त्रिपवणमनाय्यव श्लथी चतुर्थकालाहारं सवत्सरेण
 पूतो भवतीति ” । सुमंतुः “ देवर्षिसोमचैत्यात्मापत्यं नृपोदपानदानात्मना विक्रये कृच्छ्रत्रयं
 चरेदिति ” । देवर्षाति प्रतिमाभिप्रायेण । भविष्यपुराणे
 “ गृहं तिलास्तथानीर्लक्षे शगोधूमशल्यका । विक्रीय ब्राह्मणो गां च कृच्छ्रं सातपने चरेदिति ” ॥
 गोविक्रये निदार्थवादमाह यमः २५
 “ गवां विक्रयकारी तु गवि रोमाणि यानि तु । तावद्वर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे कृमिर्भवेदिति ” ॥
 एतानि च लघुगुरुराप्रयश्चित्तानि कामाकामसकृद्सकृच्छ्रकृत्याद्यपेक्षया योजनीयानि ।
 एतन्निमित्तव्यतिरिक्तेषु तूपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि तथैव योज्यानि । इदं च सर्वप्रायश्चित्तं
 जातमापदि वैश्यवृत्त्या जीवतो ब्राह्मणस्यैव । इतरेषां त्वापदि न दोषः ।

“ वैश्यवृत्त्या च वित्रेय ब्राह्मणस्य पयोदधीति ” नारदस्मृतेश्चरिति मिताक्षरायां । यत्र च निषेधस्तत्रैव प्रायश्चित्तविधयः प्रवृत्तते । अत एव कश्चित्प्रायश्चित्तविधौ ब्राह्मणग्रहणं कृतं । शूलपाणिभ्वापदि शूद्रस्यैव दोषाभावमाह । तथा च पराशरः (११६२)

“ लवणं मधु मद्य वा दधि तक्र घृत पयः । न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयः ” ॥

५ कालिकापुराणेऽपि

“ त्रिभयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रा न दोषभाक्कामपुत्रं चर्मसुरात्पासा त्यक्त्वा मासं च पञ्चमामिति ” ॥ तत्र । अनयोर्वैश्ययोरापद्विषयत्वे प्रमाणाभावात् । न च निषेधानामापदि ब्राह्मणमात्रविषयत्वाच्छूद्रे प्रतिप्रसवानुपपत्तिरिति वान्यम् । ‘ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषयेति ’ नियमेनोपायतराणां व्यावर्त्तनं वा । अतश्च शूद्रस्य नापद्यपि मध्वादिष्व्यतिरिक्तानि विक्रेयाणि ।

१० क्षत्रियवैश्ययोस्त्वनापदि शूद्रवत्प्रतिप्रसवाभावात्सर्वाण्यविक्रेयाणि । आपदि त्वदोषं निषेधानां प्रायश्चित्तानां ब्राह्मणमात्रविषयत्वोक्तेः । ब्राह्मणानामेव त्वापदि वैश्यवृत्त्या जीवतो दोष इति निष्कर्षः । इदं च प्रायश्चित्तजातमप्यविक्रयार्जतघनपरित्यागपूर्वकं कार्यमित्याह मनुः (१११९३)

“ यद्गृह्णतेनार्जयंति कर्मणा ब्राह्मणा धनं । तस्योत्सर्गेण शुद्धयति जप्येन तपसेव वेति ” ॥

१५ अत्र च जपनपसोर्विग्रहः । कृप्यादिग्रहणं नियमार्थं । तेन कीतानां तिलानां विक्रये दोष एव । इत्यप्यविक्रये । परिवेत्ने उक्तं । भूतकाध्यापकभूतकाध्यापितयोश्च पूर्वोक्तव्रतानि देशकालशक्त्यपेक्षया योज्यानि । अशक्तस्य विष्णुराह

“ भूतकाऽयापनं कृत्वा भूतकाध्यापितस्तथा । अनुयोगप्रदानेन त्रिंशत्क्षत्रियतः पिबेदिति ” ॥ ब्राह्मीं सुसर्चलामिति शेषः । अर्धायांस्य विप्रस्य तिरस्कारोनुयोग इति मिताक्षरायां ।

२० अथ सुतानां त्रिभये पैठानसिः “ सुतविक्रये त्रिषवणद्राव्यधः शार्थी तत्पुत्रकालाहारसंस्मरेण पूतो भवति ” । इदं चैकपुत्रस्य कामतोऽनापदि । “ सुतविक्रयं कृत्वा तत्तदृच्छं चरेदिति ” शखोक्तं त्वापद्यनेकपुत्रस्यानामतो ज्ञेयः । अत्रैव कामनस्तु देवर्षिसोमचैत्यातापत्यत्रयोद्गपानदरात्मना त्रिभये कृच्छ्रयमिति ” सुमंतूक्तं । कामतोऽनेकपुत्रस्यानापदि कन्यापुत्रयोर्विक्रेतुश्चतुर्विंशतिर्मेते

२५ “ नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चाद्रायणव्रतं । द्विगुणं पुरस्स्येन व्रतमाहुर्मनीषिणः ” ॥ इति

“ आपद्यनामतं कन्याविक्रये तु त्रिंशोऽयं कथं गा च कृच्छ्रं सातपथं चरेदिति ” वृद्धपराशरोक्तं । इत्यपत्यविक्रये । अथायाज्ययाजने मनुः (१११९७)

“ मात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च । अभिचारमहीनां च त्रिभिः कृच्छ्रैर्यपोहति ” ॥ परेषां शूद्रादीनां अत्यकर्मोर्षवैद्वैहिकं । यद्वा परेषामसंपिठानां स्वजातीयानामेव । अम्मिन्यदे

आवृत्तावेतत्प्रायश्चित्त । अत्र चैकस्यैव कृच्छ्रस्याभ्यास । सख्याया पृथक्तवनिवेशित्वात् ।
 तेन भिन्नाश्रय कृच्छ्रा कार्या । ते च प्राणापत्यसातपनातिकृच्छ्रस्या इति शूलपाणिः ।
 तेषा च गुत्तलुभूताना त्रित्व निमित्तगौरवत्वाद्यपेक्षया योज्य । अहीनो द्विरात्रादि-
 द्वादशाहपर्यन्तोर्हणयाग । एतच्चाकामत उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तापवादार्थं । ब्राह्मणकामतो
 याजने तु शातातपः “ पतितसावित्रीऋन्नोपनयेन्नाध्यापयेद्य एतानुपनयेद्याजयेद्वा स ५
 उद्दालन्नत चरेदिति ” । उद्दालन्नत तु ब्राह्मणप्रायश्चित्ते उक्त । यत्तु पैठीनसिः
 “ शूद्रयाजक सर्वद्रव्यत्यागात्पूतो भवति । प्राणायामसहस्रेषु दशकृत्वोऽभ्यस्तेष्विति ” तदकामतो
 ऽभ्यासविषय । अत्रैव कामतोऽभ्यासे तु शूद्रयाजकादीन्पठित्वा उशना आह “ एते
 पंचतपोऽभ्रावणशजलशयनान्यनुतिष्ठेयु । क्रमेण ग्रीष्मवर्षाहिमतेषु मास गोमूत्रयावकमश्रीयु
 रिति ” । यत्तु यमः

“ पुरोधा शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणो य प्रवर्तते । लोभादर्थप्रसगाद्वा तस्य कृच्छ्रो विशोधनमिति ” ।
 तदकामतोऽशक्तविषय । चडालादिसन्निधौ श्रुत्यादीनामकामत. पाठे तु पदत्रिंशन्मते ।
 “ चडालश्रोत्रावनाशे श्रुतिस्मृतिपाठे त्वेकरात्रमिति ” । यत्तु वसिष्ठः “ पतितचडाल-
 शवश्रावणे त्रिरात्र वाग्यता अनश्रत आसीरन्सहस्रपरम वा तदभ्यम्यत पूता भवतीति
 विज्ञायत इत्यनेनैव गर्हिताध्यापकनापकयाजका व्याख्याता दक्षिणात्यागाच्च पूता भवतीति ” १५
 तद्दुद्धिपूर्वविषयमिति त्रिज्ञानेश्वरः । इत्ययाज्ययाजनं ।

अथ पितृमातृसुताचार्यभार्यात्यागे । तत्र श्राद्धप्रकरणे “ अकारणे परित्यक्ता
 मातापित्रोर्गुरोस्तथे ” त्यपाक्तेयमध्ये पाठ । तत्र प्रायश्चित्तमाह मनुः (२१।२००)
 “ पष्ठान्नशालना मास सहितानप एव हि । होमश्च शाकले नित्यमपात्क्याना विशोधनमिति ” ॥
 शाकले ‘ यद्देवा देवहेलनमि ’त्यादियजुर्मंत्रकारगणक । २०

अथ कन्यासंद्रूपणे । तत्र सर्वग्न्याद्रूपणे त्रेमासिर्द्वैमासिक्चाद्रायणानि क्रमेण
 कामाशमशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि । आनुलोम्येन तु दूषणे मास पयोत्रतप्राजापत्य वा पू-
 वद्योज्य “ सक्रमाभ्वन्लोमासु न दोषस्त्वन्यथा दम ” इति तत्र दडस्याल्पत्वात् । प्रतिलोम्येन तु
 दूषणे क्षत्रियवैश्ययो शंख आह “ कन्यादूषी सोमविक्रयी च कृच्छ्रमूढ चरेयातामिति ” ।
 हारीतोऽपि कन्यादूषीत्याद्युपक्रम्य “ एते पचतपोऽभ्रावणशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुर्ग्राम्- २५
 वर्षाहिमतेषु मास गोमूत्रयावकमश्रीयुरिति ” । श्रूद्रम्य तु प्रातिलोम्येन कन्याद्रूपणे वध
 एव “ दूषणे तु करच्छेद उत्तमाया वधस्तथेति ” वचनात् । इति कन्याद्रूपणे ।

अथाग्नित्यागे । तत्र मनुः (२१।४१)

“ अग्निहो यपैविद्याग्नीन् ब्राह्मण कामकारत । चाद्रायण चरेन्मास वीरहत्यासम हि तत् ” ॥

अपविध्यत्यत्का । वीरो यजमानः । मासमपविद्धयेत्यन्वयः । इदं च कामतः । यत्तु हारीतः

“ संवत्सरोत्सत्रेऽग्निहोत्रे चांद्रायणं कृत्वा पुनरादभ्यात् । द्विवर्षोत्सत्रे सोमागनचांद्रायणे कुर्यात् । त्रिवर्षोत्सत्रे संवत्सरकृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादभ्यादिति ” । तदकामो ज्ञेयं । शंखस्तु

त्रिवर्षोत्सादे गोदानमप्यधिकमाह “ अन्युत्सादी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेद्वां च दद्यादिति ” ।

५ विष्णुरपि (५४।१३) “ वेदान्युत्सादी त्रिवर्षणायां अधःशायी संवत्सरं भैक्षेण वर्त्तयेदिति ” । कामतस्त्वेतान्येव स्वस्वविषये द्विगुणानि । यत्तु वसिष्ठः (३ । ३)

“ योऽग्नीनपविध्येत्स कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधानं कारयेदिति ” । व्याघ्रः

“ मासद्वयं तु यो वर्हिं त्यजेदेवं समाचरेत् । नास्तिक्यात्कृच्छ्रमेकं तु होमद्रव्यं ददाति चेत् ” ।

होमद्रव्यं यावत्कालं होमो न कृतस्तावद्धोमपर्याप्तं । तथा च भरद्वाजगृह्ये

१० “ यावत्कालमहोमी स्यात्तावद्द्रव्यमशेषतः । तद्दानं चैव विप्रैभ्यो यथा होमन्तर्धैव चेति ” ॥

जातूकण्योऽपि

“ अतीतकालं जुहुयादशौ विप्रोय वा स्वयं । दद्याद्भेदविदे सम्यक् कृत्वाऽऽधानं पुनर्द्विज ” ॥

इति । इदं च होमद्रव्यदानं स्मार्त्ताग्नित्यागविषयमिति माधवः । उभयत्यागेऽपि युक्तमिति

तु प्रतिभाति । मासचतुष्टयत्यागे तु स एव

१५ “ चतुष्टये तु संपूर्णं मासानां तु हुताशनं । त्यत्काऽपि कृच्छ्रं कुर्यात् ततः पापात्प्रमुच्यते ” ॥

षण्मासत्यागे पराकं । अत ऊर्ध्वमब्दपर्यंतं पयोव्रतं । यथाहोशनाः

“ षण्मासांस्त्यजते यो वै पराकं तु समाचरेत् । ऊर्ध्वं पयोव्रतं कुर्यान्मासमेकं ममाहितः ॥

“ वर्षपर्यंतमेवाहर्मुनयः शंसितव्रताः ” । मासपट्कादूर्ध्वं संवत्सरं यावद्याज्ञवल्क्योक्तान्युपपातकत्सामान्यप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योननीयानि । संवत्सरादूर्ध्वं तु

२० मनुक्तद्वैमासिकैर्मासिके कालरूपत्वमहत्वापेक्षया योज्ये । एतानि च सर्वप्रायश्चित्तानि

नास्तिक्याद्भित्त्यागे । यद्वा तु प्रमादात्त्यजति तदा भरद्वाजगृह्ये विशेष उक्तः “ प्राणायाम-

शतमा त्रिरात्रादुपवासः स्यादा विंशतिरात्रात् । अत ऊर्ध्वं पापिष्ठरात्रात्तिस्रो रात्रीरुपपसेत् ।

अत ऊर्ध्वं मासं वत्सरात् प्राजापत्यं चरेत् । अत ऊर्ध्वं कालवहुत्वे दोषबहुत्वमिति ” ।

इदमेव वा कामतो गृह्याग्नित्याग इत्यपराकं । अत्रैव विषये स्कादे

२५ “ हुताशनं तु यो विप्रः प्रमादात्त्यजति प्रमो । प्राणायामशतं कुर्यादुपवासमथापि वेति ” ॥

कामतमत्यागेऽपि तत्रैव । द्वादशाहातिक्रमे व्यहमपवामः । मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः ।

संवत्सरतिक्रमे मासोपवासः पयोभक्षणं वा । कूर्मांडीभिर्होमः क्रमेणोभयं वेति । उपवास-

शतौ मासं पयोभक्षणं । संवत्सरानंतरमधिककालातिक्रम उभयमिति मदनपारिजाते ।

इदमेव चालम्बेन श्रौताग्नित्यागविषयमिति । तथा च स्मृत्यंतरे

“आलस्येन यदा वर्हिह द्वादशाह त्यजेत्प्रभो । त्रिरात्रमुपवास च चरेत्पापविशुद्धय” ॥ इति ।
इत्यशित्यागे । कौमारदारत्यागे तु विशेषमाह शातातपः “ कौमारदारत्यागान्मांसं पयोभक्ष
शुद्धयति ” । इदं चाल्पकालत्यागे । बहुकालत्यागे तु कौमारदारत्याग प्रकथ्य हारीतः
“ पचतपोऽत्रावकाशानलशयनान्धनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्मवर्षाहेमतेषु मास गोमूत्रयावक्रमश्रीयुरिति ” ॥
अथ द्रुमच्छेदे मनुविष्णु (११।१४२ विष्णु ९०-४८)

“ फलदाना च वृक्षाणा छेदने जप्यमृक्शत । गुल्मवह्नीलताना च पुष्पिताना च वीरुधा ” ॥
यत्तु यमः ‘ वृक्षलतागुल्मतृणछेदनेऽर्धकृच्छ्रं फलवता प्राजापत्यमिति ’ । प्रायश्चित्त-
विवेकेऽपराके च “ वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने वृद्धकृच्छ्रं ” । इति पाठ उक्त । वृद्धकृच्छ्रो
दिनसाध्य इति प्रागुक्त । यच्च हारीतः “ स्यात्वरसरीसृपादिवधे ‘यस्येदं प्राणमि’त्येतया
ऽज्यं हुत्वा तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यादिति ” तदश्च थादिपुण्यवृक्षविषयमिति केचित् । युक्त १०
तु चेत्यश्मशानादिस्थलजवृक्षाणां कामत छेदनविषयत्व । तत्र दंडद्वैगुण्यादिदर्शनात् ।
यथाह याज्ञवल्क्यः (व्य २२८-२२९)

“ चैत्यश्मशानसमीपान् पुण्यस्थाने मुरालये । जानद्रुमाणा द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥
“ गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधा । पूर्वमृतादर्धदण्ड स्थानेषूत्तेषु कर्त्तव्यं ” ॥ इति ।
गुल्मा मालत्यादयः । गुच्छा कुश्टकादयः । क्षुपा करवीरादयः । लता द्राक्षाद्याः । प्रताना १५
सारिवाद्याः । ओषध्यः शाल्वाद्याः । वीरुधो गुडूच्याद्या इति विज्ञानेश्वरः । ‘यस्येदमिति’
मन्त्रस्तु तैत्तिरीये “ यस्येदं प्राणं निमिषं च तेजति यस्य जातं जनमानं च केवलं । स्तौम्यग्निं
नाथितो जोहवीमि स नो मुचन्व २ हस ” इति । यत्तु “ संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छ्रित्वा वृक्ष
फलप्रदमिति ” श्रुत्वा तन्महाफलप्रदनारिकेलादिवृक्षाणां कामत छेदनात्यताभ्यास-
विषय । वृक्षमित्येकत्रचन त्वनुवाद्यविशेषणत्वात्प्रवक्षितं । यत्तु विष्णुपुराणे २०
‘ भिनत्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्सम्ये निशाकरे । पत्रं वा शातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दतीति ” ॥
तदर्थवादमात्रं । शूलपाणिरप्येवमेव । इति द्रुमच्छेदे ।

व्यसनेषु बौधायनः “ अनृतवाक्तरस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपमवृत्तिर्गर्भोऽग्निदोऽथ
रथमजारोहणवृत्ती रोगोपजीवी श्वागणिकः शूद्रोपायायो वृषलीपतिर्भाडिको नक्षत्रोपजीवी
श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी चिरित्सको देवलकः पुरोहितः क्रितवो मद्यपः कृत्कारकोऽपत्यविक्रयी २५
मनुष्यविक्रेता वेति तालुद्धरेत्समेत्य न्यायतो ब्राह्मणव्यवर्धया सर्वद्रव्यत्यागेन चतुर्थं
कालाहारा सक्त्सर त्रिपवणमनुतिष्ठेयुस्तस्याते देवपितृतर्पणं गवान्हिके चेत्येव व्यवहार्या ” इति
तदमत्याभ्यासे । श्वागणिको यः श्वगणेन जीवति श्वगणाद्बुध् वेति दन् । भाडिक-
स्तुर्यादिस्वन्नै राज्ञः प्रबोधयिता । श्ववृत्तिः सेवकः । ब्रह्मजीवी मूल्येन वैदिककार्यकर्ता ।

- गवान्हिक गोवधप्रायश्चित्तमुक्त । यद्यपि बौधायनः “ अथाशुचिकरणानि द्यूतमभिचारो-
ऽनाहिताग्निरुच्छवृत्तिः । समावृत्तस्य भैक्षचर्या तस्य च गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो
मामेभ्यो यश्च तमभ्यापयति नक्षत्रनिर्देशन चेति द्वादशमासान् द्वादशार्द्धमासान् द्वादशान्
द्वादशपट्टहान् द्वादशव्यहान् त्र्यहमेनाह चेति द्यूते ” सक्तसरमाह तदप्यत्यताभ्यास-
१ निषयमेव । यत्तु शूद्रसेवाया बौधायनः “ समुद्रयान ब्राह्मणस्य न्यासापहरण सर्वापण्यैर्न्यव-
हरण भूम्यदृत शूद्रसेवायाश्च शूद्रायामभिजायते । तदपत्य च भवति तेषां तु निर्देशश्चतुर्थ-
कालमितभोजिन स्युरपोभ्युपेयु सवनानुस्त्व स्थानासनाभ्या निहरत एते त्रिभिर्वर्षेषुपन्नति
पापमिति ” तद्वहुनाह शूद्रसेवाविषय । अथानाश्रमे हारीतः “ अनाश्रमी सवत्सर
प्राजापत्य कृच्छ्रं चरित्वाश्रममुपेयात् । द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं तृतीये कृच्छ्रं ततिकृच्छ्रं अत
१० ऊर्ध्वं चाद्रायणमिति ” ।

इत याज्ञवल्क्योक्तोपपातरुप्रायश्चित्तानि ॥

अथ मनुक्तोपपातरुप्रायश्चित्तानि । तथाभिचारे मनुः (११।१९७)

- “ प्रात्याना याजन कृत्वा परेपातयकर्म च । अभिचारमहीन च त्रिभि कृच्छ्रेर्धिशुद्धयति ” ॥
अहीनो द्विरात्रादि । अहीनो धार्मिकस्तद्विषयमभिचारमिति समानाधिस्वरण्यमिति शूलपाणिः ।
१९ केचित्तेतद्वाक्योक्तकर्म याजन एवैतत्प्रायश्चित्तं न तु यजन इत्याहु । त्रिभि कृच्छ्रै
प्राजापत्यसातपनादि कृच्छ्रैरित्यर्थ । एतच्च सङ्कटकरणे । अत्राम्यात्ते मूलमणि च
साधारणप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योज्यानि ।

अथासत्प्रतिग्रहे । तत्र दुष्टप्रतिग्रहनिषेधा । मनुः

- “ असत्प्रतिग्रहांतारस्तपैश्चायाज्ययाजनात् । नक्षत्रैर्जावते यश्च संऽधकारं प्रपद्यते ” ॥
२० मात्स्ये “ तन्मात्सीर्षे न गृण्णीयात्सीर्षेऽप्रायतनेषु च । निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेद्दिनः ” ॥
मनुः “ हिरण्य भूमिमश्च गामान् वासस्तिव्यन तृत । अविद्यान्प्रतिगृह्णानो भर्माभवति दास्वत् ” ॥
अत्र मन्त्राद्यविदुष एतत्प्रतिग्रहो निषिध्यत । न तु हिरण्यादीना कृष्णाजिनादिप्रतिग्राह्यत्व ।
स्कादे “ अजिन मृतशाय्या च मेधी चोभयतोमुखी । कुक्षेत्रे च गृह्णानो न भूय पुरपो भवेत् ” ।
पात्रे “ महादानानि ये विप्रा गृह्णति ज्ञानदुर्बला । वृक्षान्ते द्विजरूपेण जायते ब्रह्मराक्षसा ” ॥
२१ अथ च निषेध एकम्यैव नानेनेषा । तथा च बन्दिपुराणे “ महादानमिदं यस्मात्तस्मादेको
हि नार्हति ” । वसिष्ठः (१३।१९९) “ शस्त्रं विषं वा प्रतिग्राह्याणि प्रायणस्य ” । पात्रे
“ ब्रह्मांडं भूमिदानं च ब्राह्मणैरेकेन तद्भवेत् । गृह्णन् दोषमवाप्नोति ब्रह्महत्या न सशय ” ॥
भूमिदानं षोडशमहादानात्तर्गतं शचनगेदिर्नादानमिति । धर्मप्रशशो हेमाद्रौ
“ ब्राह्मण प्रतिगृह्णीयाद्द्वत्यर्थं साभुतं सत्रं । अत्र च मणिपातमतिव्येहानि वर्जयेत् ॥
३० “ कृष्णाजिनतिलग्राही न भूय पुरपो भवेत् । शय्यालकारव्याणि प्रतिगृह्य मृतस्य च ॥

“ नरकान्न निवर्त्तत धेनु तिलमयीं द्विज ॥

“ कुस्सेत्रे च यद्दान चडालापतितात्तथा । मासिके च नवश्राद्धे भुजन्प्रेतत्वमाप्नुयात् ” ॥
हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे

“ कृष्णाग्निप्रतिग्राही विक्रीयी चैव रेतस । गजच्छायाश्रितो भुक्त्वा न भूय पुरषो भवेत् ” ॥

पाद्मे “ न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात्प्राणै कंठगतैरपि । अपि कामातुरो जतुरेका रक्षति मातर ॥ ९

“ तीर्थे प्रतिग्रहो यस्तु तीर्थविक्रय एव स । विक्रीताया तु गगाया विक्रीत स्याज्जनार्दन ॥

“ जनार्दने तु विक्रीते विक्रीत भुवनत्रय ।

“ यस्तु लौल्याद्विज क्षेत्रे प्रतिग्रहरचिर्भवेत् । नैव तस्य पगे लोको नाय लोको दुरात्मन ” ॥

ब्राह्मे

“ प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्दस्तचतुष्टय । तत्र नारायण स्वामी नान्य स्वामी कदाचन ॥ १०

“ तत्र न प्रतिगृह्णीयात्प्राणै कंठगतैरपि ” । दानधर्मे

“ माद्रशुकचतुर्दश्या यावदाक्रमते जल । तावद्दर्भ विजानीयात्तदूर्ध्व तीरमुच्यते ” ।

ब्राह्मे “ सार्द्धहस्तशत यावद्दर्भतस्तीरमुच्यते ” । स्कादि

“ तीराद्भव्यतिमात्रतु परत क्षेत्रमुच्यते । अन्नदान जपो होमो गगाया नात्र सशय ” ॥

तटयो प्रत्येक काशद्वय । गव्युतिमात्र गगाया क्षेत्रमन्यत्र नद्यादावनुक्तेर्नेति धर्मप्रकाशे । १९

याज्ञवल्क्यः (आ २०२)

“ विद्यातपोभ्या हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रह । गृह्णन्प्रदातारमघो नयत्यात्मानमेव चेति ” ॥

एते च निषेधा अनेनविधा कालदशद्रव्यकर्तृदात्रादिभेदात् । तत्र कालत उपरामादौ

देशत कुक्षेत्त्रादौ । द्रव्यतो मेघ्यादे । कर्तृतस्तु विद्यातपोहीनस्य । दातृतस्तु द्रव्या जातित

कर्मतश्च । यथा चडालादे पतितादेश्च । २०

प्रायश्चित्तमाह योगीश्वरः (प्रा २९०)

“ गोष्ठे वसन्ब्रह्मचारी मासमेक पयोव्रत । गायत्रीजप्यनिरत शुद्धचतेऽस्तप्रतिग्रहात् ” ॥

मनुरपि (१११९४)

“ जपित्वा त्रीणि सावित्र्या सहस्राण समाहित । मास गोष्ठे पय पीत्वा मुच्यतेऽस्तप्रतिग्रहात् ” ॥

मासमित्यत्यतसयोगवाचिन्या द्वितीयया त्रिसहस्रजपस्य प्रतिदिनयापित्व गम्यते । इद च २९

गुरुत्वान्निमित्तद्वयसमुच्चय । यत्तु पद्मत्रिंशन्मते

“ पवित्रेष्ट्या विशुद्धचति सर्वे घोरप्रतिग्रहाः । ऐदवेन मृगारेष्ट्या कदाचिन्मिप्रविंदया ॥

“ देव्या लक्षजपेनैव शुद्धचते दुष्प्रतिग्रहा ” इति तद्देशकालकर्तृद्वयाणामन्यतरदुष्टत्वे ज्ञेय ।

अनयैव दिशा त्रिचतुःसन्निपाते प्रायश्चित्तगौरव कल्प्य पूर्वोक्तगायत्रीलक्षनपो वेति केचित् ।

पद्मत्रिंशन्मतेऽपि “ भिष्मामात्रे गृहीते तु पुण्य मत्रमुर्त्तरयेत् ” । २०

- हारीतः “ गणिनासो गवा सोमगवादीनां प्रतिग्रहे सानिव्यष्टसहस्रं जपेत् । पंच मध्येमे । दशोत्तमे । द्वादशरात्रं पयोव्रतं शतसहस्रमसत्प्रतिग्रहेष्विति ” । उत्तमत्वादिकं च मण्यादीनां मूल्यतो वचनाच्च । तत्र वचनानि । नारदः (१४।१९) “ देवत्रासणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमं ” । छांदोग्ये “ श्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वतीति ” । देवलः
- १ “ नवोत्तमानि चत्वारि मध्यमानि विधानतः । अधमानीति शेषाणि त्रिनिधत्वमिदं विदुः ॥ “ अन्नं दधि मधु त्राणं गोभूक्तमाश्वहस्तिनः । दानान्युत्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानत ॥ विंशोत्तमदानेन वासः परिभोगोपधानकं । दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ॥ “ उपानत्प्रेतदानानि छत्रयानासनानि च । दीपकाष्ठफलादीनि चमरं बहुवार्षिकं ॥ “ बहुत्वार्थनाताना सस्या देशेषु नेष्यते । अधमान्यवशिष्टानि सर्वदानान्येनेकरा ” । इत
- १० ओदेशेषु गणनासु संस्या इयत्ता परिच्छेद इति यावत् । नारदः (१४।१९) “ वास कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा । हिरण्यवर्जं ल्येह च मध्यं व्रीहियवा अपि ॥ “ देवलः “ रत्नक्षेत्रवेश्महेमकुण्याभरणान्युत्तमानि चतुष्पदद्विपदधान्यफलोदकवस्त्रकार्पासादीनि मध्यमानि ” । स्मृत्यर्थसारे “ सर्वत्रानुक्तौ दातृदेशकालद्रव्येष्वनुष्ठेपु द्वादशनिष्कप्रमाणद्रव्य-प्रतिग्रहे कार्यं । एवं सर्वत्र द्रव्यानुसारात् प्रायश्चित्तगृह्णीतव्यमिति ” । आन्द्रहेमाद्रौ पात्रे
- १९ “ अतिदुष्टा प्रेतशय्या न ग्राह्या द्विजसत्तमैः । गृहीताया तु तस्या च पुनः संस्कारमर्हति ॥ एतानि च प्रायश्चित्तानि प्रतिगृहीतद्रव्यमुत्सृज्यैव कर्तव्याणि । तथा च मनुः (११।१९२) “ यद्गर्हितेनार्जयति कर्मणा ब्राह्मणा धनं । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यति दानेन तपसैव वा ” ॥ इदं तु देशकालत्राद्यनेननिषेधसत्त्वे । एकतरनिषेधसत्त्वे तूत्सर्गप्रायश्चित्तयोर्विकल्पः । तथा च कल्पतरौ यमः
- २० “ कर्मणा गर्हितेनैव यद्विचित्रं समुपाजितं । तस्य त्यागेन शुद्ध्यति धर्मस्यान्येषणेन वा ” ॥ उत्सर्गप्रकारमाह स एव
- “ अप्सु प्राप्सेत्तु तद्द्रव्यमन्यायेन यदागतं । प्रतिग्रहे वा दातव्यं शिष्टाना ब्रह्मचारिणा ” ॥ यत्तु चतुर्विंशन्मते
- “ प्रतिग्रहेषु सर्वेषु पष्ठाश परिक्लपयेत् । नपहोमादिकं कुर्यात्कृत्वा यज्ञप्रतिग्रहं ” ॥
- २९ यच्च पात्रे
- “ अथ चोत्प्रतिगृह्णाति ब्राह्मणो वृत्तिरक्षितः । दशाशमर्जिनं दद्यादेव तत्र न हीयत ॥ इति तत्र क्षुद्रद्रव्यप्रतिग्रहविषयं । उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तान्यपि जातिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि । इति दुष्टप्रतिग्रहप्रायश्चित्तं । अथ कौशिल्ये । तत्र यमः

- “ नटनर्त्तकतक्षणशर्मकार सुवर्णकृत् । स्याणुक पंदगणिका अभोज्यान्ना प्रकीर्त्तिता ॥
 “ गाधर्वो लोहकारश्च सौचिकस्तुवायक । चक्रोपजीवी रजक कितवन्तस्करस्तथा ॥
 “ ध्वजी मालोपजीवी च शूद्राभ्यापरुयानकौ । कुलालश्चित्रकर्मा च वार्धुपिश्चर्मविक्रयी ॥
 “ समग्रं पण्यमाहृत्य महर्षे य प्रयच्छति । स वै वार्धुपिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥
 “ वृथाश्रमी वृथादाता आश्रमाणा च भेदक । पुण्यस्य विक्रयी यश्च योर्निसकरवस्तथा ॥ ९
 “ रगोपजीवी ऋडाशी वारहा गुरुगुप्तिग । भिषक् च गरदश्चैव रूपान्जीवी च सूचक ॥
 “ सौनिक पार्थिणकश्चैव निपादेन समा स्मृता ।
 “ कर्मन्वेतेषु यो मोहाद्ब्राह्मणो वर्त्तते सदा । प्रायश्चित्तेऽपि चरिते परिहार्यो भवेत्स हि ॥
 “ एते ब्राह्मणचाडाला सर्वे ब्रह्महण क्लि । तस्माद्देवे च पैत्र्ये च वर्जितास्तत्त्वदर्शभि ॥
 “ एतेषामेव सर्वेषा प्रत्यापत्तिं तु मार्गता । भैक्षान्नमुपयुज्याने द्विजश्चाद्रायण चरेत् ॥ १०
 स्याणुक अभ्रातृती इति मदनः । वृथाश्रमी वेदब्राह्मणदाधारणादिना । आश्रमाणा
 तु भेदक तद्विरुद्धकारित्वात् । आश्रमधर्महिंसरु इति कल्पतरौ । योर्निसकरिणो व्यभिचारी ।
 ऋडाशी चतु पष्ठिपलानमक्षक इति शूलपाणिः । युक्तस्तु
 “ पत्यौ जीवति कुंडस्तु मृते भर्त्तरि गोलक । यन्तयोरनमश्नाति स ऋडाशुच्यते बुधैरिति ॥
 मनुक्त (३।१७४) एव । वीरहाऽग्नित्यागी । गुरुगुप्तिगोऽद्रादिना गुरो शम्भेति प्राच्या । ११
 गुरनिन्हवकारीति मदनः । रूपान्जीवी वेशकर । ताम्रादीना स्वर्णादिसदृशरूपकारी वा ।
 सूचक पिशुन । सूना घातस्थान तेन जीक्यसौ सौनिक । अत्रापि कौशील्यार्जितधनत्याग ।
 अथ विष्णुद्विष्टेषु । विष्णुः (५४।१४) “ समुत्कर्षानृते गुरोश्चालीकनिर्बन्धे तदाक्षारणे
 च मास पयसा वर्त्तेतेति ” । इदं च मतिपूर्वं । आक्षारण यमिचराभिशाप । शखोऽपि
 “ क्षिप्त्वा प्रावशुचिद्वयं तदेवामसि मानव । मासमेकं व्रत कुर्यादुपाक्रम्य तथा गुरु ” ॥ २०
 अस्मिन्नेव विषये मुमुंतुः “ देवर्षिब्राह्मणाचार्यपितृमातृनरेंद्राणा प्रतिष्ठीवने आक्रोशने
 चोल्मुकेन निष्ठा दहेद्विरण्य दद्यात् ” । अमतिपूर्वं गुरोर्निर्बन्धे तु वसिष्ठ (२।१२८)
 “ गुरोर्लीकनिर्बन्धे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा सचैल्लघ्नातो गुरुप्रसादात्पूतो भवति ” ।
 याज्ञवल्क्यः (प्रा २९२)
 “ गुरु त्वं कृत्यं हुकृत्यं विप्रं निर्जिह्य वादत । न च वा वासमा क्षिप्रं स्नात्वा चोपवसेद्दिनं ” ॥ २१
 वृद्धस्पतिना तूत्तरार्द्धं “ ताडयित्वा तूष्णेनापि प्रसाद्येकं त्रिमुद्धयतीति ” मउत्त ।
 इदमकामत । कामतस्तु शंखलिखिता “ आक्रोशानृतवादे एररात्रं त्रिरात्र
 चोपवास ” इति । यत्तु वसिष्ठः “ आचार्यमातृपितृहतारन्तत्प्रमादादपापा ” इति
 तदप्यज्ञानत हतारोऽल्पतरदु खकरा । यत्त्वापमन्त्रः “ अनाक्रोश्यमाक्रोश्य
 त्रिरात्रसाक्षरव्रणभोजन शूद्रस्य समरात्रमभोजन स्त्रीणा च ” तदपि ज्ञानत । १०

अत्रानुक्तविशेषप्रायश्चित्तेषु वातुप्यल्पवृणाक्रियादिपूक्तविशेषप्रायश्चित्तेषु गोवशादिपूपातक-
सामान्यप्रायश्चित्तानि जातिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि । तत्रोत्तम मानव वृषभैकादशयुत-
त्रैमासिक । ततो न्यून द्वैमासिक । ततो न्यून मास यवागूपान । एतानि कामत । अकामतस्तु
“ उपपातत्रशुद्धि म्यादेव चाद्रव्येण वा । पयसा वाऽपि मासेन परामेणाववा पुनरिति ”

१ याज्ञवल्क्योक्तानि (प्रा २६५) । इत्युपपातकप्रायश्चित्तानि समाप्तानि ।
अथ जातिभ्रंशकराण्याह मनुः (११।६७)

“ ग्राहणम्य रुन कृत्वा घ्रातिरमेयमद्ययो । जैम्ह पुरि च मैयुन्य जातिभ्रंशकर स्मृतमिति ” ॥
विष्णुस्तु पशुमैयुनमपि पपाठ । तेषु प्रायश्चित्तमाह मनुः (११।२४)

“ जातिभ्रंशकर कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया । चरेत्सातपन वृच्छ्र प्राणापत्यमनिच्छया ” ॥

१० एतच्चाभ्यास इति शूलपाणिः । सक्तीकरणान्याह मनुः (११।६८)

“ गवा श्रोष्ट्रमृगेभानामजाविभ्रववस्तथा । सक्तीकरण ज्ञेय मीनाहिमहिपस्य चेति ” ॥ विष्णुः
(१९।१) “ ग्रामारण्यपशूना हिंसन सक्तीकरणमिति ” । अपात्रीकरणान्याह मनुः (११।६९)

“ निन्दितेभ्यो घनादान वाणिज्यं शूद्रसेवन । अपात्रीकरण ज्ञेयमसभ्यस्य च भाषणमिति ” ॥
उपपातत्रेषु शूद्रसेवनापदि । इदं तु सच्छूद्रस्यापदि सेवनमिति भेदः । एवमन्यत्र ।

११ मलिनीकरणान्याह मनुः (११।७०)

“ कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजन । फल्घ कुमुनस्तेयमधैर्यं च मलावहमिति ” ॥
विष्णुः (४१-१) “ पक्षिणा जलजान्ना च पातन मलावहमिति ” । अत्र जातिभ्रंश-
करत्वादिमज्ञा रूढा न यौगिकः । अत्रेयाघ्राणेऽपि जातिभ्रंशापत्तेः । क्षत्रियादीना परत्वा-

भात्रात्तान्प्रत्यपात्रीकरणसज्ञावाधाच्च । त्रिषु प्रायश्चित्तमाह मनुः (११।२९)

२० “ संकर्तृपात्रकृत्यासु माम शोधनमैव । मलिनीकरणीयेषु तप्त म्याद्यावस्त्यहमिति ” ॥
विष्णुः (३९।२)

“ संक्तीकरण कृत्वा मासमश्रीत यानक । कृच्छ्रातिवृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं तु वारयेत् ’ ॥
अत्राज्ञानात्सक्तीकरणानुष्ठाने माम यावकाशन । ज्ञानात्कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अज्ञानाम्यामे
चाद्रव्येण । ज्ञानाम्यामे तु चाद्रव्येण द्वय कल्प्य । विष्णुः (४०।५)

२१ “ अपात्रीकरण कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्धयति । शीतकृच्छ्रेण वा भूयो महासातपनेन वा ” ॥
अज्ञानादपात्रीकरणे तप्तकृच्छ्रं वा ज्ञानात्तु महामानपन । चाद्रव्येण पूर्ववत् । विष्णुः (४१।६)

“ मलिनीकरणीयं तु तप्तकृच्छ्रं विशेषतः । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशेषतः ” ॥
अज्ञानान्मलिनीकरणानुष्ठाने व्यह यावत् । ज्ञानात्तप्तकृच्छ्रं । अज्ञानतोऽभ्यामे कृच्छ्रातिकृच्छ्रं ।
एतानि जातिभ्रंशकराण्येषु सामान्यप्रायश्चित्तानि ग्राहणरतं करणादिमध्ये यत्र

प्रातिस्विक प्रायश्चित्तं नोक्तं यत्र तत्र वोक्तं तत्रापि जातिशक्तिगुणाद्यपेशया योज्यानि । विशेषबधप्रायश्चित्तमुक्तं प्राक् । इति जातिभ्रशकरादिप्रायश्चित्तं ।

अथ प्रकीर्णरूपायश्चित्तानि । तत्स्वरूपमुक्तं विष्णुना (४२।१) “यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकमिति” । महापातकान्मिलनीकरणातेषु यत्र परिगणितं तत्प्रकीर्णकमित्यर्थं । मनुः (११।९७)

“ शरणागतं परित्यज्य केदं विज्ञान्य च द्विज । सक्त्सरं यथाहारस्तत्प्रायश्चित्तमिति ” ॥ ५

वेदविज्ञानं । चाडालादिश्रुतिपथे अनश्यायेषु च पाठः । वसिष्ठः (२३।३४) “ पतितं चडालशक्त्वावणे त्रिरत्र वाग्यता अनश्रंतं आसीरन्सहस्रपरमं वा तदभ्यस्यत पूता भवतीति विज्ञायत ” इति । शक्त्वावणं शकसन्निधावध्ययनं । सहस्रपरममिति । यावान् पागश्चाडालादिभिः श्रुतमन्तावतं भागं सहस्रकृत्वो जपेदित्यर्थः । यत्तु पद्मत्रिंशत्पदे “ चडालश्रोत्रावणेशो श्रुतिस्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनमिति ” तदनुद्विपूर्वं सकृच्छ्रवणे । १०

नित्याकरणे सामान्यप्रायश्चित्तं मनुराह (२।२०३) “ वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति ” ॥ नित्ययज्ञाद्यकरणे तु आचारमाधवीये प्रजापतिः

“ दशै च पूर्णमासं च लुप्त्वाऽथोभयमेव वा । एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरथेन शोधनं ॥

“ हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य लुप्तमप्येकमादित । प्राजापत्येन शुध्येत पाकमभ्यासु चैव हि ॥ १५

“ सधोपासनहानौ तु नित्यमनानं तु लोप्यं च । होमं च नैत्यं च शुच्येद्रायत्र्यष्टसहस्रकृतं ॥

“ समाते सोमयज्ञानां हानौ चाद्रायणं चरेत् । अकृत्वाऽन्यतमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः ॥

“ उपवासेन शुद्धयेत पाकसंस्थासु चैव हीति ” । कात्यायनः

“ पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि च । अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥

“ भाजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेदिति ” । विहितदक्षिणापर्याप्तद्रव्यालाभेऽपि नित्यं २०

न लोपयेत् । तदाह वौधायनः

“ यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवागतुनानि च । विपद्यपि न मं सर्गं गच्छेत् पतितो हि मः ।

“ तस्मात्कदै कलैर्मूलेर्मधुनाऽऽज्यरसेन वा । नित्यं नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लोपयेत् ” ॥

पंचमहायज्ञाकरणे तु बृहस्पतिः

“ अनिवर्त्यं महायज्ञान्यो भुक्ते प्रत्यहं गृही । अनातुरं मतिं धने कृच्छ्राद्धेन स शुद्धयात् ॥ २५

एतच्च त्रिदिनातिपात इति केचिन् । तथा

“ आहिताग्निरपस्थानं न कुर्याद्यस्तु पर्वणि । ऋतौ न गच्छेद्भार्या वा सोऽपि वृच्छाद्भ्रमाचरेत् ॥

विष्णुरपिः (५४।८) “ पर्वानारोम्यवज्जं ऋतावगच्छन्पत्नीं त्रिरात्रमुपवसेत् ” । ऋतुरत्र स्नानदिनादारभ्य द्वादशदिनानि । यत्तु संबर्चः

“ऋतौ नोपैति यो भार्यां नियता व्रतचार्णिणी । नियमातिव्रमात्तस्य प्राणायामशत स्मृतमिति” ॥

तद्व्रतमत । एतच्च समानदेशविषय

“ऋतुस्नाता तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोराया भ्रूणहत्याया पितृभिः सह मज्जतीति” ॥

मिताक्षरावचनात् । एतदेव प्रायश्चित्त स्त्रिया अपि ऋतौ भर्तुरनुपसर्पणे भवति । तस्या

१ अपि नारदीये दोषदर्शनात्

“आहूता या तु वे भर्ता नोपयाति त्वराश्रिता । सा भ्याक्षी जायते पुत्री दशवर्षाणि पच चेति” ।

तासु तु स्त्रीत्वादर्थः । द्वारीतः

“वहन्वमडलु रिक्तमश्नातोऽथ श्वभोजन । अहोरात्रेण शुद्धिं स्याद्दिनजप्येन चैव हि” ॥

अत्र चण्डोपवासदिनजपयो समुच्चयः । ऋष्यभृंगः

१० “इन्द्रचाप फलादाक्षिं यद्यन्यस्य प्रदर्शयेत् । प्रायश्चित्तमहोरात्र धनुर्दंडश्च दक्षिणेति” ॥

धनुषो दंडस्य च क्रमेण दानं जातं य । अंगिराः

“अनापदि चरेद्यन्तु मिद्धा भिक्षा गृहे वसन् । दशरात्र पित्रेद्वज्रमापत्फलं “यद् द्विज” ॥ इति ।

वज्रं वज्रकृच्छ्रसन्धिं द्रव्यं । एतस्या पत्नी विषमत्पत्ने तु यमः

“न पत्न्या विषमं दद्यात्त याचेत् न दापयेत् । याचको दापको दाता न वे स्वर्गस्य गामिनः ॥

११ “प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यन्ते कर्मणस्ततः” ॥ स एव

“नदीमक्रमहन्तुश्च कन्याविप्रसरस्य च । समे विषमकर्तुश्च निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

“त्रयाणामपि चैतेषा प्रत्यापत्तिं तु मार्गता । भैक्षलब्धेन चानेन द्विजश्चाद्रायणं चरेत्” ॥

सकम उन्वाक्तरणमार्गः । समे विषमकर्ता पूजादौ । श्रमः

“एकपत्युपनिष्ठानां विषमं यः प्रयच्छति । यश्च पाचत्यसौ पक्षं कुर्याद्ब्रह्महणि व्रतः” ॥

१० वसिष्ठः (१९।४०-४३) ‘ दंडयोत्सर्गे रानैररात्रमुपवसेत्पुरोहितः । कृच्छ्रमदब्ध

दंडने पुरोहितस्त्रिरात्रः । कुन्दी श्यावदतश्च कृच्छ्रं चरित्वोद्धरेयानामिति ” (२०-६) ।

उद्धरेयाता कुत्सितानां दन्तानां नखानां चोद्धरणं कुर्यात्तमित्यर्थः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियाद्यभिव्यक्तने

द्वारीतः “क्षत्रियाद्यभिव्यक्तनेऽहोरात्रमुपवसेद् वैशम्यं शूद्रन्याभिनादने त्रिरात्रमुपवासः इति” ।

समित्पुष्पहस्ताभिव्यक्तनेऽप्येवमिति केचित् । तथा शय्याखट्वाद्युपनिष्ठानां त्रिरात्रोच्छ्रित्वा

११ कार्म्यश्चाद्धृत्तपदेवपूनाभिरताभिव्यक्तने त्रिरात्रमुपवासः स्यादत्र्यत्र निमज्जितेनान्यत्र

भोजनेऽपि त्रिरात्रमिति” । देवादीनामाभिमुख्येन घृष्वनादौ मुमुक्षुः “त्रैवपि गोत्राक्षणागर्गमानु

पितृर्नैरद्राणां प्रतिष्ठावन आशोशने निहा दहेद्विरण्यं दद्यात्प्रति” । प्रतिष्ठावनमाभिमुख्येन घृष्वना ।

अथ मदपोद्यानादिदेवतागारादिभेदने । ऋषयः “सापी रूपसामसेनु व्रतातडागवप्रदेस्ता

यतनभेदने प्रायश्चित्तः । ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य चतस्रं आज्याहुतीर्नुद्घ्यादिदं विष्णुरिति

३० प्रथमा मा नस्तोत्र इति द्वितीया । विष्णो कर्माणीति तृतीया पादोभ्याम्यामिति

चतुर्थी' या देवतामुच्छेदयति तस्यै देवतायै ब्राह्मणान् भोजयेदिति " । एतच्चाख्योपघाते । महतोपघातेऽभ्यामे प्राजापत्यादि कल्पनीयम् । देवता चात्र मृन्मयी पूनोज्जिता च ग्राह्या । प्रायश्चित्तस्याल्पत्वादन्यत्र तु दडगौरवदर्शनेन प्रायश्चित्तगौरव कल्प्य । दडवत्प्रायश्चित्तानि भवतीति वचनात् । तथाऽत्र दडगौरवमाह कात्यायनः

“हेरेच्छिद्याद्देवाऽपि देवाना प्रतिमा यद्दि । तद्दृह चैव यो भिंघात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहस” ॥ ६

विष्णुरपि(५।१२९) “अभक्ष्यम्यावित्रेयस्य विक्रमी प्रतिमाभेदश्च उत्तमसाहस दडनीय ” ।

अत्र भग्नोद्धारादिकमप्याहतु शंखिलिखितौ “ प्रतिमारामकूपसकमणव्वनसेतुनिपातभगेषु तत्समुत्थापन प्रतिसस्कारेऽष्टशत चेति” । मनुः (९।२८९)

“ सक्रमध्वजयष्टीना प्रतिमाना च भेदक । प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वमवदद्याच्छतानि चेति ” ॥

अत्र च प्रतिमातद्भेदतारतम्येन दडप्रायश्चित्तयोर्व्यवस्थेनेया । पत्न्या दारिद्र्यादिना १०

भर्तुरतिक्रमे आपस्तंबः “भर्तुरतिक्रमे कृच्छ्र' इति । अतिक्रमो दारिद्र्यत्रोधमात्सर्व्यादिनाऽवमानन । पर्वणि मैथुने । विष्णुपुराणे निन्दाश्रवण

“ चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याऽथ पूर्णिमा । पर्वण्येतानि राजेंद्र रविसजातिरेव च ॥

“ स्त्रीतैलमासभोगी पर्वस्वेतेषु यो नर । विष्णुभोजन नाम प्रयाति नरक मृत ”

मिताक्षराया स्मृत्यंतरे

१९

“अष्टम्या च चतुर्दश्या ढिवा पर्वणि मैथुन । कृत्वा संचैल स्नात्वा च वारुणाभिश्च मार्जयेदिति” ॥

श्राद्धदिनेमैथुने च । स्नातः प्रतलापे वेत्यनेनोपवास एव । वमने शातातपः

“विच्छेदे द्विजातीना भिन्नभाडे च भोजने । पचगव्येन शुद्धि स्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ” ॥

माषादिवमने तु विशेषमाह यमः

“ मसूरमाषमासानि भुक्त्वा वा वमति द्विज । त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्त विधीयते ॥ २०

“ प्राणायामेस्त्रिभि स्नात्वा नृत प्राश्य विशुध्यति ” । तथा यज्ञोपवीतादिनाशे “भेखला-दडाजिनयज्ञोपवीतावपातेषु च मनोव्रतवतीभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा पुनर्यथार्थं प्रतीया-

दसकृद्दक्षभोजनेऽभ्युदिनेऽभिनिर्मुक्ते वाते ढिवास्वप्ने नग्नस्त्रीदर्शने नग्नस्वोपे श्मशान माक्रम्य हयादींश्चारुह्य पूज्यातिक्रमे चैताभिरेव जुहुयादग्न्यसमिधने स्थावरसरीसृपादीना वधे यद्देवा देवहेलनमिति कूप्माडीभिराज्य जुहुयान्मणिवासोगवादीना प्रतिग्रहे सावित्र्यष्ट २६

सहस्र जपेदिति ” ‘ मनो ज्योतिर्जुपतामिति ’ मनोलिंगाभि । ‘ त्वमग्ने व्रतपा असीति ’ व्रतलिंगाभिश्च । यथार्थं उपनयनोक्तेन विधिना । समत्रक प्रतीयाद् गृह्णीयात् ।

अभ्युदितादिस्वरूपमाह यम

“सूर्योदये तु य शोते ससूर्योऽदित उच्यते । अस्तगते तु य शोते सूर्ये निर्मुक्त एव स” ॥ इति ॥

अक्रामतोऽभ्युदिते प्रायश्चित्तमाह यमः

३०-

‘अजीर्णोऽभ्युदिते वाते श्मश्रुर्मणि भोजने । दु स्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्र विधीयते” ॥
अत्रैवानामतो गौतमः (२३।२१) ‘सूयोभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुजानोऽन्तमिता
रानि सावित्री जपेत्” । अम्यासे त्वावृत्तिरूद्धा ।

गर्भाधानादिसम्बन्धरातिपत्तौ तु आश्वलायनः

- ९ “आरम्भाधानमा चैलात्कालेऽतीति तु कर्मणा । व्याहृत्याज्य सुसम्पृक्त्य हुत्वा कर्म यथाक्रमं ॥
“एतेष्वेतेऽपि पादकृच्छ्रं सनाचरेत् । चूडाया अर्द्धकृच्छ्रं स्यादापदि त्वेवमरित ॥
“अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत्” ॥ कात्यायनोऽपि
“दुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्त विधीयते । प्रायश्चित्ते कृते पश्चाल्लुप्त कर्म समाचरेत् ॥
“त्व न स त्व न इत्याम्या इम मे त्वेतया ऋचा । ये ते शतमयाश्चाभ्यामुदुत्तममृचाहुती ॥
१० “हुत्वा गृथक् गृथक् पादमद्धं चैले समाचरेत् । स्त्रीणामप्येवमेव म्याज्ज्ञाताद्यामत्रिण नियेति” ॥
गर्भाधानाकरण एवाश्वलायनः

“गर्भाधानस्याकरण तस्या जातस्तु दुप्यति । अकृत्वा गा ततो इत्वा नुर्यात्पुसवन पतिरिति” ॥
क्षुतादौ वृद्धपराशरः

- “विप्र क्षुत्कृत्य निष्ठीव्य कृत्वा चानृतभाषण । वचन पतितै कृत्वा वक्षिण श्रवण सृशोन् ॥
१९ “प्रेक्षण क्षाशिनोऽर्कम्य त्रलेशविष्णुसम्भृति” । एतच्च जलाभावे कर्मणि व्यापृतो वा । अत
एव वृद्धशातातपः

“क्षुत्वा निष्ठीव्य वासस्तु परिधायाचमेद्वुप । नुर्याद्वचन न्यक्षं गोष्टृष्टम्य च दर्शन ॥
“यथाविभवतो ह्येतत्पर्याभावे तत्र पर । अनिद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तरप्राप्तिरिष्यते” ॥ इति ।
सप्तसर द्विधातिपाते विष्णुपुराणं

- २० “सप्तसर क्रियाहानिर्यभ्य पुस प्रजायते । तस्याऽन्लेऽनात्सूयो निरीक्ष्य सागुभि सदा ॥
“भूपृष्टे स्नान सचैल तु शुद्धिहेतुर्नहामते । पुसो भवति तस्योस्त्या नशुद्धि पापरर्षण” ॥ इति ।
अत्र प्र प्रायश्चित्तविशेषाश्रवणात्त्रेऽहाहातिक्रमे नैःसाहमभोजनम्योक्तत्वात्तदनुसारेण च पृष्ठचधिक्र-
शतत्रयदिनापचारे तावदुपवासकरणाशक्तेस्तत्प्रत्यान्नायत्नेन षडुपवासैरेकैकप्रानापत्य-
कल्पनया निचत्वारिंशत्प्रानापत्या उपवासद्वय च योग्य । निमत्रण गृहीत्वा त्यागे तु यमः
२९ “वेतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयति द्विज । ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोर्नौ च जायते ।
“एतस्मिन्नेनासि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतन । यतिनाद्रायण नीर्त्वा तत पापात्प्रमुच्यते” ॥ इति ।
निमन्त्रितस्यानाह्वानेऽप्येतदेव । एतच्च कामाम्यासे । अन्यत्र भोजने तु दारीतः
“अन्यत्र निर्मन्त्रितान्यत्र भोजनेऽपि त्रिरामिति” । अनृतचनान्दौ तु शंखलिखितौ

१ ई-सूयं घयर-सूयो । २ छई-ने । ३ घयर-यदुक् । ४ द-वसमाचरेत्, ई-श्रिष्टण चरेत् ।

५ घ-कालया ।

“ आत्रोशानानृतवादे एकरात्र चोपवास ” इ । काम्तोऽभ्यासे तु “ असत्यभाषण शूद्र
सेवनमपात्रीकरण कृत्वा तप्तृच्छेण शुद्धयतीति ” (४०।२) विष्णुक्तं ज्ञेय ।
वधफलकेऽनृते तु व्यसनप्रायश्चित्तप्रसंगेनोपपातकेषु प्रागुक्त । निषिद्धदेशगमने देवलः

“ सिंधुसौराष्ट्रसौवीरास्तथा प्रत्यतवासिन । अगवगकलिंगाश्च गत्वा सस्कारमर्हति ” ॥

कर्मनाशानलस्पर्शादौ स एव

“ कर्मनासजलम्पर्शात्करतोयाविलप्रनात् । गडकीबाहुतरणात्पुन सस्कारमर्हतीति ” ॥

तीर्थयात्रा विना चैतत्

‘ अगवगकलिंगाश्च सौराष्ट्रमगधानपि । तीर्थयात्रा विना गच्छेत्पुन सस्कारमर्हतीति ” ॥

स्मरणान् । तद्देशवासिना तु प्रायश्चित्ततारतम्य कल्पनीय । व्रणमध्ये कृमिपाते

गरुडपुराणे

“ जायते यस्य शिरसि कृमयो विनतात्मज । कृच्छ्रं तदाचरेत्प्राज्ञ शुद्धये कश्यपात्मजेति ” ।

यत्तु न्यवनः “ कृमिदर्शने सातपन वृषभो ढक्षिणेति ” । तद्युगपद्नेत्रव्रणेषु कृम्युत्पत्तौ

ज्ञेय । अत्र क्षत्रियादीनां पादपाद न्यून । खरयानाद्यारोहणे याज्ञवल्क्यः (प्रा २९१)

“ प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोऽप्यानग । सवासा जलमाप्लुत्य प्राणायामेन शुध्यति ” ॥

इति मनुवृहस्पतिस्मरणात्कामकारविषय । अकामतस्तु स्नानमात्र । अत्रैव विष्णुः (१४।२३) १६

‘ उष्ट्रेण खरेण वा ग वा नग्न स्नात्वा च भुक्त्वा च प्राणायाम कुर्यादिति ” । साक्षा

स्खरोऽप्यारोहणे तु यमः

“ खरयानमुऽप्यान वा योऽधिरोहेद्द्विजोत्तम । अपो वा प्रविशेन्नग्नस्त्रिरात्र क्षपण स्मृतमिति ” ॥

दिवामेयुनादौ तु प्रायश्चित्तमाह शंख

“ दिवा तु मैथुन कृत्वा नग्न स्नात्वा तथाऽम्भासि । नग्न परन्त्रिय दृष्ट्वा दिनमेऽमभोजनमिति ” ॥ २०

अत्र नग्नस्नानादावेकरात्ररिरात्रयोरभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या ।

अनुदकमूत्रपुरीषकरणे यममन्

‘ आपद्रतो विना तोय शारीर यो निषेवते । एकाह क्षपण कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेदिति ” ॥

अनापदि द्विगुण । एतच्च कामत । अत्रैव सुमतुः “ अनुदकमूत्रपुरीषकरणे

नखकेशरधिरप्राशने सद्य स्नान घृतशुश्रिहरणयोऽकपान चेति ” । अत्र घृतादिपानस्य २६

प्रायश्चित्तार्थत्वाद्भोजननिवृत्ति । यत्त्वांगिराः

“ कृते मूत्रपुरीषे वा यदा नैवोदक भवेत् । स्नात्वा लब्धोदक पश्चात्सचैलस्तु विशुध्यतीति ” ॥

यच्च शातातपः ‘ अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैल स्नान मत्वाह्यहतिहोमश्चेति ” ।

तदकामत । अत्रैव मनुः (११।२०२)

विनाऽद्विरप्सु चाप्यंतः शरीरं संनिषेव्य तु । सचैलो बहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुद्धयतीति” ॥
यत्तु स एव

“ अटव्यामटमानस्य ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्रणष्टसलिले देशे कथं शुद्धिर्विधीयते ॥

“ अपां दृष्ट्वैव विप्रस्तु कुर्याच्चैव सचैलकं । गायत्र्यष्टशतं जप्यं स्नानमेतत्समाचरेत् ॥

१ “ देशं कालं समासाद्य अवस्थामात्मनस्तथा । धर्मशौचेऽवतिष्ठेत न कुर्याद्वेगधारणं ॥

“ त्रिरात्रं चाप्युपवसेऽन्यहं त्रिषण्णी भवेत् । तथैवांभासे म्नास्तु त्रिःपठेदयमर्षणमिति ” । धर्म-

शौचं स्नानीयशौचं । वेगधारणं शास्त्रीयशौचप्रतीक्षया मूत्रपुरीषोत्सर्गविलंबं न कुर्यादित्यर्थः ।

त्रिरात्रोपवासस्त्वनापदि कामतः । अप्सु कामतो मूत्रपुरीषोत्सर्गयोरभ्यासे शंखलिखितौ

“ रेतोमूत्रपुरीषाप्युदके कृत्वा त्रिरात्रोपोषित इदमापः प्रवहतेति जपेदिति ” ।

१० यत्तु सुमंतुः “ अप्स्वशौ वा मेहतस्तसकृच्छ्रमिति ” तत्कामतोऽप्यंताभ्यासे ।

स्वपुरीषदर्शनादौ यमपराशरः

“ प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येद्वात्मनः शकृत् । दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामत्रिं ब्राह्मणं तथेति” ॥

यज्ञोपवीतं विना वातिकमूत्रोत्सर्गादिकरणे तु मदनरत्ने स्मृत्यंतरं

“ विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद्विजः । प्रायश्चित्तमहोत्सवं गायत्र्यष्टशतं तु वेति ” ॥

११ ऊर्ध्वोच्छिष्टे उपवासः । अधरोच्छिष्टे गायत्र्यष्टशतजप इति व्यवस्था । यत्तु तत्रैव

“ पित्तो मेहतश्चैव भुंजतोऽनुपवीतिनः । प्राणायामात्रिकं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमादिति” ॥

तदकामतः । यत्तु वृद्धपराशरः

“ यज्ञोपवीतेन विना भोजनं कुरुते द्विजः । अथ मूत्रपुरीषे वा रेतःसेचनमेव वा ॥

“ त्रिरात्रोपोषितो विप्रः षट्कच्छ्रं तु भूमिपः । अहोरात्रोषितो वैश्यः द्वात्रिंशेऽपि पुरातनीति” ॥

२० तत्कामतोऽभ्यासे । भुक्तवतोऽनाचातम्योत्थानेऽपि तत्रैव

“ यदोत्तिष्ठत्यनाचातो भुक्तवानशनात्ततः । सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत सोऽप्यथाऽप्रयतो भवेदिति” ॥

पलाशशयनाचारोहणे शंसः

“अध्यास्य शयनं यान्मासनं पादुके तथा । पालाशस्य द्विजश्चेष्टस्त्रिरात्रं तु व्रती भवेदिति” ॥

निषिद्धकाष्ठेन दंतधावने वृद्धपराशरः

२१ “ पालाशांशिशिपाकाष्ठदंतधावनकृत्वरः । दिवाकीर्तिसमस्तावचावर्त्तां नैव पश्यतीति ” ॥

एतच्च निषिद्धकाष्ठांतराणामप्युपलक्षणं । अंतरा गमनेऽपि तत्रैव

“ द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्री च दंपती द्वौ द्विजोरामौ । अंतरेण यदा गच्छेत्कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ॥

“ होमफले तथा दोहे^३ स्वाध्याये दारसंग्रहे । अंतरेण यदा गच्छेद्द्विजध्यांद्वायणं चरेत्” ॥

यच्चंगिराः

“ इपत्योर्विप्रयोरभ्योर्प्राम्म्योर्द्विजातिषु । अतर यदि गच्छेत्तु द्विजश्चाद्रायण चरेदिति ” ॥
तत्कामत । एतदेव च

“ विप्राम्योर्विप्रार्पिबाना नगोक्षोर्विष्णुताश्चर्यो । मानुष्योर्मादिकाना च न कुर्यादतरागतिमिति ” ॥

पराशरोक्तेऽपि द्रष्टव्य । वृद्धपराशरः

“ पादप्रतापन कृत्वा कृत्वा वह्निं तथा ह्यध । कुशौ प्रमृज्य पादौ तु दिनमेक व्रत चरेत् ” ॥

स्नातकनताधिकारे क्रतुः “ एतेषामाचाराणामेकस्य व्यभिचारे एकरात्रोपोषणमिति ” ।

ब्रह्मचारिधर्मलोपे बौधायनः “ अत्रैव शौचाचमनसध्यावदनदर्भभिक्षाश्रिकार्यराहित्यशूद्रादि-
स्पर्शनकोपीनमटिसूनयश्रीपवीतमेखलाढडानिनत्यागदिवास्वापञ्चधारणपादुकाध्यारोहणमाला
धरणोद्धर्त्तनानुलेपनाजनमलनीडाद्यतनृत्यगीतवाद्याद्यभिरतिपास्तडात्सिन्धापणपर्युषितभोजनादि १०

ब्रह्मचारिव्रतलोपनसकलदोषनिर्हारार्थं ब्रह्मचारी वृच्छत्रय चरेत् । महान्याहतिहोम च कुर्यात् ।

प्रथम व्यस्तसमस्ताभिव्योहतिभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा “ भ्रूमये च पृथिव्यै च महते

च स्वाहा । ॐ भुवो वायवे चातरिक्षाय च महते च स्वाहा । ॐ सुवरादित्याय च दिवे च

महते च स्वाहा । ॐ भूर्भुवःसुवश्चद्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिभ्यश्च महते च स्वाहा । ॐ पाहि नो अन्न

एनसे स्वाहा । ॐ पाहि नो अग्ने विश्वेदसे स्वाहा । ॐ यज्ञ पाहि विभावसो स्वाहा । ॐ सर्वं १५

पाहि शतक्रतो स्वाहा । ॐ पुनरूर्वा निवर्त्तस्व पुनरन्न इषायुध । पुनर्न पाद्यहस स्वाहा ॥

महरण्यानिवर्त्तस्वाग्ने पिन्वन्व धारया । विश्विन्या विश्वतस्परिस्वाहा । पुनर्व्योहतिभि हुनेदिति ”

हुनेज्जुहुयान् । एतदल्पधर्मलोपे । बाहुल्ये प्रायश्चित्तविशेषमाह ऋग्विधाने शौनकः

“ त बोधिया जपेभ्रमं लक्ष चैत्ये शिवाग्नये । ब्रह्मचारिणो धर्मं च शून्य चेत्पूर्णेमेव ह्यति ” ॥

इति ब्रह्मचारिधर्मलोपप्रायश्चित्त । क्षत्रियस्य रणे वृष्टदर्शने शंखः २०

“ क्षत्रियस्य रणे वृष्ट दत्त्वा प्राणपरायण । सक्त्सर मन कुर्याच्छित्त्वा वृक्ष फल्प्रद ” ॥

एतच्च कामतोऽभ्यासे । अन्यत्र तु त्वर्षादि योज्य । गृहीतनतभगे चायुपुराणे

“ लोभान्मोहात्प्रमादाद्वा व्रतभगो यदा भवेत् । उपवासनय कुर्यात्कुर्याद्वा केशमुदन ॥

“ प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ” । वा शब्द समुच्चये । मिथ्याशपथे यमः

“ निप्रस्य वप्रस्युक्त कृत्वा तु शपथ मृषा । ब्रह्महा यावज्जलेन व्रत चाद्रायण चरेत् ” ॥ २५

एतच्च शपथान्तरस्याप्युपलक्षक

“ सुहृते ये प्रयच्छति यावज्जीवतु नरा । ते विव्यते शिवापेवैर्यथेते पापकारिण ” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणवाक्यान् “ यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तं ” त्रयोऽनसक्तयत्तत्र

प्रानापत्य कल्पनीय । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिवृत्त्या धनार्जने प्रचेताः “ ब्राह्मणस्यापत्काळे

पितृमातृबहुभृत्यस्यानंतरं क्षत्रोपनिवेशः । तत्र संवत्सरमर्थप्राप्तौ चांद्रायणं चरेदिति ॥
वैश्यवृत्तिनीवने तु किञ्चिदधिकं । तत्र वर्षान्तरं मासद्विमासादौ चांद्रायणभागहारः
कल्पनीयः । संवत्सरादूर्ध्वं द्वैगुण्यादि च कल्पनीयं । शूद्रवृत्त्याऽर्ज्जने मनुः

“ न कथंचन कुर्वति ब्राह्मणः कर्म वार्षिकं । वृषलः कर्म वाब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ” ॥

१ वार्षिकं कर्म सेवा । एवमुपक्रम्य पुनरुपनयनसहितं कृच्छ्रैद्यनुवृत्तौ स एव (१११९२)

“ प्रायश्चित्तं न कुर्वन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः । ब्राह्मणास्तु परित्यक्तास्तेषामप्येतमादिशेत् ” ॥

एवं शूद्रस्यापि द्विजकर्मकरणेऽप्येतदेव । तस्यापि तद्विकर्मत्वात् । अर्जितघनत्यागपूर्वकं
चैतत् । “ यद्गृह्णितेनाऽर्जयति ” इति मनूक्तेः (१११९३) । स्त्रीघनोपनीवने तु
“ चांद्रायणेन चैकेन सर्वपापक्षयो भवेत् ” इत्यापस्तंबोक्तं चांद्रायणं स्त्रियै तद्धनं

१० दत्त्वा कार्यं । भार्याया मुखमैथुने तूशनाः “ यस्तु पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं
सेवेत्स दुष्यतीति ” वैवस्वतः “ प्राजापत्येन शुश्रूयतीति ” हारीत इति ।

गोयुक्तयानस्थस्य मैथुने यमः

“ यदि गोभिः समायुक्तं यानमारूढं वै द्विजः । मैथुनं सेवते चैवं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥

“ त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत् । गोम्यो यवाढकं दद्यादृतं प्राश्य विशुध्यतीति ” ॥

११ यत्तु स्मरणं

“ मैथुनं तु समासाद्य पुंसि योषिति वा द्विजः । गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासः स्नानमाचरेत् ” ॥

तदकामतः सङ्कत्करणे ज्ञेयं । क्रोधास्वभार्या त्वं मे मात्रा सदृशी अगम्येत्युत्त्वा पुनरुपभोगे
प्रायश्चित्तमाह पराशरः (१२।१०)

“ यस्तु क्रुद्धः पुमान् नृपयाजायायास्तु अगम्यतां । पुनरिच्छति भार्या च विप्रमध्ये तु वाचयेत् ॥

२० “ आर्त्तः क्रुद्धस्तर्मोथो वा क्षुत्पिपासाभयाहितः । दानं पुण्यमकृत्वा वा प्रायश्चित्तं दिनत्रयं ॥

“ उपसृष्टोन्नपिषवणं महानद्युपसंगमं । चीर्णति चैव गां दद्याद्ब्राह्मणान् भोजयेद्दशेति ” ॥

वाचयेत्स्वस्य प्रायश्चित्तोपदेशं कारयेत् । पुण्यं यागादि । संकल्पितं दानाद्यकृत्वेत्यर्थः ।

वैस्तिकर्मणि यमः

“ वास्तिकर्मणि रूढैश्च प्रवर्द्धनविरचनैः । शिशुकृच्छ्रेण शुद्धचेत्तु तस्मात्पापत्र संशयः ” ॥

२१ प्रवर्द्धनविरचनयोरभ्यास एव शिशुकृच्छ्रः । अन्यत्र तु स्नानमात्रं । तथा च स एव

“ अजीर्णोऽभ्युदिते वांते श्मश्रुकर्मणि मैथुने । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ” ॥

इति । देवागारशिलादिना स्वगृहकरणं निंदति यमः

“ इष्टकाकृष्णाशमलौहान् देवालयसमान्वितान् । गृहीत्वाऽऽमगृहे ये तु लोभाद्दे योनयति च ॥

“ एकाकिनस्तयोद्विष्टाः क्षुत्तृपापरिपीडिताः । संघने ते तु तिष्ठति याक्त्वापस्य संशयः ” ॥

१ न-भागे । २ क्ष-कृच्छ्रप्रया, च-कृच्छ्रयनु-ल-यानु । ३ विधीयन्ति । ४ क्ष-तत्र । ५ क्ष-वधि ।

अत्र प्राजापत्यचाद्रायणादि कल्प्य । वानप्रस्थयत्योर्व्रतभगे “ वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्र
द्वादशरात्र चरित्वा महाकक्ष वर्द्धयेत् । भिक्षुर्नानप्रस्थवत्सोमगृद्धिवर्ज स्वशास्त्रसंस्कारश्चेति” ।
दीक्षाभेदो यमनियमातिक्रम । महाकक्षमौषधवनप्रदेश उदकसेवनादिना वर्द्धयेत् ।
सोमशब्देनौषधिसामान्य लक्ष्यते । तद्वृद्धि पर भिक्षोर्निवर्त्तते । परतु सर्व सममित्यर्थ ।
स्वशास्त्रसंस्कार प्राणायामान्यास । हारीतः “ अनृतपिशुनवचने भिक्षूणा तसकृच्छ्र ५
क्रोधाहकारपिशुनेषु च ” । छागलेयः

“ व्रतानि यानि भिक्षूणा तथैवोपव्रतानि च । एकैकातिक्रमे तेषा प्रायश्चित्त विधीयते ॥

“ अहोरात्रोपितो भूत्वा कृच्छ्र चाद्रायण चरेत् ” । कृच्छ्रपद चाद्रायणविशेषणम् ।
व्रतोपव्रतान्याह बौधोयनः । अथेमानि व्रतानि “ अहिंसासत्यमस्तैन्य मैथुनस्य च
वर्जन ” । अथोपव्रतानि “ अक्रोधो गुरुश्रुत्पाप्रसाद शौचमाहारशुद्धिश्चेति ” । जले १०
प्रतिर्विचदर्शनादौ याज्ञवल्क्यः (प्रा २७९)

“ मयि तेज इति छाया स्वा दृष्टाऽनुनिवै र्जपेत् । सावित्रीमशुचो दृष्टे चापले वाऽनृतेऽपि च” ।

“ मयि तेज ” इति मत्रो वाजसनीये प्रसिद्ध । अशुचौ मूत्रपुरीपादौ । चापले वृथाचेष्टाया ।

प्रतिश्रुत्यानृतोक्तौ हारीतः

“ प्रतिश्रुत्यानृत ब्रूयाम्बिध्यासत्यमथापि वा । स तसकृच्छ्रसहित चरेच्चाद्रायणव्रतमिति ” ॥ १५

गुरुवस्तुविषयरूपप्रतिश्रुताकरणपरमेतत् । प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । भोजनकालीनमौनत्यागो

पराशरः (१२।३६)

“ मौनव्रत समासाद्य आसीनो न वदेद्दिज । भुजानो हि वदेद्यस्तु तदन्न परिवर्जयेदिति ” ॥

अर्द्धे भुक्त्वाऽन्नपात्रेण जलपाने स एव

“ अर्धमुक्ते तु यो विप्रस्तस्मिन्पात्रे जलं पिबेत् । हत दैव च पित्र्य च आत्मान चोपवातयेत्” ॥ २०

पशुवन्मुखेन जलपाने स एव

“ विद्यमानेषु हस्तेषु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बल । तोय पिबति वक्रेण श्वयोनौ जायते ध्रुवमिति” ॥

अत्रोपवास प्रायश्चित्त । असर्पिडै सह रोदने पारस्करः

“ मृतम्य बाधवै सार्द्धं कृत्वा तु परिदेवन । वर्जयेत्तदहोरात्र दान श्राद्धादिकर्म च” ॥

इत्यनेनैकाह । एतच्च कामत । अकापतस्तु स्नानमेव । प्रेताल्करणे शंखः २५

“ कृच्छ्रपात्रेऽसर्पिडस्य प्रेताल्करणे कृते । अज्ञानादुपवास स्यादशकौ स्नानमिष्यत” ॥ इति ।

कामतो द्विगुण । यत्तु तसकृच्छ्रानुवृत्तावंगिराः “ आत्मत्यागिना सस्कृतौ

तदश्रुपालकारी चेति ” तदभ्यासे । समानोत्कृष्टजातिप्रेतानुगमने मनुः (५।१०२)

“ अनुगन्धेच्छया प्रेत ज्ञातिमज्ञातिमेव च । स्नात्वा सचैल सृष्ट्वाऽग्निं वृत प्राश्य विशुद्धचर्त्तति” ॥

अत्रेच्छयेति ग्रहणादेतत्कामत । अकामतस्तु स्नानमेव । यत्तु याज्ञवल्क्यः (प्रा. २६) ३०

- “ब्राह्मणेनानुगतं न शूद्रो न द्विज क्वचित् । अनुगम्यामसि स्नात्वा सृष्ट्वाऽग्निं घृतभुक् शुचिरिति” ॥
 ब्राह्मणेनासर्पिडेन । द्विजो विप्रादिः । अस्य च घृतप्राशनस्य भोजनकार्ये
 विधाने प्रमाणाभावात् भोजननिवृत्तिरिति मिताक्षरायां तन्मानवसमानविषयं । वस्तुतो
 घृतप्राशनस्य प्रायश्चित्तार्थत्वाद्भोजनमेव युक्तम् । अत एव च वसिष्ठेन (२३/२४-६)
 ६ “ मानुषास्त्रिस्त्रिंशत् सृष्ट्वा त्रिरात्रमस्त्रिंशत् त्वहोरात्र शवानुगमने चैवम् ” इत्यनुगमने
 एकाहस्योक्तत्वात् । क्षत्रियवैश्यानुगमने त्वधिकं कल्प्यं । ब्राह्मणस्य शूद्रानुगमने
 पराशरः (३।१-१२)
 “ प्रेतीभूतं तु य शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बल । अनुगच्छेन्नियमानं स त्रिरात्रेण शुद्ध्यति ॥
 “ त्रिरात्रे तु ततश्चीर्णेनदीं गत्वा समुद्रगा । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति” ॥
 १० अत्र घृतप्राशनस्य शुद्ध्यर्थत्वाभिधानात् भोजननिवृत्तिः । एतच्च कामतः । अकामतस्त्वर्थः ।
 एव क्षत्रियस्य वैश्यशूद्रानुगमने वैश्यस्य च शूद्रानुगमने कल्प्यम् “ इष्टापूर्तशुभमहा-
 कर्मस्वनुपहतानामपि ऋत्विगाचार्यादीनां कृच्छ्रतिकृच्छ्राद्यायणाख्यं सर्वप्रायश्चित्तं तत्स्याने
 द्वादशप्राणापत्यत्वात्तद्वद्धं वा वदंतीति ” स्मृत्यर्थसारे । कन्यायां विवाहात्पूर्वं रजोदर्शने
 प्रायश्चित्तमाह प्रयोगपारिजाते आचार्यः
 १६ “ कन्याभूतमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मवान् । तथा च कारयित्वा तामुद्धहेतानृशसधी ॥
 “ पिता ऋतून्वपुत्र्यास्तु गणयेद्वादित सुधीः । दानावधि गृहे यत्नात्पालयेद्वादित सुधी ॥
 “ दद्यात्तदनुसंख्यां गां शकं कन्यापिता यदि । दातव्यैकाऽपि नि स्वेन दाने तस्या यथाविधि ॥
 “ दद्याद्वा ब्राह्मणेज्वेनामतिनि स्व सदक्षिणा । तस्यातीतर्तुसहस्रेषु वराय प्रतिपादयेत् ॥
 “ उपोष्य त्रिदिनं कन्यां रात्रौ पीत्वा गवा पयः । अट्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणं ॥
 २० “ तामुद्धहन्वरश्चापि ब्रूमाडैर्जुहुयाद्धृतमिति ” ॥ श्राद्धोपवासदिने दंतधावने विष्णुरहस्ये
 “ श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दंतधावनं । गायत्र्या शतसप्तमत्रु प्राश्य विशुद्ध्यतीति ” ॥
 एवमन्यान्यपि प्रकीर्णप्रायश्चित्तानि द्रष्टव्यानि । इति प्रकीर्णप्रायश्चित्तानि ॥
 अथ पतितस्यागविधिः । स च महापातकिन एवेति केचित् । युक्तं तु पतितस्य
 बहिः कुर्यादित्यादौ पतितमात्रोपादानात्सकोचे मानाभावादुपपापादिना पतितस्यापि भवतीति
 २६ प्रतीमैः । तथा यदि बध्मिः प्रेर्यमाणोऽपि प्रायश्चित्तं न करोति तदा कार्यं । यथा
 शंखः “ तस्य तद्दुरोर्बाधना राज्ञश्च समक्षं दोषान् विख्याप्य पुनः पुनराचारं लभस्वेति स
 यद्येवमप्यनवस्थितमति स्यात्पात्रं विपर्यस्येत् ” । अत्र कात्याह मनुः (११।१८२)
 “ पतितस्योदकं कार्यं सर्पिदैर्बाधैः सह । निर्दितेऽहनि सायान्ते ज्ञात्पूर्तिगुस्तस्त्रिणौ ” ॥
 निर्दितेऽहनि रिक्तादितिथौ । देशमाह योगीश्वरः (प्रा. २९६)

“ पतितस्य बहि कुर्यु सर्वकार्येषु चैव त । दासीकुम्ब बहिर्प्राग्मात्रिनयेरन् स्वबाधवा ” ॥
 निनयनविधिमाह गौतमः (२०।२-७) “ तस्य विद्यागुरुयोनिस्तबद्धा सर्वाण्युदकादीनि
 प्रेतकर्माणि कुर्यु । पात्र चास्य विपर्यस्येयुर्दास कर्मकरो वाऽवकरात्पात्रमानीय दासीपटात्पूरयित्वा
 विपर्यस्येदमुमनुदक करोमीति नामग्राह्यते सर्वेऽन्वालेभेरन् प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखा
 विद्यागुरवो योनिस्तबद्धाश्च वीक्षेरन्नप उपसृश्य ग्राम प्रविशेयु ” । योनिस्तबद्धा पित्रा ९
 दय । उदकदानादीत्यनेनाजलिप्राग्भाविर्दाहादिनिवृत्ति । प्रेतकर्माणि संपिंडीकरणातानामेव
 प्राप्तरथं । दासो गर्भदास । कर्मकरो वेतनसपादित । दासीघटाद्वाऽस्याहृतनलेन । नाम-
 ग्राहममुमित्यस्य स्थाने पतितनाम गृहीत्वा । स्मृत्यर्थसारे त्वम्माव त्वमृत इत्युक्त्वा निनये
 दित्युक्त । दास्येव वा निनयेत् । यथा मनु (११।१८२)
 “ दासीघटमपा पूर्ण पर्यस्येत्प्रेतवत्तदा । अहोरात्रमुपासीरन्नाशौच बाधैव सह ” ॥ १०
 प्रेतवदित्यमस-पदक्षिणमुखत्वाद्यतिदेशार्थं । तत स न व्यवहार्यं । यथा मनुः (११।१८४)
 “ निवर्त्तेःस्ततस्तस्मात्सभाषणसहासेन । दायाद्यस्य प्रदान च यात्रामेव च लौकिकी ” ॥
 स्त्रीत्यागे विशेषमाह योगीश्वरः (प्रा २९०)
 “ पतितानामेव एव विधि स्त्रीणा प्रकीर्त्तित । वासो गृहातिके देयमन्न वास सरक्षण ” ।
 अत्र जीवनमात्रक्षम । वस्त्र मलिन । यत्तु वासिष्ठः (२१।१०) १९
 “ चतस्रस्तु परित्याज्या शिष्यगा गुरुगा च या । पतिस्त्री च विशेषेण जुगितोपगता च येति ” ॥
 तत्पूर्वैर्वासामन्नवस्त्राद्याच्छादनादित्यागार्थं । अन्यासा तु पतितानामन्नवस्त्राणि देयमिति
 विज्ञानेश्वरः । जुगित प्रतिलोमज । सभाषणे प्रायश्चित्त मिताक्षरायां (पृ ३२२५ २४)
 “ अत ऊर्ध्वं तेन सभाष्य तिष्ठेदेकरात्र जपन् सावित्रीमज्ञानपूर्वं ज्ञानपूर्वं च निरात्रमिति ” ।
 त्यागोत्तरमनुतापादिना प्रायश्चित्त कृत्वा समायाते विशेषमाह मनुः (२१।१८६) २०
 “ प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपा नव । तेनैव सार्द्धं प्राण्येयु स्नात्वा पुण्ये जलाशये ” ॥
 गौतमोऽपि (२०।१०-१९) “ यस्तु प्रायश्चित्तेन शुष्येत्तस्मिन् शुद्धे शातकुम्भमय
 पात्र पुण्यतमाध्द्रदा पूरयित्वा स्रवतीम्यो वा तत एनमप उपसृशेयुरथास्मै तत्पात्र
 दद्युस्तत्प्रतिगृह्य जपेच्छाताद्यौ शाता पृथिवी शात शिवमतस्मि यो रोचनस्तामिह
 गृह्णापीत्येतैर्गर्जुभिः पात्रमानीभिस्तरस्मदीभि क्त्वादैश्चाज्य जुहुयात् । हिरण्य २९
 ब्राह्मणाय दद्याद् गा चाचार्याय । यस्य तु प्राणातिक प्रायश्चित्त स मृत शुद्धचेत् ।
 एतदेव शात्युदक सवपूपपातनेषु । तत एन वृत्तप्रायश्चित्त नैव कु स्येयु ।
 तथा सर्वकार्येषु ब्रथविक्रयादिषु तेन सह सव्यवहरेयुरिति ” । उपसृशेयु
 राचमन कारयेयु । उपपातकेष्वभ्यासेन महापापतौल्येन पातित्यापादकेषु । अत्र

- विशेषमाह हारीतः “ स्वशिरसा यवसमादाय गोम्यो दद्याद्यदि ताः प्रतिगृह्णीयुरथैनं प्रवर्त्तयेद्युरितरथा.नेत्यभिप्रेतं ” । प्रतिग्रहो भक्षणं । इतरथा भक्षणाभावेन । स संव्यवहार्य इत्यर्थः । मिताक्षरायां स्मृत्यर्थसारे न भक्षणाभावे प्रायश्चित्तावृत्तिरुक्ता । वसिष्ठः “ तथाभिपिक्तस्य प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मनाख्यात ” इति । अभिपिक्तस्य पूर्वोक्तरीत्या
- ५ ज्ञातस्य । प्रत्युद्धारः संग्रहः । स च पुत्रजन्मना व्याख्यातः । संग्रहोत्तरं जातकर्मादिना संस्क्रुयादित्यर्थः । क्वचित्प्रायश्चित्तोत्तरमपि संव्यवहारापवादमाह योगीश्वरः (प्रा. २९९) “ शरणागतनाल्लोर्हींसकान्तंविशेषेण तु शीर्णव्रतानपि सतः दृष्टान्तसाहितानिमान् ” ॥ संविशेषेणवहरेत् । इति पतितत्यागविधिः ॥
- अथ रहस्यप्रायश्चित्तं । रहस्यं कर्त्रतिरिक्तेनाज्ञातं । अगम्यागमने च द्वयोः कर्त्तृत्वं व्यासक्त-
- १० मतस्तत्र तद्वरिक्तेनाज्ञाते रहस्यत्वं । एतेन पापमात्रे तृतीयेनाज्ञाते रहस्यत्वमिति वदंतः प्राच्याः परास्ताः । अत्र प्रायश्चित्तमपि रहस्यमेव कुर्यात् । तथा च हारीतयमौ “ रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशमिति ” । अत्र पर्षदुपस्थानमपि नास्ति । तथा याज्ञवल्क्यः (प्रा. १०१) “ विख्यातवोपः कुर्वीत पर्षद्वोऽनुमतं व्रतं । अनविख्यातवोपस्तु रहस्ये व्रतमाचरेत् ” । तत्र यद्यनभिज्ञः कर्त्ता तदाऽनुकस्मिन् रहस्यपापे किं प्रायश्चित्तमित्यभिध्यानांतरेण पृष्ट्वा कुर्यात् ।
- ११ तत्र तापारणप्रायश्चित्तानि मनुः (११।२२६) . “ एतैर्द्विज.तयः शोच्या भवैराविष्कृतैःसः । अनाविष्कृतपापास्तु मंत्रैर्होमैश्च शोषयेत् ” ॥ संवर्त्तः “ दानैर्होमैर्नवैर्नित्यं प्राणायामैर्द्विजातयः । पातकेभ्यः प्रमुच्यते वेदाभ्यासत्र संशयः ” ॥ वसिष्ठः (२६।१२)
- २० “ जपिनां होमिनां चैव ध्यायिनां तीर्थसेविनां । निवसन्ति न पापानि ये च छाताः शिरोमतैः ” । मनुः (११।२४९) “ वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियास्तमा । नाशयंत्याशु पापानि महापातकनान्यपि ॥ “यथैवास्तेजसा षन्धिः प्रासाद्विर्देहति क्षणात् । तथा ज्ञानकृतं पापं कृतं दहति वेदवित् ॥ “ सन्याहृतिकाः प्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहनं मासात्पुनंत्यहरहः कृता ” ॥
- २१ अन्वहमित्यत्रापि कालाकांक्षायां मासादित्यन्वेति । माघर्षये यमः “ सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावरां । गायत्रीं स जपेन्नित्यं महापातकनाशनं ॥ “ विरजे द्विगुणे जप्त्वा तदन्यैव विशुध्यति । वामदेव्यं द्विरावर्च्य तद० ॥ “ पौरुषं सूक्तमावर्च्यं मुच्यते सर्वकिल्बिपात् । वृषभं शतशो जप्त्वा तद० । वेदमेकगुणं कृत्वा तद० । रुद्रैकादशकं जप्त्वा तद० । चतुर्विंशतितमे

“ पावमानीस्तथा कौत्स पौरुष सूक्तमेव च । जप्त्वा पापै प्रमुच्येत सपुत्र मधुउदसं ॥
 “ त्रिडालब्राह्मण रद्र शुक्रियो मोक्षकरतथा । वामदेव्य बृहत्साम जप्त्वा पापै प्रमुच्यते ॥
 “ यज्ञायज्ञीयमादित्यं ज्येष्ठसाम व राजन । पारुषेव च सामानि जप्त्वा मुच्येत क्लिप्तिपात् ॥
 “ अथर्वशिरस चैव पुरुषसूक्त तथैव च । नीलरुद्रास्तथैवैद्र जप्त्वा पापै प्रमुच्यते ॥
 “ आथर्वणाश्च ये केचिन्मन्त्रा कामविर्विज्ञिता । ते सर्वे पापहतारो याज्ञवल्क्यवचो यथा ॥ ९
 “ ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजु सामाप्यथापि वा । सामानि सरहस्यानि अथर्वागिरसस्तथा ॥
 “ ब्राह्मणानि च कल्याश्च षड्गानि तथैव च । आख्यानानि तथाभ्यानि जप्त्वा पापै प्रमुच्यते ॥
 “ इतिहासपुराणानि देवतास्तवनानि च । जप्त्वा पापै प्रमुच्येत धर्मस्यानैस्तथापरैरिति ” ॥

बौधायनः “ विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् समाचरेत् ।

“ यदुपस्थकृत पाप पद्भ्या वा यत्कृत भवेत् । बाहुभ्या मनसा वाचा श्रोत्रत्वक्घ्राणचक्षुषेति” ॥ १०
 प्राणायामा मासपर्यंतं षोडश । पूर्वोक्तमनुवाक्यात् । चतुर्विंशतिमते
 “ मृगारष्टि पवित्रेष्टिस्त्रिहवि पावनान्यपि । इष्टय पापनाशि यो वैश्वानर्य्या समन्विता ” ॥

कौर्मे

“ जपस्तपस्तीर्थसेवा देवब्राह्मणपूजन । ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधन ॥
 “ पुण्यक्षेत्राभिगमन सर्वपापप्रणाशन । देवताभ्यर्चन पुंसामशेषाघविनाशन ॥ ११
 “ अमावास्या तिथि प्राप्य य समाराधयेद्भव । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापै प्रमुच्यते ॥
 “ कृष्णाष्टम्या महादेव तथा कृष्णचतुर्दशी । सपूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापै प्रमुच्यते ॥
 “ त्रयोदश्या तथा रात्रौ सोपहार त्रिलोचन । दृष्टेश प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकै ॥
 “ एकादश्या निराहार समभ्यर्च्य जनाईन । द्वादश्या शुरुपक्षस्थ सर्वपापै प्रमुच्यते ॥
 “ उपोषितश्चतुर्दश्या कृष्णपक्षे समाहित । २०

“ यमाय धर्मरानाय मुत्यवे चातकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
 “ प्रत्येकं तिलसयुक्तान् दद्यात्सप्तोदकानलीन् । स्नात्वा नद्या तु पूर्वाण्हे मुच्यते सर्वपातकै ” ॥

तत्रैव

“ नान्यल्पश्यामि जतूना मुक्त्वा वाराणसी पुरी । सर्वपापप्रशमन प्रायश्चित्तं कलौ युगे ॥
 “ जपेद्वाऽप्यस्य वामीय पावमानीरथापि वा । कुतापवाल्खिल्याश्च निषिर्त्तैषान् वृषाकर्षि ॥ २१
 “ होतृन् रुद्रान्सकृज्जप्त्वा मुच्यते सर्वपातकै ” ।

१ न-पाक । २ न-ब्राह्मणानि । ३ हा-पाठ बौधायन ‘ विधिना श्च दृष्टेन प्राणायामान्समाचरेत् । यदुपस्थकृत पाप पद्भ्या वा यत्कृत भवेत् । बाहुभ्या मनसा वाचा श्रोत्रत्वक्घ्राणचक्षुषेति । प्राणायामा मासपर्यंतं षोडश । पूर्वोक्तमनुवाक्यात् । ४ घ-निवित्पवा, ल-निधि देवा ।

मनुः (११।२५२)

“ एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनं । अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चेदमितीति च ” ॥
मनेत्यृक् “ अव ते हेडोवरुण नमोभिरि ” त्यादिका । जपस्त्वय्यंतराविरुद्धे काले ।
शातातपः

५ “ मयं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।

“ मस्मच्छन्नो भस्मशर्याशयानो हद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ” ॥ इदमकामतः सङ्कत्करणे ।
अभ्यासे तु षट्त्रिंशन्मते

“ महाव्याहृतिभिर्होमस्तिलैः कायैो द्विजन्मना । उपपातकशुच्यर्थं सहस्रपरिसंख्यया ” ॥

महाव्याहृतिदशहोमेन शुद्धयति । हारीतः “ पातकातिपातकोपपातकमहापातकानमेकतम-

१० संनिपाते वाऽवमर्षणमेव त्रिजपेत् ” । यमः

“ दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःशतैः । मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः ” ॥

अत्र महापापातिपापानुपापोपापेषु ब्रह्माच्चतुस्त्रियेकशतं प्राणायामाः । संकरीकरणादौ
प्रकीर्णकेषु च द्वासः करुष्य इति मितक्षरारायां । अत्रिः

“ ब्रह्महा गुस्ताल्पी वा गम्यागामी तथैव च । सुवर्णस्तेयश्चौरश्च गोघ्नो विश्वासघातकः ॥

१५ “ शरणागतघाती च कूटसाती त्वकर्षकृत् । एवमादिषु वाऽन्येषु पापेषु निरताः सदा ॥

“ प्राणायामत्रयं कृत्वा कृत्वा कल्पं समाहितः । अहोरात्रकृतात्पापात्तक्षणादेव मुच्यते ” ॥

इति सामान्यतो रहस्यप्रायश्चित्तानि । अथ विशेषतः । तत्र योगीश्वरः (प्रा. ३०२)

“ त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा ब्रह्महा त्वधमर्षणं । अंतर्जले विशुध्येत गां च दत्त्वा पयस्विनीं ” ॥

जपश्चांतजले निमग्नेन त्रिरावर्त्तनीयः “ देवद्विजगुरुं हन्ताऽधमर्षणं त्रिरावर्त्तयेदिति ”

२० सुमंतुक्तेः । इदमकामतः सङ्कद्वेषे । यत्तु मनुः (११।२४८)

“ सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहनं मासात्पुनंत्यहरहः कृताः ” ॥

इति तदस्मिन्नेव विषये गोदानाशक्ताविति विज्ञानेश्वरः । उपवासत्रयाशक्तावित्यपरे ।

गौतमेन मासप्रतमुत्कोक्तं “ एतद्भूत एव ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयगुस्तल्लेषु प्राणायामैः

श्रांतोऽधमर्षणं जपेदिति ” तदकामाभ्यासे । योगीश्वरः (प्रा. २४७)

२५ “ लोमम्यः स्वाहेत्यथवा दिवसं मास्ताशनः । जले जप्त्वाऽभिजुहुयाच्चत्वारिंशद्गुताहुतीः ” ॥

इदमप्यकामतः सङ्कद्वेषविषयं । यत्तु मनुः (११।२५८)

“ अरण्ये वा त्रिरम्यस्य प्रयतो वेदसंहितां । मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिरिति ” ॥

तत्कामतोऽभ्यासविषयं । कामतः श्रोत्रियादिवधविषयं वा । यद्य धौघायनः

“ प्रामात्प्राचीं चोदीचीं वा त्रिरामुपनिष्कम्य स्नातः शुचिः शुचिवासा उदकते

३० स्थंडिलमुपलिप्य सङ्कत् मिलन्नवासाः सङ्कत्पूतेन पाणिनादित्वाभिमुखोऽधमर्षणं
स्वाध्यायमधीयीत प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतमपरिमितं बोदितेषु नक्षत्रेषु प्रभृति-

यावकं प्राश्यात् । ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात्प्रमुच्यते द्वादशरात्रा-
न्महापातकेभ्यः । ब्रह्महत्यां सुवर्णस्तेयं सुरापानमिति वर्जयित्वा एकविंशतिरात्रेण
तान्यपि तरतीति ” तत्कामतः सकृद्धविषयं । यत्तु वृद्धविष्णुः “ ब्रह्महत्यां कृत्वा
ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेधनेनाग्निं प्रज्वालयाद्यमर्षणेनाष्टसहस्रमाहुती-
र्जुहुयात्तदेतस्मात्पूतो भवतीति ” तदनुग्राहकविषयं । यदपि मनुः (११।२५९) ९

“ इयं तुपवसेद्युक्खिरन्होभ्युपयत्तपः । मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिजन्मेषु वाऽधमर्षणमिति ” ॥
तदतिनिर्गुणविषयं । यच्च हारीतः “ महापातकातिपातकपातकोपपातकानामेकतमसंनिपाते
वाऽधमर्षणमेव त्रिजन्मैर्दिति ” तत्रिमित्तिपरं । सवनस्थस्त्रीशत्रियविंडाहिताग्निस्थ्यात्रेयीगर्भिण्य-
विज्ञातगर्भवधेऽप्येतान्येव प्रायश्चित्तानि पादोनानि योज्यानि । इति ब्रह्मस्याप्रायश्चित्तं ।

अथ सुरापाने । यमः “ सुरापः कंठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमान् प्रसूतिमादायोरकारे- १०
णाभिमंज्य पिबेत् ” । इदमौषधार्थपाने । याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३०४) “ त्रिरात्रोपोषितो
हुत्वा कुम्भांडीभिर्घृतं शुचिः ” । पूर्वलिखितैतत्पूर्वार्द्धस्थं चत्वारिंशदित्यनुवर्तते ।
कुम्भांड्यो “ यद्देवा देवहेडनम् ” इत्यादिकाः । इदमकामतः सकृत्पाने । एतदशक्तौ
मनुः (११।२४९)

“ मासं जपित्वा अप नो वासिष्ठं चत्सृचं प्रति । माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्धयति ” ॥ १६
अप नो ‘ अप नः शोशुचदयमिति ’ ‘ सप्तचं । वासिष्ठं ’ ‘ प्रतिस्तोमेऽभिरुपसंवासिष्ठा ’ इति
तृचं । माहित्रं ‘ महित्रीणामवोस्त्विति ’ तृचं । शुद्धवत्य ‘ एतोन्विद्रंस्तवामेत्याद्याः । एतेषां च
जपो मासं प्रत्यहं षोडशवारमिति विज्ञानेश्वरः । कामतो सुरापाने मनुः (११।२५६)

“ मंत्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः । सुगुर्वर्ष्यपहंत्येनो जप्त्वा वा नम इत्सृचं ” ॥
देवकृतस्यैनस इत्यष्टौ शाकलहोमीया मंत्राः । नम इदुग्रं नम आविवास इत्यस्या वा ऋचो २०
जपः । प्रत्यहं संवत्सरपर्यंतं । तदपि स एव (११।२५७)

“ महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्ब्राह्मणः समाहितः । अभ्यस्याब्दं पावमानीर्षिंशाहारो विशुध्यतीति ” ॥
तत्कामतोऽभ्यासविषयं । अनेकमहापापविषयं वा । इति सुरापानप्रायश्चित्तं ॥

अथ सुवर्णस्तेये । तत्र याज्ञवल्क्यः “ ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः ” ॥
पूर्वलिखितैतत्पूर्वार्द्धस्थं त्रिरात्रोपोषित इति विशुध्येदिति वाऽत्राप्यनुपज्यते । अत्रिः २५

“ एकादशगुणान्वाऽपि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ” ॥
अनेग्राहकादिषु गुणवतो निर्गुणस्वामिकापहरणे सुवर्णोपपरिमाणहरणे च मनूक्तं (११।२६०)

“ सकृज्जन्मवाऽस्य वामीयं शिवसंक्रल्पमेव च । सुवर्णमपहृत्यापि सकृद्धवति निर्मलः ” ॥

अस्य वामोर्ध्व 'अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति' द्वापंचाशद्वक्चमूर्कं । 'यज्जाग्रतो दूरमुदैति
 दैवमिति' पट् शिवसंकल्पमंत्राः । यत्तु बाधवीये शातातपः " ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयं
 कृत्वा हिरण्यं शालायां प्रसिष्याप्सु निष्णातो हिरण्यवर्गाभिश्चतसृभिरात्मानमभ्युक्ष्य त्रीन्
 प्राणायामान्कृत्वा तदेतस्मात्पापात्सुतो भवतीति " तद्गुणवतोऽतिनिर्गुणस्वामिकसुवर्णोऽनपरिमाण-
 १ हेमहरणप्रयोजकत्वे द्रष्टव्यं । इति स्तेयप्रायश्चित्तं । अथ गुरुतल्पगमने मनुः (११२५१)
 " हविष्यांतीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च । जप्त्वा च पौरुषं सूक्तं मुच्येत गुरुतल्पगः" ॥
 इति । हविष्यांतीयं ' हविष्यांतमजरं स्वर्विदमिति ' । न तमं होमदुरितमिति ' नतमंहः '
 इति । ' इति वा इति मे मन ' इति । पौरुषं सहस्रशीर्षिति । एतदन्यतमस्य
 मासं षोडशकृत्वो जप इति मिताक्षरायां । इदमकामतः सकृद्गमने । कामतस्तु

१० याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३०५)

" सहस्रशीर्षिजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः । गौर्देया कर्मणोऽस्यति षपणेभिः पयस्विनी " ॥
 जापी इति ताच्छील्यप्रत्ययादावृत्तिः । अत्र पुरुषसूक्तकरणकं होममुपवासप्रयं चाह
 वृद्धविष्णुः " त्रिरात्रोपोषितः पुरुषसूक्तनपहोमाम्यां गुरुतल्पगः शुध्येदिति " । आधृत्तौ होमे च
 संख्यापेक्षायां पूर्वश्लोकगता चत्वारिंशद्भृताहुतीरित्यत्रापि संबध्यते इति विज्ञानेश्वरः ।

११ एभिरिति बहुवचने सुरापस्तेनगुरुतल्पगा गृह्यते । तेन तैः स्वस्वप्रायश्चित्ताते एका धेनु-
 र्देया । गुरुतल्पसमे तदतिदेशविषये वाऽर्द्धं पादोनं च क्रमेण योज्यं । महापातकिसंसर्गिणस्तु
 न सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तं । प्रकाशप्रायश्चित्तभानो रहस्यसंसर्गे तु रहस्यमेव व्रतं ।
 संसर्गाख्यनिमित्तस्य रहस्यत्वात् । केचित्तु रहस्यप्रायश्चित्तभानः प्रकाशसंसर्गे प्रकाशप्राय-
 श्चित्ततामाहुस्तत्र । संसर्गस्य हि प्रकाशत्वममुक्तपापवत्संसर्गोऽयमिति परस्परज्ञाने भवति ।
 २० एवं परेण ज्ञाते भवति । एवं च परेण ज्ञाते प्रकाशपापवत्संसर्गत्वमेव तस्य भवति
 न तु रहस्यपापवत्संसर्गत्वं । यत्तु यौनाध्यापनादिसंसर्गस्यानेककर्तृत्वान्न रहस्यत्वमिति चेत् ।
 सत्रानेककर्तृत्वमप्यव्यासच्छत्रवात्प्रतिरिक्तेनाज्ञाते भवत्येव रहस्यत्वं । तथातिपातक्यादिसं-
 सर्गिणस्तदीयमेव व्रतं । इति रहस्यमहापापप्रायश्चित्तं ॥

अथोपपापादिषु । याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३०६)

२१ " प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उपपातकनातानामनादिष्टस्य चैव हि " ॥
 बौधायनोऽपि " अपि वाक्चक्षुःश्रोत्रत्वक्घ्राणमनोऽप्यतिक्रमेण त्रिभिः प्राणायामैः
 शुध्यति । शूद्रस्त्रीगमनात्तदन्नभोजने पृथक् पृथक् ससाहं सप्तप्राणायामान् धारयेत् ।
 अभक्ष्याभोज्याभेद्यप्राशने तथा चापण्यविक्रयेषु मधुर्मांसघृततैलजलाज्वरसात्रवनेषु ।
 यच्चान्यदप्येवं युक्तं स्याद्वादशद्वादशप्राणायामान् धारयेत् । अथ पातत्रोपपातक्यनं यच्चान्य-

दप्येवं युक्तं स्यादर्द्धमासं द्वादशद्वादशप्राणायामान् धारयेत् । अय पातकपतनीयवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं मासं द्वादशार्द्धं द्वादशद्वादशप्राणायामान् धारयेदय पातकवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं द्वादशार्द्धमासं द्वादशद्वादशप्राणायामान् धारयेदय पातकेषु द्वादशप्राणायामान् धारयेदिति ” । अत्र प्राणायामत्रयं प्रकीर्णकेषु सप्ताहोद्वादशाहश्च गणितेषूपपातकविशेषेषु । अर्द्धमासो जातिभ्रंशकरादिषु । मासो कषाद्युपपापेषु । षण्मासा अतिपापानुपापेषु । संवत्सरो महापापेषु । तत्र सप्ताहे प्राणायामाः ॥ ४९ ॥ द्वादशाहे ॥ १४४ ॥ अर्धमासे ॥ १८० ॥ मासे ॥ ३६० ॥ षण्मासिके ॥ २१६० ॥ संवत्सरे ॥ ४३२० ॥ एतानि च प्राणायामत्रयसप्ताहादिप्रतानि पूर्वोक्तेषु प्रकीर्णकोपपापादिविषयेषु भवतीति मित्ताक्षरायां । कामतोऽभक्षभक्षणे सुमंतुः “ रेतोविष्मूत्रप्राशनं कृत्वा लशुनपलांडुगृजनकुंभीकादीनामन्येषां वाऽभक्ष्याणां भक्षणं कृत्वा ततः कंठमात्रमुदकमवतीर्य शुद्धवतीभिः प्राणायामत्रयं कृत्वा १० महान्याहृतिभिरुदकमुदकं पीत्वा तदेतस्मात्पूतो भवतीति ” ।

अकामतो याज्ञवल्क्यः (प्रा. ३०७)

“ अकाराभिष्टुतं सोमसलिलं पावनं पिबेत् । कृत्वा तु रेतोविष्मूत्रप्राशनं हि द्विजोत्तमः ” ॥

दुष्टप्रतिग्रहे मनुः (११/२९३)

“ प्रतिगृह्णाप्रतिग्राह्यं भुक्त्वाऽनं तु विगर्हितं । जपंस्तरत्समंदीयं पूयते मानवस्यहादिति ” ॥ १९

एतदभ्यासविषयं स एव (११/२९९) “ अप्रशस्तं तु कृत्वाऽप्सु मासमासीत

भैक्षभुक् ” । इदं कामतोऽत्यंताभ्यासविषयं । अज्ञानकृतप्रकीर्णकवाचिकमानसोपपातकेष्वह

योगीश्वरः (प्रा. ३०८)

“ निशायां वा दिवा वाऽपि यदज्ञानकृतं भवेत् । त्रैकाल्यसंध्याकरणात्तत्सर्वं प्रविणश्यति ” ॥

मनुरापि

“ यदन्हा कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा । आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्निर्हति तत् ” ॥

शातातपः

“ अनृतं मद्यगंधं च दिवामैथुनमेव च । पुनाति वृषलाञ्जं च बहिःसंध्या उपासिता ” ॥ शंखः

“ शतं जप्ता तु सावित्री सर्वपापप्रणाशिनी । सहस्रजप्ता च महापातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥

“ दशसाहस्रजपेन सर्वकल्मषनाशिनी ।

“ सुवर्णस्तेयकृद्धिप्रो ब्रह्महा गुरतल्पगः । सुरापश्च विशुद्धांति लक्ष्यजप्यान्न संशय ” ॥ इति ।

सर्वपापानि प्रकीर्णकानि । महापातकान्युपपातकानि । सर्वकल्मषाप्यतिपातकानि वेति

विज्ञानेश्वरः । सर्वपापेषु रहस्यप्रायश्चित्तप्रकारमाह प्रायश्चित्ताधिकेके विश्वामित्रः

“ प्रकाश उक्तं यत्किंचिद्द्विशद्भागो रहस्यके । त्रिशद्भागः षष्ठिभागः कल्पो जात्याद्यपेक्षया ” ॥

आदिशब्देन शक्तिगुणकर्माभ्यासानभ्यासादि गृह्यते इति शूलपाणिः । अत्र द्वादशाब्दस्य
विंशतिप्राजापत्या ॥ १८ ॥ त्रिंशत् १२ पञ्चश ९ चतुर्विंशत्यद्वे एतद्विगुणा
अशा । पञ्चद्वे तदद्वे । यत्तु शूलपाणिः “ यत्र प्रकाशे मरणातिक्र प्रायश्चित्तं
तत्र रहस्येऽपि मरणातिक्रमेण मरणे न्हासासभङ्गात् ” इत्याह तत्र । यद्यपि मरणे
५ न्हासो न सम्भवति तथापि तद्वैकल्पिके चतुर्विंशत्यब्दादौ स सम्भवत्येव । तेन चतुर्विंशत्यब्द-
पष्टिंशद्विंशत्तद्वाद्वादशचतुर्विंशतिपट्त्रिंशन्मिता प्राजापत्याद्यपेक्षया कर्त्तव्या । मरणातिक्रम्य
तु तद्विधिना प्रकाशापविपयत्वेनोक्तत्वाद्ब्रह्मस्य प्रापकप्रमाणाभावात्प्राप्तिरेव दूरापास्तेति
सर्वं शिवं ॥

* परिभाषणमादित कृतं गदिता शुद्धिरथोसमानत ।

१० वधपानपरस्वसप्रहयभिचारे बुधपापिसगतौ ॥ १ ॥

उपपापेष्वथोजातिभ्रशक्ते सकरीकरे । अपानीकरणे प्रोक्त मलिनीकरणे तथा ॥ २ ॥

प्रकीर्णके तत कृत घटापवर्जन तत । रहस्यपापनिष्कृतिर्विनिर्णया त्रमादिभे ॥ ३ ॥

चर्मण्वतीतरणिजाशुभसगमस्य सान्निध्यभाजि कृतशालिनि मध्यदेशे ।

रूपाता भरेहनगरी किल तत्र राजा राजीवलोचनरतो भगवतदेव ॥ ४ ॥

इति श्रीसगरवशावतसमहाराजाधिराजभगवतदेवोद्योजितेन मीमांसकशंकरभट्टात्मनेन
भट्टनीलकण्ठकृते भगवतभास्करे प्रायश्चित्तमयूखो दशम ॥ १० ॥ श्लोकसंख्या १४०० ॥

* इत परे ह्य पाठः ॥

१ अनल्लङ्घ-इति श्रीमीमांसकशास्त्रप्रभाष्यजभट्टनीलकण्ठकृतेभास्करेप्रायश्चित्तमयूख समाप्त । शुभं भवतु ।

२ यरघचक्षयर-घ-शिरोमुक्तराणि । घ-सयत् १८०६ वर्षे ज्येष्ठ विद ७ शनौ । न-शके १७१६
आनन्दनामसंवत्सरे भावणशुद्धपंचम्यां शुभकारे इदं प्रायश्चित्तमयूख समाप्ता यत्तु । श्रीभार्गवरामशिष्य-
यादरी पुस्तकं दृष्ट्वा तार्का लिखित मया यदि शुद्धमशुद्ध वा मन दोषो न नियते ॥

एतत्पुस्तकोद्धृतऋषिवचनाना न्यायाना अकारादिवर्णतः सूचिः ।

ऋषि	पृ	ऋषि	पृ
अत्रि		काके भासे च गृध्रे च	४९
भारुहपतित विप्रं	३२	किं ते कार्यं वदास्मान्नि	१२
भार्तवाभिच्छुत्रा नारी	१०६	कूपे विष्णुग्रसच्छ्रे	६६
उच्छिद्योच्छिद्यसस्पृशे	१०४	शृते घृतपुरीषे वा	१२७
पिता भ्राताऽपरो वाऽपि	८८	कृत्वा पाप न भुञ्जीत	११
पंचचर्मिर्मरिदिमाहांत	८८	गर्वा सहस्रं विधिवत्	३५
प्रणागामप्रय कृत्वा	१३६	गृहस्थोक्तानि पापानि	३
ब्रम्हहा गुरुतस्थी वा	१३६	चारयेन्त्रीणि कृच्छ्राणि	४९
रजस्वला तु भुजान	१०५	चडालपतितादीनाम्	५८ ९४
शरणागतपाती च	१३६	चडाल श्वपचो वाऽपि	१०४
अपरार्क १० १८ २६ ३७ ३९, ४१		जन्मप्रमत्तिसंस्कारे	६०
४२ ५१, ५३, ५९ ६९ ८६ ८९ ९०,		ततस्ते प्रणिपातेन	११
११६		तस्माद्भ्रं समासाद्य	२
उदङ्मुख प्राङ्मुखो वा	१४	दंफत्याविप्रयोरग्न्यो	१२९
दक्षिणं कर्णमारभ्य	१४	पतितोऽप्य क्षिया गत्वा	७६
अपरार्कमिताक्षराकल्पतरुभवदेवीयादि	७५	पर्वथा ब्राह्मणानां तु	३, ७०
अपरार्क प्रचेता		पातके तु सहस्रं स्यात्	८
चडालो यदि कायस्य	९८	पानीयपाने कुर्वीत	६३
अपरार्के (भद्राज ।)		प्राजापत्य चरेद्द्वैश्वो	५०
अपरार्के मार्कण्डेय		प्रायो नाम तप प्रोक्त	२
प्रजापत्यसमाधे	२८	ब्राम्हण्या सह योऽनीयात्	५८
अपरार्के शूलपाणि	९१	भासवायसमार्जार	२७
अगिरस	४१	महापातकसयुक्ता	६९
ब्राम्हणी तु शुना दद्या	१०८	महाव्रत चरेद्दऽपि	७३
यां दिशं तु गत सोम	१०८	यस्य पक्षिषु भुञ्जीत	६१
शूद्रा वा ब्राम्हण इत्वा	३५ ३६	यदि चेद्रक्षसे नित्य	१२
अगिरा		यो मर्त्ये चरद्धर्म	१८
अथ कथित्प्रमादेन	५०	य कामतो महापाप	७
अनापदि चरेद्यस्तु	१२४	य प्रत्यवसितो विप्र	४१
अशीतिर्यस्य वर्षाणि	३	वच पूर्वमुदाहार्यो	१२
अर्वाङ्ग द्वादशाद्दर्शव	३	विहितं यदकामानां	७३, ७
आ मत्यागिनां संस्कृता	१३१	व्रत यच्चादित पुसां	८२
आहूय धावयेदेक	१२	शरीर न दक्षयावत्	३७
ऋषेच्छिद्ये ह्योच्छिद्ये	५०	शूद्र कालेन शुद्धयेत	२
एकविंशतिसह्यातै	११	दृग्नि भगोऽस्थिभंग वा	४५
शौपथे न तु दोषाऽस्ति	४	पहरात्र निराश्र च	५८

अपिः	पृ.	अपिः	पृ.
सर्बैर्लं भाग्यतः स्नात्वा ...	११	चंद्रायणं त्वाहिताभौ ...	६२
सर्बोत्पजानां गमने ...	४०	चांक्षत्रपचः ...	५९, ८१
सूतकेषु यदा विभो ...	६३	सतोयं यः पिबेद्विभ्रः ...	६३
स्यात्स्वकामवृत्ते यत्तत् ...	३७	हत्स्त्रीणां च तृषा संयं ...	६२
आचारमतम् ...	७, ३८	तेषामपि च शैमुर्कं ...	१५
आचारमाधवीये प्रजापतिः		तपैव बाहुर्जघोरा ...	४३
उपवासेन द्वादशैत ...	१२३	तैल्यभ्यवतस्वनाचातः ...	१०२
दर्शं च पूर्णमासं च ...	१२३	विगुर्बेष्टस्य च प्रागुः ...	५८
संभ्योपासनदानौ तु ...	१२३	पादमेकं चोद्रेषे ...	४४
हविर्बेष्टेष्वराक्तस्य ...	१२३	पापागैर्लुङ्कुटीर्वापि ...	४३
आधिपर्वम्		विप्रहारण्ये कुटीं कृत्वा ...	३६
आचतुर्दशकाद्वाश्व ...	३	प्रयोजितानुमेता कर्ता ...	४, ५
आपस्तंबः		दमने दामने चैव ...	४४
अतिदाहातिवाह्याभ्यां ...	४५	बलाहासीकृता ये तु ...	६२
आतिक्रान्तिः सविभ्याः ...	११०	ग्राम्हेणसुवर्णापहरणं ...	६८
अनाकोश्यमाकोश्यं ...	१२१	भक्षेयाद्यदी नीलिं तु ...	५४
अस्विभर्गं यथा कृत्वा ...	४५	भर्तुरतिक्रमे कृच्छ्राः ...	१२५
आममयं मधुघृतं ...	६१	भुक्त्वोच्छिद्यस्वनाचात ...	१००
आहितामिस्तु यो विप्रः ...	६१	भुक्त्वोच्छिद्योऽयज्ञैः स्पृष्टः ...	१००
उदक्या यदि गच्छेत्तु ...	८०	सदाभ्यस्तेषुभावेभ्यो ...	६३
उदक्या यदि वा भुंक्ते ...	१०५	भूशोचारे सृक्कृत्वा ...	६७
उच्छिद्यमाजैर्न चैव ...	६२	म्लेच्छादीनां वयः पीत्वा ...	६३
उर्ध्वं संवत्सराकर्षं ...	६२	म्लेच्छी यदौ धर्मकरी ...	८१
एकवृक्षसमाहृतं ...	५७, १०७	यस्य पिता पितृगमहः ...	१११
एकशालां समाहृतं ...	१०७	याजकार्त्तं नवश्राद्धं ...	६०
एतैः संस्पृष्टं उच्छिद्यः ...	१६	येन केनचिदभ्यक्तः ...	९८
अंगुष्ठमात्रस्यलम्बुं ...	४३	येन केनचिदुच्छिद्यः ...	१००
अंत्यजायां प्रसूतस्य ...	८१	रजकथमैकारद्यं ...	८, ८१
अंत्यानां भुक्तशेषं तु ...	७८	रजकम्पापशैल्यं ...	६१
कपास्त्रिधममोक्तुर्णां ...	६२	शदोच्छिद्यमोर्गनं ...	५८
कांतास्त्रेभ्यः दुर्गेषु ...	४४	सवर्णायामनन्यपूर्वायां ...	७८
कामतस्य प्रसूतो वा ...	७९	सर्वेषामंशजदिनाम् ...	९९
गायत्र्यष्टसहस्रां तु ...	१००	सार्यं द्वाविंशतिप्रासाः ...	७१
चर्मकारं च रजकं ...	९६	संबस्तरोपितः सूदो ...	६३
नितिभ्रष्टा तु या नारी ...	६०	स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा ...	६९
चंडालेन तु संस्पृष्टः ...	१००	द्रीणां कीर्त्तार्थसंयोगे ...	१०३
चंडालैः श्वपचैः स्पृष्टा ...	१००	अत्रियचैव वृत्तस्यो ...	५४
चंद्रायणेन चैकेन ...	१३०		

ऋषि	पृ	ऋषि	पृ
आश्वलायन'	३२ ८५	कण्व	
भनापदि तु सर्वत्र	१२६	प्रसूतो यस्तु वै याया	७२
भारभ्याध्यानमानैलात्	१२६	यत्रोत्सर्गं गृही कृत्वा	८७
एतथ्यकैकलोपोऽपि	१२६	कल्पतरु	६ १३ ७८ ९ ९१ १२१
गर्भाधानस्याकरण	१२६	कार	७८
उदना'	८ ३४ ३० १२९	कल्पतरुकृच्छूलपाणि	२४
अत्यजेन तु सपर्के	८४	क'तरौ विष्णु	६८
एते पचतपोऽभ्रा	११५	, हारीत	८६
कापालिकाप्रभाकृणां	८१	यम { भ'सु धास्यसु तद्द्रभ्यम् }	१२०
कृतलक्षणे दशन	९४	{ कर्मजागर्हितनेव }	
कृत्वा च बहनादीनि	५०	कालिनिधिद्वानि	१३
खरमाजोरमडूक	४७	कालिवज्यानिणय'	६
गमने यद्व्रत प्राण	७३	कस्यप	
गमन तु व्रत यत्स्यात्	७९	वत्सरा' प्रतय कुर्वत्	३७
षडशर्मा गर्भमारोप्य	८१	विप्रादे क्षत्रियस्याक्त	३
चाटाल पुष्कस म्लेच्छ	८४	सूर्यस्य त्रिनमस्कारं	८७
तस्पर्शो यदि वाऽक्रोश	५०	हिरण्यदान गादान	३५
दशकृ'च पिबेदापो	५९	कस्यप (माधवीये)	४८
प्रायोऽनाशकशस्त्रामि	५०	कात्यायन	११२
बहूनामेकधर्माणो	८	भतिपातकिनस्त्वेते	७५
बहूनामेकधर्माणां	८१	अनाक्षरितपूर्वो य	६
बुद्धिपूर्वं मनस्तस्य	५०	जडपूकाधवाधिर	८९
यत्रोक्त यत्र वा शोक्त	२६	त्व न स त्व न द'याभ्यां	१२९
यस्तु पुनत्रं म्हणो धर्म	१२०	धनवृद्धिप्रसक्तश्च	८९
वर्षपर्यन्तमेवाहु	११६	दशश्राणा भवे'खार'	७२
भ्यभिच रिणी भ यो	८२	देशांतरस्यस्त्रीये	८९
श्रियदाश्रुचचाड ल	५०	दशकापापणा धेनो	२७
पन्मासा त्यजते यो वै	११६	द्वात्रिंशत्पणिका गाव	२७
ऋग्विद्	१६	पितृयज्ञास्यय नैव	१२३
ऋग्विधान शौनका'	१२९	प्रायश्चित्तं न कुर्यथ	३८
इद्रचाप पलाशामि	१२४	भाजने पतितामस्य	१२३
ऋष्यशृग		महापातकसयुक्तो	२७
भतर्बली तु युवति	८४	हस्त कर्मणि सर्वत्र	१२६
प्रायश्चित्तं गते गर्भे	८४	हरोच्छिद्याद्देहं पि	१२५
धलेन कामिता नारी	८२	हुत्वा पृथक् पृथक् पादम्	१२६
न प्रचार गृहे कुर्यात्	८४	कात्यायनादि'	२४
संपृक्ता स्यादपस्त्यैर्या	८३	कालिकापुराणम्	१०३
		इय विशु देहिदिता	३७
		विक्रय सर्ववस्तुना	११४

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
काश्यपः		याजनं योनिसंबंधं	९१
चंडालेन द्वु संस्पृष्टा	१०४	होतृन्ध्यानसकृजन्त्वा	१३५
त्रिरात्रमुपवासेयाद्	१०२	गद्यदेवलः	
रजस्वला द्वु संस्पृष्टा	१०३	विषाणि दंष्ट्रैश्चक्षुमालविद्वा	१०७
वापीकूपाराम... चतुर्थी	१२४।२५	गहदपुराणम्	
भृशकरांत्यचाकाल	१००	जायंते यस्य शिरसि	१२७
काश्यपवाक्ये शूलपाणिः	१०४	गार्ग्यः	
काष्णोजिनिः		ऋष्यादश्वसांष्ट्रैश्च	९६
अनाश्विनामो पित्रादौ	११२	सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे	८९
काले त्वाभाय कर्माणि	११२	वृद्धगार्ग्यः	
कृतदारो गृहे ज्येष्ठो	११२	रव्यारसौरवारेषु	१५
कुमारः		गालवः	
मयपूजपुरीषाणां	४	दिवा वा यदि वा रात्रौ	५१
कुमारवाक्यम्	४	पंचगभ्येन संक्राम्य	५१
कतुः	१२९	शौतमः	
आसनाहठपादो वा	६८	अ. सूत्रम्, पुष्टम्,	
अद्रहस्तेन यो मुंजे	६०	२ १ ४	
फोशः		२ ५६ ७३	
ह्रीर्वेडपरीषं भात्रेणा	६१	९ १७-१९ ९८	
कौथुमत्राहणम्	२२	९ ५८ ६६	
कौर्मम्		१२ १-२ ३१	
अमावास्यां तिथिं प्राप्य	१३५	१२ ४२ ७०	
अलासुं शिशुकं चैव	६०	१४ ११ ५०	
अज्ञानादय वा मोहाद्	११	१८ १७ ८९	
उपोषितधट्टदस्यां	१३५	१८ १९ ४७	
एकादस्यां निराहारः	१३५	१९ १५ ३४	
कृष्णाष्टम्यां महादेवं	१३५	१९ १९ ३३	
गौमयस्य प्रमाणं द्वु	१६	२० ३-७ १३३	
जपस्तपस्तीर्थसेवा	१३५	२० १०-१५ १३३	
जपेद्वाच्यस्यवामीर्यं	१३५	२१ ११२ ६	
तिलवात्रं त्रिवा प्रोक्तं	२८	२० ५१२० ५	
प्रयोदस्यां तथा रात्रौ	१३५	२१ ८-९ ३२	
नान्यत्पश्यामि जंतूनां	१३५	२२ १५-१७ ४१	
पतितेन सहोषित्वा	९२	२२ २७ ४१	
प्रत्येकं तिलवंपुक्तान्	१३५	२२ २८ ९८	
पुष्यश्रेत्राभिगमनं	१३५	२२ २९-३२ ७७	
मृत्तिकाय समुद्रिष्टा	१६	२२ ३४ ७७	
यमाय धर्मराजाय	१३५	२३ ३७ ८५	
		२३ १७ ८६	

ऋषि	पृ
२३	२६
२६	१-१६
२६	९
२६	२१-२३
२६	२६
२७	१-१२
गवि गुरुतरपसम्	८५
चडालीगमने कृच्छ्रं च्	७६
परिवृत्तिगरेवेत्	९०
चतुर्विंशतिमतम्	२११२६०
अथर्वशिरसं चैव	१३५
अष्टौ चांद्रायणे देया	२९
आचार्यस्य पराक तु	७७
आथर्वणाथ ये किंचित्	१३५
ऋग्वदमभ्यसेवास्तु	१३५
इतिहासपुराणानि	१३५
इतिहासपुराणानां	११३
अंगानां नीतिशास्त्राणां	११३
कदलीं नारिकेलं च	११३
कस्तूरिकादिगंधानां	११३
कुमारीगमने विप्र	७७
कृच्छ्रे पचाति कृच्छ्रे	२९
खराभ्राभतराणां च	११३
गुरोर्द्विहितं गत्वा	७७
गोविक्रयं वरं कृत्वा	११३
चतस्र एव सत्याग्या	८५
चरेषांद्रायणं विप्रो	७६
चांद्रायणं प्रकुर्वीत	११३
तिलानां विक्रयं कृत्वा	११३
दम्बधेक्षुरसस्यैव	११२
द्वैहित्रो पुत्रतनयां	७६
नारीणां विक्रयं कृत्वा	११३ १४
परित्यक्तां चरेत्पाप	८४
प्रतिगृहेषु सर्वेषु	१२०
पावमानीस्तथा कौत्स	१३६
प्रातस्तु द्वादशप्रासा	२८
विडालव्राह्मणं खं	१३५
ब्राह्मणान्भिद्य कल्पार्थं	१३५

ऋषि	पृ
ब्राह्मणीगमने कृच्छ्रं	७९
भ्रातृभैव कनिष्ठस्य	७६
मन्वाज्यतैलसोमानां	११२
मृगारेष्टिपवित्रेष्टि	१३५
मातुश्च स्वस्त्रियां गत्वा	७७
मातुलस्य सुतां गत्वा	७७
यज्ञायज्ञीयमादिय	१३५
रजास्वलां तु यो गच्छेत्	८०
रक्तपीतादिवस्त्राणि	११३
रत्नानां हरणे विप्र	७१
लघुदाये त्वनादिष्टे	३४
लघुन गृजनं चैव	५३
विप्रगर्भे पराक स्यात्	८३
वृषत्यामभिजातस्तु	७९
शुनीं चैव द्विजो गत्वा	८५
शूद्रगर्भे द्विजं कुर्यात्	७९
शूद्रगर्भे भवेत्प्राग	८३
सखिमार्यां समाश्रय	७७
सुरायां विक्रयं कृत्वा	११२
सर्वधिं क्षियं गत्वा	७७
स्त्रीणां नास्ति परिश्रमो	८४
च्यवन	५४, ९९ ११३, १२७
आत्मघातं ब्राह्मणेविति	५०
एतेषां प्रायश्चित्त	३५
छागलेय	
अहोरात्रोपितो भूत्वा	१३१
आलापाद्वाऽन सस्पशांद्	९१
एकाद् न त्र्यहं पच	६२
चांडालं पतितं दृष्ट्वा	९५
पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु	१८
प्राणायामदर्शं कृत्वा	६३
व्रतानि यानि भिक्षुणां	१३१
जमदग्नि	
अथकतिति वै शुद्धा	१६
यदपाकूरमित्याप	१७
द्विरप्यद्यगं वधणे	१७
जातूकपर्त्य	
अतीतकालं लुहयात्	११६
आचार्यादिस्तु भायाद्यु	७६

क्रदिः	पृ.
जावालः	
अतः काम्यनैमित्तिकं ...	२
अनधन्माधमेकं तु ...	२२
अद्वैताशेषितो सूत्रा ...	२२
इतरेषां पदानां तु ...	२५
उक्ते फलश्रुतेषु ...	७२
एकेधमेव देवं ते ...	२४
नवभावे तु पानीयं ...	६३
पञ्चाशमौषधं तैलं ...	७२
पापं निवेद्य विप्रैभ्यः ...	७२
मणिसुखाप्रवालानां ...	७२
संस्पर्शा येन संसर्गः ...	९३
जावालिः	९१
आत्मे सर्वकृपाणां ...	१३
श्राद्धं कुर्यात् व्रतते च ...	१३
इस्तिनं दुरागं इत्वा ...	४७
जिकानः	११
ज्येष्ठपञ्चासुचरणाः	८
तैत्तिरीयके	१४
यस्मिन् श्रावं निमित्तपयदेजति ...	११७
तैत्तिरीयधृती	८९
संज्ञप्रसंगी	७
वक्षः	१५, १८
दिनमेकं नरन्ध्रे ...	१०१
पाने मैथुनसंसर्गं ...	१०१
दानधर्मं	
भाद्रपदशुक्लपञ्चम्यां ...	११९
द्वैपालः	१४, ७३, १२
अकार्यापत्तौ पाजलने ...	५६
अधुश्चान्स्वयमभ्येतान् ...	१०१
अध्यापित्वातिमशौ वा ...	८८
अच्छिद्यं मानवं स्पृष्ट्वा ...	१०२
एको नाहेति सत्कृत्यै ...	१२
कर्मनाशः प्रलयशौचं ...	१२७
कालातिक्रमणे कुर्यात् ...	८८
संज्ञालपर्यंतं मोने ...	९८
सौराष्ट्रपाठार्थं दालो ...	४१
ज्येष्ठपञ्चासुचरणां ...	९०

क्रदिः	पृ.
ताम्रजतसुवर्णात्म ...	६६
दिवाहृतैजैः ज्ञानं ...	९७
नयोत्तमानि चत्वारि ...	१२०
पापकृत्स्वहृतं पापं ...	११
प्रायश्चित्तं यथादिष्टं ...	१२
गुतासं मधुनासं च ...	५६
याजनं योनिसेषेयं ...	९१
रत्नक्षेत्रेऽथःमहेम ...	१२०
वर्णधेष्टः पितृव्यथ ...	७३
श्वदष्टः सागरगवां ...	१०७
संज्ञापस्वरीभिश्चास ...	१२
सिंधुसौराष्ट्रसौवीरा ...	१२७
स्नेहद्वा यदि वा लोमात् ...	१२
धर्मप्रकाश ()	११९
द्वैतनिर्णयः (श्रीपतीकृतः)	५६
धर्मप्रकाशो (हेमाद्रिः)	
कृष्णेत्रे च यदानं ...	११९
कृष्णाजिनसितमाई ...	११८
नरकाम निवर्तते ...	११९
ब्राह्मणः प्रतिग्रहीयात् ...	११८
धर्मविवृती	
पातकेषु शतं पर्यन्तं ...	११
धर्मविवृती (चतुर्विंशतिमत्तम्)	
चांदमण्य मुगारेशिः ...	२९
तिलहोमायुतं येष ...	२९
नित्यनैमित्तिकानां च ...	२९
धौम्यः	
श्रद्धेदने च सोमे च ...	६०
नारदः	
आचार्यपत्नीं स्वधृतां ...	७५
आयुष्कामः शिरालेपं ...	१९
आद्यामन्यतमां यच्छन् ...	७४
आहूता या तु वै भार्या ...	१२४
कार्यापनो दक्षिणस्थां ...	२७
देवतादायराज्ञां च ...	१२०
देवतादायराज्ञां तु ...	७५
देशइत्या च विकिर्णं ...	११४
वासः कौशेयनत्रै च ...	१२०
निबंधकृत	५, १७, २९, ३८, ४१, ६९, ७४, ९१

ऋषिः	पृ.
पद्मपुराणम्	
अथ चेत्यतिशृद्धानि	१२०
जनार्दनं तु विक्रीते	११९
तीर्थं प्रतिग्रहो यस्तु	११९
न तीर्थं प्रतिगृहीयात्	११
ब्रह्मांडं भूमिदानं च	११८
महादानानि ये विप्राः	११८
यस्तु लौल्याद्भिः क्षेत्रे	११९
पराशरः	१३, ९३, १२९,
अकारेषु भवेच्छुद्धिः	९८
अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि	११
अज्ञानतन्त्रेदर्धं	१०३
अति दोहे चरेत्पादं	४५
अनुच्छिद्येन शूरेण	१०२
अन्यत्राकनलक्ष्याभ्यां	४५
अमावास्यां न भुंजीत	२४
अर्धमुक्ते तु यो विप्रे	१३१
अविज्ञातस्तु चांडालो	९८
असद्गान्धर्वाके प्राप्ते	१०८
अस्तंगते यदा सूर्ये	९७
अहं दुष्कृतकर्मा बै	३६
आपत्काले तु विप्रेण	५८
आपोद्दिष्टेति चालोष्य	२३
आरनालं तथा क्षीरं	६१
आर्तः क्रुद्धस्तमोषो वा	१३०
आलोच्य प्रणवेनैव	२३
आसद्व्याह्वा शताह्वा	१८
इरावती इदं विष्णु	२३
उच्छिष्टोच्छिष्टसंपृष्टः	१०२
उपसृष्टेऽग्निववर्णं	१३०
उशीक्षीरमविक्षीरम्	५३
एकपक्व्युपविशानां	६०
एकदक्षसमाहृत	१०४
एवं शुद्धस्ततः पश्चात्	९९
कपिलाया घृतं प्राणं	२३
कूपखाते च धर्माथं	४, ४४
कुक्कुटाटप्रमाणं तु	२४
कुमुंभगुडकार्पासं	९८

ऋषिः	पृ.
कूपखाते तटाखाते	४६
कूपखाते तटाबंधे	४६
कूपे च पतितं दृष्टा	६५
कृच्छ्रोऽयुते तु गायत्र्या	२७
कृच्छ्रो देव्ययुते चैव	२८
कृते संभाषणादेव	९३
क्षत्रियोऽपि सुवर्णस्य	१०८
कौचसारसहंसाथ	४८
गवां बंधनयौक्रेस्तु	४४
गवां मूत्रपुरीषेण	१०९
गायत्र्यष्टसहस्रं तु	५०
गृध्रः श्येनशशादीनां	४८
गृहे वाऽपि वने वाऽपि	४३
ग्रामघाते शरीषेण	४४
ग्रासे वा यदि गृहीयात्	४३
गोगामी च त्रिरात्रेण	८५
गोघ्नं कृष्णवर्णोयाः	२३
गोघाटे वा गृहे वाऽपि	४३
गोवृषाणां विपत्तौ च	४६
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात्	४९
घृतं तैलं तथा क्षीरं	६१
घृतमेकपलं दद्यात्	२३
चातुर्विधोपपन्नस्तु	३६
चैत्यवृक्षाश्रितिर्युष	१०७
चंडालैः सह संपर्कं	९९
” ” सुखा तु	९८
चांडालेन श्वपाकेन	५०
जलाम्निपातने चैव	४९
जातवेदः सुवर्णं च	९७
जारेण जनयेत्तर्भं	८५
तपोवनेषु तीर्थेषु	३६
तेजोऽसि शुक्कमित्यार्ज्यं	१७
त्रिरात्रमेवोपवसेत्	१०८
त्रिरात्रे तु तदर्थीणं	२४३
व्यहं भुंजीत दध्ना च	९८
त्यजेद्देशं कृतयुगे	९३
दध्नात्तु निपद्येत	४४
दग्धदेशे मृता गावः	४३

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
दामा सौमिः पयोभ्वां च ...	९८	शुभ्रमेकपलं दद्यात् ...	२३
दुर्गलेऽनुग्रहः कार्यैः ...	१२	मोहाकुञ्जीत यस्तत्र ...	६०
दंष्ट्रावर्षे यदन्येन ...	४३	मोगजतं समासाद्य ...	१३१
द्राक्षेपु टंकं स्रजैर्ह ...	५२	मयाकथं धित्पिडानां ...	२४
नारै ह्य कुणपं काकं ...	६५	मयसंपूर्णसर्वांगो ...	४५
पतारवर्षे शरीरस्य ...	२३	मस्तु कुन्तः पुमान्मुखाद् ...	१२०
पातुकास्यो न भुञ्जीत ...	६८	रजकी चर्मकारी च ...	९९
पापं विद्यापय्येत्पापी ...	११	रजस्वला तु संस्पृष्टा ...	१०३
पादाभेने कर्दभेन ...	४५	रभ्यावर्द्धमतोयानि ...	१०७
पीयूषं श्वेतलक्ष्मणं ...	५३	रोचवंधनयोत्साणि ...	४३
पुनर्लेपनसातेन ...	९९	खणं यथु मयं वा ...	११४
पंचगव्यं पित्रेच्छुद्धः ...	१८	लौकिकामिना स दम्पव्यो ...	५०
प्रमापणे प्राणभृतां ...	४६	लांगुले पादकृच्छ्रं तु ...	४५
प्रहता वा मृता वाऽपि ...	४४	वपनं नैव नारीणां ...	१४
शजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं ...	९४	विक्रीय कन्यकां गां च ...	११२
शजापत्यद्वयेनैव ...	४९	विद्यमानेषु हस्तेषु ...	१३१
प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु ...	१८	विप्रः शुष्येत्रात्रेण ...	६५
प्रायश्चित्तो तत्तथोर्ध्वं ...	४८	वेदमदारक्तिबालेषु ...	४६
प्रेतीभूतं तु गः शत्रो ...	१३३	पेयाप्रमाणं सैर्ह वा ...	६५
प्रेरयन् कृपनापीषु ...	४५	वैश्यं शूद्रकियासकं ...	४०
षंदिमारेण वा मुक्ता ...	८९	व्याधिष्यसद्विप्रशिः ...	१८
वह्नरुचौषवास्तु ...	२३	वृककाकृषोतानां ...	४८
वह्नरुचौषवासेन ...	६३	शिखिनं कारकं शूद्रं ...	४०
शास्त्रणस्य प्रवक्ष्यामि ...	४९, ५०	श्रदाणां नोपवासद्य ...	१०९
शास्त्रणस्य त्रणद्वारे ...	१०९	षट्पलं तु विवेर्दभः ...	२९
शास्त्रणानां प्रसादेन ...	४९	षट्शुक्ला तु या नारी ...	८२
शाहाभी तु हुना दद्या ...	१०८	सर्वान्केशान्समुद्रस्य ...	१४
भाहंडं चापमापाद्य ...	४८	सवनस्यां शिष्ये हृत्वा ...	३८
भावदुष्टं न भुञ्जीत ...	९८	सशिखं वपनं हृत्वा ...	४२
भिन्नमाटे तु भुञ्जानो ...	६७	सार्धं तु द्वादश प्रासाः ...	१९१
भिक्षार्थी भविष्येग्रामं ...	५०	सिक्कणात्ता भवेदग्निः ...	१०६
भोदस्वमं त्यजानो तु ...	६३	सेतुबंधपथे भिक्षा ...	३६
भुंजानथैव यो विप्रः ...	६८	संशयं गाचरन्विप्रः ...	९३
मत्तः प्रमत्त उन्नतः ...	४४	स्त्रीशूद्रस्य तु शूद्रपर्यं ...	१३
मद्यपथ द्विजः कुर्यात् ...	५२	क्षानमाचमनं शौकं ...	९७
मासिकं काणितं शाकं ...	६०	स्नाने भैक्षिनिके प्राप्ते ...	१०६
मासाहं भारतेकं वा ...	९३	ष्टट्वा रजत्वलाऽन्योन्यं ...	१०३
सूचितो पतितो वाऽपि ...	४३	ह वा धूपकमाञ्जरं ...	४७

ऋषि	पृ	ऋषि	पृ
हले वा शकटे पक्षे	४३	प्रयोगपारिजाते (भाष्यार्थ)	
हीनवर्णोपभुक्त्या	८४	उपोष्य त्रिदिन कन्या	१३२
पराशारागिरसौ	५०	कन्यामृतमती शुद्धा	१३२
परिभाषा	७१ ७५	तामुद्रहन्वरभाषि	१३२
पारस्कर		दद्यात्तदनु सह्या गा	१३२
एकया तु शिर क्षार्य	१६	दद्याद्वा प्राङ्गणेध्वेव	१३२
कटिवस्त्यूजघाथ	१६	पिता ऋतूस्त्वपुष्यस्तु	१३२
मृतस्य बाधवै सार्द्धं	१३१	प्राञ्च	३० ६९
पितामहचरणा	९२, १३	प्राजापत्य	१०५
पुराणम्		प्रायश्चित्तविवेके अपराकं	११७
आपोद्दिष्टेति सूक्तं तु	१६	ग्राम्हे	१८
पुलस्त्य		विश्वामिश्र	११९
कर्षे तु द्विगुणं नामे	१०८	सर्वतं	६७
पानस द्राक्षमाधुकं	५१	वायुरायण	
रजस्वला दद्या	१०८	सिद्धे धनुषि मीने च	१५
समानानि विज्ञानायात्	५१	वैधायन २५, ६७, ७६ ७७, ८६ ८७, ९२	
पैठीनासि ८६ ९८ १०८, ११३, ११४ ११५		१०२ ११७ १२९ १३१ १३६ ११८	
अकार्यकारणस्तेषां	४	अपि वाकूचशु	धारयेत् १३८ ३९
अनृतनाशिस्यमान	४०	अशक्तौ कौचन दद्यात्	१०५
आश्रय शस्त्रदाता च	४	उच्छिष्टोच्छिष्टसस्पृष्टो	१०५
द्वादशाहे संपूर्णे	१५	कृष्णपक्षं यदा सोमे	१०८
हता मन्त्रोपदेशे च	४	ब्राम्हणस्य मणद्वारे	१०९
प्रचेता १२९ ३०		ब्राम्हणी तु शुना दद्या	१०८
अन्न भोजनकालं तु	५७ ६४	तस्मात्कण्ठे फलेर्धूलै	१२३
अनृतमती ब्राह्मणी	१९	यदुपस्पृकृतं पाप	१३५
पतितानं तु यो मुक्ते	९४	यस्य नि यानि ह्यस नि	१२३
बधकीगमन	७८	रजस्वला तु मुजाना	९०५
रजस्वला तु भुजाना	१०५	रजस्वला तु सस्पृष्टा	१०४
स्वकायन चडाल	९६	विधिना श ह्यदृष्टन	१३५
शून्यस्य ब्राह्मणी मोहात्	७४	मृतस्यस्तु शुना दद्या	१०८
प्रजापति १११		शुना दष्टस्तु या विप्रो	१०७
अग्नये चै र सोमाय	२३	बृहन्नारदीयम्	
द्विगुणं त्रिगुणं चैव	३	अक्त द्वर्षरात्रौ च	६७
पालाश पद्मपत्र वा	२३	बृहन्मनु	७५
विप्रो नृपस्य भार्याया	७८	बृहत्सघत	
स्थापयित्वाऽप्य दग्धेऽपु	२३	रजकव्याधशैल्य	८१
प्रयोगपारिजाते	८८	बृहत्प्रचेता	
		वागयणे द्वे कृच्छ्रः	८३

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
अशुद्धिपूर्वं पुंसः स्यात्	नवधा संकरप्रोक्तो ...	९१
एकवर्षे हते वस्ते	नाततायिवधे हुंता ...	५
चांद्रायणे द्वे कृच्छ्र	पतितानां गृहे भुक्त्वा ...	९४
क्षत्रियाश्चरसंपर्के	पतितं सूतिकाभृत्यं ...	९५
विप्रा शूरेणसंबुक्ता	प्रायश्चित्तं यत्क्रियते ...	३
शूद्रं वात्सा चोद्देश्या	यत्सुंसः परदारेषु ...	८२
बृहद्यमः		रेतोभूयपुरीषाणां ...	५७
वाङ्माली पुष्कसीं म्लेच्छीं	लशुनं कपर्कं चैव ...	५३
वालिष्ठा नालिकेरी च	शुना चोच्छिद्यथा शूद्रा ...	१०५
भूस्तूर्यं शिशुकं चैव	संप्रोपासनमुद्दिष्टं ...	८८
मातुलनीं प्रव्रजिता	संवरसरेण संस्पदौ ...	९१
रेतः सिक्त्वा कुमारीषु	श्रात्वाऽऽपमर्षणं कुर्यात् ...	१००
शुष्कमांसाशने विप्रो	द्वियो वृद्धाश्च बालाश्च ...	९७
बृहद्यमयाज्ञयत्कन्यादयः...	...	ब्रह्मगर्भः	
बृहद्वासिष्ठः		अंतरप्रभववाणां तु ...	४१
स्युष्ठा रजस्वलाऽयान्यं	प्रतिलोमप्रसूतानां ...	४१
बृहद्दिग्भ्युः		ब्रह्मपुराणे	
चांद्रायणमकुर्वाणा	अस्रा तु कृपितं चाश्रं ...	६५
चांद्रायणपराकाभ्यां	आरो कृत्वा तु वै शीघ्रं ...	६७
बृहद्व्यासः		उच्छिद्येत् न तु विप्रेण ...	१०२
माता वा भगिनी वाऽपि	उच्छिद्येत्तथा शूद्रेण ...	१०२
बृहद्व्यासः		घृतास्तेनं घृताग्न्यादं ...	५४
अकामतश्चापदि वा	बंद्वालपतितामेष्यैः ...	६५
अनिच्छंती तु या नारी	दुष्टं वा केशकीटाकं ...	६५
अनिवर्त्य महायशान्	पथादानम्य तु जले ...	६७
अलेखानामये	प्रमादाद्भक्षितैरेभिः ...	६५
अस्य प्रयस्य करणात्	भक्ष्यं स्वभक्ष्यवाप्येन ...	६८
आकृष्टस्तु यथाकोदान्	भुक्त्वा प्रमादाद्विप्रस्तु ...	६७
आहिताभिदपस्यानं	भुंजानस्य तु विप्रस्य ...	६७
एकशप्यादानं पंक्तिः	रेतोभूयपुरीषाणाम् ...	६७
कामाकामकृतां स्वेव	विप्रबंधालसहितो ...	१०७
कार्योन्निष्कृतिं कृच्छ्रं	सशुचं न विशुद्धं च ...	६५
कामादिना सादृशित्वा	सूतके सूतके वाऽपि ...	६७
गर्भिणी कनिष्ठा दोग्धा	ब्रह्मांडपुराणे	
गौरी माध्वीं तथा पैश्री	आपो अस्माभिति स्थुत्स्यां ...	१६
तादृशित्वा हृत्पेनापि	ब्रह्मांडीयमंत्रः	
तीर्थे विवाहवात्रायां	ब्राह्मे ...	५३
दिवाकीर्तिं विधिं पृथं	आरो गोपतमे वत्सा ...	४६

ऋषि	पृ	ऋषि	पृ
तन न प्रतिगृहीयात्	११९	गुडे तिल्यस्तया नीला	६१३
प्रवाहमवधिं कृत्वा	११९	चतुर्गुण तु वृदाणां	३
भुक्त्वा प्रमादाद्विप्रस्तु	६३	चातुर्विधोपपन्नस्तु	३०
मत्तान्मत्तानुराणां च	६३	चडालगोत्रान्द्रणादि	५०
यो गोमपात्रयोदश्या	६३	जप वाऽन्यतम वद	३६
साद्देहस्तथात् यावत्	१०९	जातिमात्र यदा हन्यात्	३६
सूतके मृतके वाऽप्य	६३	तथारिमत्रेव विपये	५२
भगदेव ९, १०४		तन्निर्वात्येति वाक्य तु	७०
जननीगमन महापाप	७३	तिरस्कृतो यदा विप्रो	२७
विप्रे तु सकल देय	६९-७०	त्रैवार्षिक मत कुर्यात्	३७
भगदेवानिवधे स्मृति	१०३	नाभिकठातरे धीर	१०९
भगदेवायि वृद्धहारीत	७३	नीलीरक्षेण वक्षेण	१०३
भगदेवीय स्मृत्यतर		न लीदाह यदा भिद्येव	१०३
मथेन स्पृशते यस्तु	९६	नीलीरक्षं यदा वल्ल	१०३
भगवद्गीता		पालनाद्विक्रयाधैव	१०३
ज्ञानाग्नि सर्वकर्माग्नि	३	पुत्र शिष्यस्तया भार्या	५
भगवद्वाक्य (प्रभाषण्ड)		प्रयोजनविद्योपाच्च	७०
नाम्ना सुत्यतर नाम	३३	श्रायथित तदा कुर्यात्	३६
भरद्वाज		ब्राम्हणस्य मणद्वारे	१०९
द्विगुण क्षत्रियस्यैतद्	५९	ब्राम्हण जातिमात्र तु	३७
प्राणायामनय वृद्धा	५८	मदस्यपहृते पुत्रे	७७
भुक्तं चेत्यावैणश्राद्धे	५८	मातरं पितरं ह वा	३६
भारद्वाजगृह्ये		यदा च निर्गुण स्वामी	६६
प्राणायामशतम्	११६	यदास्यापहृत द्रव्य	७९
यावत्कालमहोमी स्यात्	११६	रोमकूपे यदा गच्छत्	१०३
भर्तृयज्ञ	३२	लक्ष्य शस्त्रभुतां वा स्यात्	३७
भाविज्यपुराणम्		वत्सरात्रितय कुर्यात्	३७
अकामत सुरां पीत्वा	५२	विध्यादुत्तरतो यस्य	३०, ३७
अज्ञानाद्वाकर्णां पीत्वा	५२	विप्रस्य गुणवान्विप्रो	६९
अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो	३७	वृथा तस्य महायज्ञ	१०३
अयथा हि महाबाहो	३४	शृणुष्वेति महाबाहो	१०६
अधो नाभे प्रदक्षस्य	१०९	सुरा तु भ्रेष्ठा विद्वेया	५१
एव विपयभेदेन	३४	ह वा तु प्रहरत वै	६३७
कणान्वा भक्षयेद्वद्	५२	हत्वा तु क्षत्रियो विप्र	३७
कापिल य विवेच्छुद्रो	५४	भाविप्याक्ति	५
केशमभ्रनखादीनां	१७	भारद्वाज	
क्षत्रियस्य गुणाव्यस्य	६९	अपांक्तयान्यद्वादस्य	५९
गवां हूनपुरीषेण	१०९	आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा	५९

ऋषिः	पृ.	अ.	श्लो.	पृ.
भ्रातृचरणाः	...	६	३४२	७२
मदनः	...	५, १२, १२१, ६५	९	२८५
मदनपारिजातः	...	१४, ८०, ११६,	१०	४१
मध्यमांगिराः	१०	१२
चंडालम्बपचक्षता	...	७४	१०	१२६
मत्स्यपुराणे	...	१७	११	१६
तेजोस्मीडति घृतं तद्भव	...	१७	११	२७
सावित्र्यादाय गोमूत्रं	...	१७	"	४०
मदनरत्ने स्मृत्यंतरम्.	११	५४
अप्रायत्ये समुत्पन्ने	...	१०६	११	५७
पिबतो मदतथैव	...	१२८	११	५८
विना यज्ञोपवीतेन	...	१२८	११	१३४
मदनरत्ने स्मृतिः	११	१३६
श्राजापत्ये द्व गामेकाम्	...	२९	११	१३५/३७
मदनादयः मध्यमांगिराः-	...	३८	११	१४२
विहितं यदकामानां	...	३७	११	१४६
मनुः	११	१५३
अ.	श्लोकः	पृ.	११	१५९
२	१८१	८७	११	१६२-६३
२	१८७	८८	११	१६४
३	१७	७९	११	१६७
३	१७१	८९	११	१६८
१	१४४	१२९	११	१७५
५	१०	६६	११	१७६
५	१९	३२, ६६	११	१७७
५	२०	५४, ६६	११	१७८
५	२०/४८/५१-५३/५६-५५	...	११	१८२
५	८४	९४	११	६८
५	८५	९८	११	६९
५	१०२	१३१	११	७४/९४
५	१०७	८४	११	९५
५	१३४	५६	११	९७
५	१३६	३	११	१०४
५	१४२	१०२	११	१०८/११६
८	१३७	२७	११	११७
८	३-१	५	११	११८/११९/१२०/१२१
८	३२१	७२	११	१०९
८	३३८	७१	११	१२०

अ.	श्लो.	पृ.	ऋषिः	पृ.
११	१२६	१२८	माधवीये कश्यपः ...	४९
११	१२६	१३४	„ पैठीनसिः ...	४६
११	१२४	१२२	„ ब्रह्मपुराणम्	
११	१२७।२८	३८	गवामभावे निष्कर्षः ...	२७
११	१३१	४८	„ यमः	
११	१३३	४७	पौर्ष्य सूक्तमावर्त्य ...	१३४
११	१८३	१३३	विरजे द्विगुणे जप्त्वा ...	१३४
११	१८४	१३३	वेदमेकं गुणं कृत्वा ...	१३४
११	१९२	१३९	सदृशपरमा देवी ...	१३४
११	१९३	११०, ११४, १२०	„ व्याघ्रः	
११	१९४	११९	धात्रितस्यापि विदुषः ...	७६
११	१९७	११४, ११८	घात्री पुत्री च पौत्री च ...	७५
११	२०२	९२७	„ व्यासः	५२
११	२१३	२१	मयूखाः	
११	२१४	२२	व्यवहारमयूखः	६, ८९
११	२१५	३४	श्राद्धमयूखः	१३
११	२२४	१७	समयमयूखः	१५, २५
११	२४५	१३४	संस्कारमयूखः	५२
११	२४९-५०	१३७	मरीचिः	
११	२५१	१३८	अग्ने स्वाहा ...	२३
११	२५	१३६२	पालशेन च पत्रेण ...	२३
११	२६८	१३६	मनुस्रमंतू	
११	२५३-५५	१३९	चंडालत्याग्रियो गत्वा ...	६२
११	२५६-५७	१३७	महांगिराः	
११	२५८	१३६	पादके तु सहस्र स्यात् ...	८
११	२५९	१३७	महाभारतम्	७९
१२	५४	३०	महार्णवादि	९३, ९४, ९६, २७
१२	१११	११	महार्णवमदनरत्नौ	१३
१३	६४६	१२	भात्स्यम्	
२१	४१	११५	तस्मात्तीर्थे न गृह्णीयात् ...	११८
२१	१७५	७५	माधवः	३, ३३, ४०, ४८, ५३, ७०, ८६, ९३
२१	१७६	८४	माधवविज्ञानेश्वरौ	२
२१	१८६	१३३	माधवशूलपाणी	१३
२१	१८९	९२	माधवाचार्यः	८५
२१	२००	११५	„ शातातपः	१३८
२१	२०३	८८	„ संघर्तः	
२१	२०३	९२३	कर्यविद्ब्राम्हणी	८०
५४	२६	११०	„ स्मृत्यंतरम्	२८, ६१

ऋषिः	पृ.
मानवः	९०, ९१, १०६, ११०, ११६, १३२
मानवीयं	... ६, ५१
मानुषम्	... १४
मार्कण्डेयः	
अपकियस्य यः कश्चित्	... ९४
उदस्या तु सवर्णिया	... १०३
यः क्षीरं ससर्पं तु	... २६
प्राजापत्यक्रियाशरणी	... २७
द्विजान्कर्मविशुच्छिदान्	... ९०५
शुक्ला तु प्राक्षानः	... ८३
एतस्मात्कसंस्पर्शो	... ९०६
स्तनेगेकेन पद्मार्त्रं	... २६
मार्कण्डेयपुराणम्	
अभोग्यासूतिकाग्रं	... ९६
सुकृतां च प्रयच्छति	... १२९
सूर्यदुतारका द्यम्	... १०२
मिताक्षरा	८, १, ११, ४९, ६६, ६९, ७०८०, ८५, ९०, ९७, १०२, ११४, १३२ १३३, -३६०३८-३९
कद्रुस्ततो तु यो नार्यो	... १२४
मिताक्षरापरार्कादि	... ६, ८०
” स्मृतिः	
तया कालप्ररूढाणि	... ५४
नालिकाशाखत्राक	... ५४
” स्मृत्यन्तरम्	... ९४, २
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां	... १३५
शंठकैली द्व या नारी	... ८३
जाते गर्भे त्राने कुर्वात्	... ८३
बहाली शंभवी वेत्या	... ७५
बटाकांश्रयपत्रेषु	... ६७
मिताक्षरोक्तस्मृतिः	... ८, २७
शेषातिथिः	९, ३६, ३९, ५६
रामः	
अज्ञोऽभ्युदिते षडि	... १२६, १३०
अथ तत्र धर्मशास्त्री	... ९७
अर्धे हन्माप्रमुद्वय	... ६४
आश्चर्यं प्राक्षणं कंठे	... ३९
आयसं त्रैत्रयं पार्श्वे	... ३५
अष्टाश्रमश्रुतिः	... १३०

ऋषिः	पृ.
एकाकिनस्तथोद्दिग्माः	... १३०
एनैकं द्वादशवेत्तिहं	... ३४
एवो द्वौ वा प्रयो वाऽपि	... ११
एतान्येव च पेयानि	... २३
एते माम्दणनंटाळाः	... १२१
एतेषामेव सर्वेषां	... १२१
शंशुल्यप्रस्थितं प्राप्तं	... २७
काष्ठलोष्टादिभिर्गाव-	... ४३
कर्मस्वैतेषु यो मोहाद्	... १२१
काष्ठसौतपथं कुर्यात्	... ४३
कुलप्राप्ते पक्षवादी	... ९
कृच्छ्रातिकृच्छ्रे कुर्वात	... ३९
कृच्छ्रो द्वयोः परिवेदे	... ९०
केरान कारयित्वा तु	... १२६
खरयागसुपुमानं	... १२७
गवां विक्रयकारी तु	... ११३
गाथेषां स्तोकहारश्च	... १२१
गुडादिद्रव्यसंयुक्तं	... ६५
गोमत्रोद्दिष्टः कल्पः	... ५२
गोसहस्रं शर्तं षोडशं	... ४३
बंढान्कुरुष्वहानां तु	... ७५
चतुरः प्रातरश्वीयात्	... २५
बाह्यैः श्वपचैः सृष्टे	... ९७
जन्मप्रभृतिघंस्कारे	... ३८
जलान्गुद्रूधनप्रदाः	... ३२
तप्तुलीयककुम्भीक	... ५४
प्रयाणामपि चैतेषां	... १२४
त्रिचरणं शपणं कुर्यात्	... १३०
श्रीश्रीशिविष्णुसमन्वरीयाद्	... २४
दशप्रणवसंयुक्तेः	... १३६
देवदोष्यां विवादेषु	... ६४
षष्ठी आ रोपणीनी च	... १२१
नटनतैश्चतुर्दशान्	... १२१
नदीसंक्रामदन्तुश्च	... १२४
न र्षत्सनां विगर्ष दद्यात्	... १२४
द्वे वर्षे परमार्यासु	... ७७
न वेते प्रयश्चरिता	... ४९
न्यायापहर्ता इ मतिः	... ९

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
पतितैः संप्रयुक्तैश्च	९	द्विगुणद्विगुणो देवः	३
विज्ञानयो समश्रीयात्	२४	बहिस्तुमययापि	७
पुरोधाः शूद्रवर्णस्य	११५	महाहा समयोगी स्यात्	१०
प्रथामरष्ये घटके च कूपे	६४	शाचाराध्याये श्लोकः	
राजापत्येन कृच्छ्रेण	१२४	२६	१३१
प्राणायामैस्त्रिभिः	१२५	३७	११०
प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे	१८	३८	३२, ११०
प्रायश्चित्ते व्यवसिते	१८	७०	८४
वस्तिकर्मणि रुदौ च	१३०	७२	३२, ८५
ब्राम्हणो ब्राम्हणीं गत्वा	७८	९३-९४	७४
वृद्धस्पतिसन्नेष्टु	५१	१२५-१२६	१११
भुक्त्वा तेषां द्वियो गत्वा	६२	१६६	६१
भुक्त्वा षड् ब्राम्हणेन	५७	१६८	६०, १७६
भूमिप्रदानं या कुर्यात्	५१	१६९	६६
मसूरमाप	१२५	१७६	५३
महापातकसंयुक्ता	३६	१७९	५५
माक्षिकं पाणितं	६०	१८१	५५
मातृष्वता मातृसखी	३२	२२७	६२
मांससूत्रपुरीपाणि	५५	२२८	७६
यदि गोमिः समायुक्तं	१३०	२३०	७१
रंगोपत्रीवी कुंडाशी	१२१	२३१-२३३	७४
वर्धयेद्विश्वमेकैकं	२४	२३४-२४२	१०९
विप्रस्य वप्रसंयुक्तं	१२९	२५८	६८
वृद्धगुणमलतावीर्य	११७	२५९	७३
वृषाश्रमी वृषादाता	१२१	२६१	९२
वैश्वेन सह भुक्त्वाऽर्घं	५७	२६५	११०
द्वारां गत्वा तथा विप्रः	७८	२७७	१०७
श्वश्रुणालशूकरखटा	१०८	२७९	१३१
समर्पे पण्यमाहृत्य	१२१	२८१	८८
सुराप-कंठमात्रम्	१३७	३०१	१३४
सुरोदये वृ यः सोने	१२५	३०४	७०, १३७
संस्पर्शाच्च भवेच्छुद्धिः	६५	३०५-३०६	१३८
यमपराहारी		३०७	१३१
प्रत्यादित्यं न मेहेत	१२८	३६३	६८
यममन्त्र		३६५	७७
आपत्रतो विना तोयं	१२७	द्वयवाराध्याये	
याज्ञवल्क्य-		२०२	१११
श्रीपर्धे स्नेहमाहारं	४	२०७	५५

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
२२८-२२९...	११७	योगी	२१
२६-२९ ...	११७	कटिबस्त्यकृत्रेण च	१६
२५३ ...	५२	चांद्रायणं वा श्रीमन्मासान्	७३
२५४ ...	५१	त्रिदशति धृतं प्राश्य	८०
२६२ ...	४०	मिशामां वा दिवा वापि	१३९
२६३-६४ ...	४२	शुद्धिस्त्रिष्व गानाणि	१६
२६५ ...	१२२	यत्किंचेदमिति	"
२७० ...	४८	योगीश्वरः	
२७१ ...	४६	आ १८० ...	५५
२७२ ...	४९	प्रा २५५ ...	५७
२७३ ...	४७	" २६८-६९ ...	४१
२७५ ...	४९	" २८० ...	८५
२९१ ...	१२७	" २९० ...	११९
२९२ ...	१२१	" २९३ ...	२५
प्रायश्चित्ताध्याये.		" २९५, २९७ ...	१२३
३० ...	११	" २९९ ...	१३४
२०७ ...	१०	" ३०२-३०३ ...	१३६
११९-२० ...	२	लघुपुराणम्	
२२६ ...	६	भनादितामयो येऽन्वे	११
२२८ ...	८	वस्वरो वा त्रयो वाऽपि	"
२३२ ...	८	वेदप्रतेषु स्नातानाम्	"
२४३ ...	३५	लिंगपुराणम्	
२५१-५२ ...	३८	ईशानेन शितोदेशे	१५
२५७ ...	८	लीलावतिः	
२६२ ...	२	वराहधर्मा दशच्छ्रयं यत्	२७
२८३ ...	५	लिखितः	
२८५-८७ ...	२९	मुक्ता वाष्पिकस्पर्शा	६१
२९७ ...	३३	यस्य चातो न क्रियते	६०
२९८ ...	३२	लीलाक्षिः	
२९९ ...	७	हनेने प्रतिलोमानां	४०
३१० ...	२७	वराहपुराणम्	
३१६ ...	२३	अमन्त्रस्य द्वु बहस्य	१३
३१९-२० ...	२९	योविदेति तथा श्रेष्ठे	३३
३२१ ...	२२	वायुदेवस्य संकीर्त्ता	"
३२४ ...	२४	चन्द्रपुराणम्	
३२६ ...	१५	महादामनिर्द्धं यस्मात्	११८
३२७ ...	३४	धंस्वर्दं किन्वादानिः	१२६
योगयाज्ञवल्क्यः		सृष्टे स्नानं सवेलेतं द्वु	१३६
त्रिपा हस्ता मूर्ध	१६		

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
वसिष्ठः-		२१११०	३३
अमिदो गरदध्वेव	६	,,११२	३२,८३
अपि चैस्वरते कर्तुं	२८	२१११५	७९
अप्रजातविशुद्धानां	८२	,,११६	७८
अष्टौ द्वादश वर्षाणि	८९	,,१२४	४८
आचार्यैमातृपितृर्हता	१२१	२३११-३	८६
कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां (२४१४५)	१३	,,१११-१२	५६
केशानां नास्ति नारीणां	,,	,,११६	५०
गोघृत्रेण समायुक्तं	२८	,,११८-१९	४९
चतस्रस्तु परित्याज्या (२१११०)	३३११३३	,,१२४-२६	१३२
चाण्डालेन तु संस्पृष्टं	९८	,,१३७	४०
तथान पतितस्योद्धारः	१३४	,,१३४	१२३
द्वादशैव तु वर्षाणि	८९	,,१३९	३९
निश्यासीनो दिवा तिष्ठन्	२८	२६११२	१३४
प्रचरप्रप्रपापेषु	१०२	२८७	३२
पतितचाण्डालस्य श्रावणे	११५	वाचस्पतिमिश्राः	७
महान्याहृतिभिर्होम.	१७	वायवीयम्	
रजस्वलाव्यवाये	८०	प्राथक्षित्तिमिदं कृत्वा	,,
सध्वानां तु नारीणाम्	१४	लोभान्मोहात्प्रमादाद्वा	१८
सृष्टे रजस्वलेऽन्योन्यं	१०३	विज्ञानेश्वरः ४,१५,३३,३६,३८,४०,४२,४७, ५१,५३,५७,७५, ८६,९०,९२,९३, ९५,११५,११७,१३३,१३६,१३७, १३८,१३९	
ध. सू.		विज्ञानेश्वरकल्पतरुकारादयः	९१
३३३	११६	पतितस्य कुमारीं बोद्धेत्	९२
१३१५१-५३	९२	विज्ञानेश्वरादयः	६,८
१३१५५	११८	विश्वामित्रः	
१४१२०-२१	१०२	आतिशक्तिगुणापेक्षं	१२
१९१४०-४३	१२४	एते व्यस्ताः समस्ता वा	३३
१९१७६	११०	कृच्छ्रचांद्रियणादीनि	,,
२०१८	८९	कार्योर्धाश्रयणैर्दुष्का	,,
,,१९-१०	९०	प्रकाशे वाऽप्रकाशे वा	३४
,,१४	७४	प्राज्ञापत्यः सर्गतपन	३३
,,१७	६२	महासातपनः शुद्धये	,,
,,१९-२०	५७	यवमर्षं तथा श्रेष्ठ	,,
,,१२२	५२	षडहो द्वादशाहादि	३४
,,१३५-३६	३८	वृद्धयाहावल्कयः	
,,१४५	९१	बटालयुक्तसन्त्येष्ट	९६
,,१४५-४६	९३	ग्राम्हाणैर्ददच्छूयः	६९
,,१५११५७	९४		
३११६,८,१०,	८४		

क्रापिः	४.	क्रापिः	४.
बृहस्पतिबृहस्पती		परीवृत्तिपरिवेता च	१०
पतित्वा श्रपाकेन ...	१०४	पर्यान्तोरग्यचर्चं तु	१११
प्रथमोऽग्नि त्रिरात्रं स्यात् ...	१०५	पञ्चलौपस्यगव्याद्य	४५
अश्विनोच्छ्रया सृष्ट्या ...	१०६	पादमते बलदानं	११
वानसनीयम् (विष्णुहस्ते)		षोडशे शुद्धि गुरुणि	३४
श्रद्धोपवासदिवसे ...	१३२	पितृव्यमातामहः	७४
वायुपुराणम्		प्रान्तापर्यं नवभ्रातृ	५५
उदक्यां स्तिकां चैव ...	१६	फलदानां च वृक्षाणां	११७
लोगान्मोहात्ममादाहा ...	१४९	श्राद्धाणश्चात्रिय	६१
श्रात्वा एचैतं श्रद्धिद्य	१६	प्राग्दण्डभूदरणं ...	७१
विष्णुः		प्राग्दण्डादीनां ...	६३
अममप्रमिति स्मृत्वा ...	१६	भुतकाप्यापत्तं कृत्वा	११४
शतिपातकिनः ...	८	मनःसंतापनातीर्तं	१३
अनर्चितं वृथाप्रांसं	५५	मलापकर्षणं कार्त्त	१३
अपानोक्तं कृत्वा	१२२	मलिनोच्छरणेषु तु	१२२
अपाननापु कृच्छ्रं स्यात् ...	४५	मृदागिरिस्तुमादींश्च	४६
अभिक्षस्ताविकेयस्य ...	१२५	मातृगमनं दुहितुगमनं	७३
अश्वमेधेन शुद्धयेतुः ...	३५	यदनुष्ठां तात्रकीर्षे	१२३
असत्यभाषणं दूद ...	१२७	यवयोधुमर्ज-प्राग्दण्डवसेत्	६६
असंबंधेन यः कथित्	५	रक्तवत्	१०३
आकुश्लोहितो वाऽपि ...	५	रजताश्वगोभूमिकन्यानां	७२
आमत्राद्वात्तने त्रिरात्रं ...	५५	उशुनवर्षाद्	५३
अदित्यं कृपितो विप्रः ...	५	विप्रे तु घञ्चत् देयं	३
अष्ट्रेण खरेण वा गत्वा	१२७	वेदान्मुखादिनिषेवर्ण	११६
एतन्महाव्रतं ...	३८	व्रतं निशामुखे प्राग्	१३
सत्रियादेः पापहानिः ...	७०	श्वानं हत्वा त्रिरात्रं	४७
गोघोस्तृकृत्वापकाकवधे ...	४८	समिश्रयेऽर्धमेव स्यात्	६४
गोमर्तं योगमने ...	८५	समुत्कर्षादृते ...	१२५
प्रान्तापर्यं प्रथमं हिंघनं	१२२	सर्वपापेषु सर्वेषां	१३
प्रासान्तापर्यं विक्रामं ...	२४	स्त्रीणामर्थं प्रदातव्यं	३
संभालानां मुक्त्या ...	६२	संस्त्रीकरणं कृत्वा	१२१
चौदारीगमने ...	७६	संवत्सरेण पतति	५१
ज्ञातिमित्रकलत्राद्य	५	स्वप्ने सिक्त्वा जम्बवारी	८१
म्रमः पुश्रास्य श्रवः ...	७३	स्वप्नः सश्वयः समोश्रायाः	८७
दत्तैपातर्तं द्रव्यं ...	७४	इतिभं श्रव्यं हावा	४७
दिनाते नखरोमादीन्	१३	उपुविष्णुः	
पक्षिणां नखत्राणां ...	१३२	उपवैत्यादिके दुष्टे	६४
पक्षिघातद्वयस्य ...	५७	हन्त्या पराको दातव्यः	११
		घट्टेऽर्तं दाना वाऽपि	११

ऋषि	पृ.	ऋषि	पृ.
वृद्धविष्णुः ...	५७	चंडालैः श्वपचैर्वापि ...	१००
त्रिरात्रोपोषितः ...	१२८	पीतशये यत्किञ्चित् ...	५८
ब्रम्हहत्यां कृत्वा ...	११७	पीतोच्छिष्टं तु पानीयं ...	११
विष्णुधर्मोत्तरम्		प्राक्पुत्राकरणाद्बालः ...	१७
सायंप्रातस्तथा कृत्वा ...	३३	यथाविभवतो त्येतत् ...	१२६
विष्णुबृहस्पती		शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं ...	१७
पीत्वा प्रमादतो मद्यम् ...	५२	धैर्यस्वतः	१३०
विष्णुपुराणम्		वैशंपायनः	
चतुर्दश्याश्री चैव ...	१२५	ऋषयं विरजं चैव ...	१७
पापे गुरुणि गुरुणि ...	३४	स्नात्वोपातिष्ठेदादित्यं ...	११
भिनत्ति वीरुधो यस्तु ...	११७	व्याघ्रः	
सर्वेषामेव वर्णानां ...	९६	गां ये भून्वानर ...	४६
स्त्रीतैलमांससंभोगी ...	१२५	चण्डालोदकसंस्पृष्ट ...	१०१
विष्णुः (हेमाद्रौ)		चतुर्णामपि वर्णानां ...	४१
दूषका धर्मशास्त्राणां ...	९	मासद्वयं तु वर्द्धि ...	११६
देशं गोत्रं कुलं विप्र ...	११	व्याघ्रपादः	
वेदविक्रयिणो ये च ...	११	जात्युक्त पारदार्यं च ...	७४
सर्वज्ञा वयमित्येव ...	११	व्यासः	
वृद्धपराशरः		अकृत्स्नेमानि सर्वाणि ...	८८
आपद्यकामतः कृत्वा ...	११४	अतिरिक्ते विपलियेत् ...	४४
त्रिरात्रोपोषितो विप्रो ...	१२८	आर्तैर्वाभिप्लुता नारी ...	१०६
दारामधनलाभानां ...	९८	अतोऽन्येषु तु भुक्तवार्म ...	६०
द्वौ विप्रौ ब्राह्मणामी च ...	१२८	इति वाताहता स्यात् ...	४५
पादप्रतापन कृत्वा ...	१२९	एतदेव व्रतं कुर्यात् ...	५१
पादहान्यान्ववर्णास्तु ...	८०	” ” स्तेन ...	६९
पालाश शिशपाकाष्ठ ...	१२८	औषधे न तु दोषोऽस्ति ...	४४
प्रेक्षणं शशिनोऽर्धस्य ...	१२९	औषधं लब्धे चैव ...	११
शरस्य ब्राह्मणी मोहात् ...	१२८	कंठामरणदोषेण ...	११
यदोत्तिष्ठत्यनानात ...	१२८	कामतो ब्राह्मणवधे ...	७
यस्त्वयस्विधर्मतं पापं ...	१३	गुप्तो द्वादश जन्मानि ...	६१
यज्ञोपवीतेन विना ...	११	योदानिकं ततः कृत्वा ...	७८
होमकालं तथा वेद ...	१२६	जलोपप्लवले ममा ...	४५
विप्रः क्षुत्कृत्य ...	१२६	ततो यावच्छुद्धस्य ...	१११०
वृद्धशातातपः		नक्षत्रेन तु कुर्वीत ...	१५
अशुद्धान्द्रवमप्येतान् ...	१०१	निकृते प्रतद्दोमे तु ...	६०
उच्छिष्टं सस्पृशोद्विप्र ...	१००	प्राजापत्यं चरेच्छुद्धं ...	४५
उदक्यां सूतिका ...	१०४	ब्रह्महाऽन्दस्य विप्र ...	३७
क्षुत्वा निरीष्य वासुस्तु ...	१२६	भिक्षाशी निवसेमित्यं ...	११

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
पद्मत्रिंशद्गन्मतम्		सुमंतुः	३९, ४७, ५२, ९९, ९९, १०७
अत्राविमदिवसुपाणा	५५	एतान्येवाद्गुरस्य	५३
अपहृत्य सुवर्णस्य	६९	केसरीयवपत्रं च	६४
धामथादे भवेदर्ष	५९	मोरसधेय सर्पुं च	६९
भंगप्रसंगसंपूर्णं	४३	तिरस्कृतो यदा विप्रः	५
केमानखद्विधिराशने	५७	त्रैवर्णिकं अतं कृषीव	"
क्षत्रियस्य नवभ्रादे	५९	नातताविवधे दोषः	६
चंडालव्यावर्तपर्यं	९७	प्राजापत्यं तु कृत्वा	५६
चंडालप्राप्तानकारो	११५	भुंजानोऽन्यतमस्यात्रं	६९
चंद्रसूर्यमन्त्रे गुप्त्वा	६७	लघुनपलाङ्गुजनमक्षणे	५३
चंद्रायणं नवभ्रादे	५९	सुमंतुः	
जपहोमादि सर्किचिा	१८	अनुदकमूत्रपुरीपरुणो	१२७
तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा	६७	अश्वत्थी नामडरुतेन	१२८
त्रितारं वाऽन्यमासेषु	५८	चंडालदर्शने सूर्य	९८
दीपोच्छिष्टं तु यत्तैलं	५८	चंडालपतितेष्टया	१००
देव्या लक्ष्मणेनेव	११९	हेवद्विजगुरुहृता	१३६
पराकृतसातिकृच्छ्रस्थाने	२८	देवप्रिजद्रप्यदृता	७२
पवित्र्येष्टया विशुद्धपन्ति	११९	देवपिनो—	१२४
पाद उत्पन्नमाने तु	४३	देवपिनाद्याणाचार्या	१२९
पादोत्तं कृच्छ्रमुद्दिष्टं	५९	देवपिनामपैत्यानां	११३
पितृभार्या तु विज्ञाय	७३	परिविस्तिपरिविन्	९०
प्राजापत्यं नवभ्रादे	५९	मादृत्त्वधस्तथा	७६
षोडश्याशुपता ये च	९५	रैतांविष्णुप्रप्रासानं	१३९
ब्राम्हणी क्षत्रिय	८२८३	सूत्रणैस्तोयी—भवतीति	६९
ब्राम्हणीं वंशकीं गतवा	७८	स्त्रीबालमशकमक्षिवा	९७
मिसामाश्रयति तु	११९	सूतसंहिता	३
मदाभ्याहृतिभिर्दोमैः	१३६	सूत्रं	७
मासद्वये पराकं श्याव्	१९	संवर्तः	
दपभात्रसुवर्णस्य	६९	अनादित्तमौ अष्टे तु	९०
दानिकाणि च पापानि	३४	अभोऽभुमौजनं कत्वा	५३
शपथपुंथं क्षाल्यते च	५४	अवस्यैकशाखा क्षीणां	५४
श्रद्धस्य तु नवभ्रादे	५९	असतीं मातृजानीं च	७७
शशां गत्वा तु मै विप्र	७८	एषा वैद्वहुभिः काबिद्	४३
दर्शं वा ब्राम्हणं दत्त्वा	३७	क-नो नोपेति यो भार्या	१२४
सुवर्णकृष्णलं श्लोकं	६९	अंत्यमात्रं यदा भुंक्ते	६९
सुवर्णस्यापहृत्ये	६९	अंत्यमः पठितो वाऽपि	९९
पद्मत्रिंशद्गन्मतम् (प्रायश्चित्तविधेके)		शूयैक्यानुदुषा ये	९९
सांख्यः	२७	कृतश्चपुरीयो वा	१००
ततो मुच्यतेमादाय	७०		

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
कैवर्तमृगपुष्याथ ...	१६	स्मृत्यर्थसारे ३८, ३०, ५०, ९०, १०३, ११२	१३२, १३३,
क्षत्रिया वाय वैश्यं वा ...	७८	स्मृत्यर्थसारे (इमादिः)	६७
गवामश्वे दातव्यं ...	२७	स्मृद्विसंग्रहः	३७
चक्रवाकं तथा कौच ...	४८	स्मृत्यंतरं	४
चर्मजं रजकं वेणं ...	११	अश्वपार्थं स्तेयद्विस्वियम् ...	७१
चण्डालं पुण्डसं म्लेच्छं ...	८४	आलस्येन यदा वन्दि ...	११७
चांडालो पुण्डसी म्लेच्छी ...	७६	आसहव्राथ त्रिगुणं	७१
चांडालैः संकरे विप्र ...	९९	एटकं कुक्कुटं काकं ...	९६
चांद्रायणं पराको वा ...	९९	केदाकीटनखं प्राश्य	५७
विदिर्भं जालपादं च ...	४८	कव्यादं कुम्भट्टं प्राम्यं ...	५७
तेजच्छिष्टैश्चिरात्प्रं स्याव ...	१०१	क्षीरं सुवर्णसंमिश्रं ...	३८
दनिर्होमजपैर्निरयं ...	१३४	गोद्रव्यं दक्षिणां दद्यात् ...	८३
दाहशिरच्छेद ...	४४	चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता ...	७९
निहत्य क्षत्रियं मोहात् ...	४०	चंडालेन तु संपर्कं ...	८३
पशुवेद्यापिगमने ...	८५	चांडालं पुण्डसं म्लेच्छं ...	८३
पितृव्यदास्यगमने ...	७६	तत्र स्थित्वा निराहारा ...	८३
पितृदारान्तसमाह्वय ...	७३	त्रिरात्तमुपवासः स्यात् ...	८३
पादेऽङ्गुरोगवयनं ...	१४	पुश्याणी कुलीनानां ...	७१
बलात्प्रमथ्य भुक्त्वा तु ...	८२	बहिस्तावच निवधेत् ...	८३
बालापत्या तथा रोगी ...	९९	स्वयं हत्वा द्विजो मोहात् ...	७१
ब्रह्मचारी तु योऽभ्रीयान् ...	५६	एतदुक्तः	२९
ब्राह्मण्यकामाश्च्छेधेत् ...	८२	हारीतः	
भाद्राभ्याः शत्रुसंरके ...	८२	अनाश्रमी न तिष्ठेत् ...	११८
मातरं यदि गच्छेत् ...	७६	अनुचिच्छस्य संस्पर्शं ...	१३३
गृतकाशं नवश्राद्धं ...	५९	अनाश्रमी संवत्सरं ...	२९
यंत्रणे गोबिहिस्यार्थं ...	४४	अन्यत्र निर्मंत्रितोऽन्यत्र ...	१२६
रजकव्याधरोद्ध ...	८१	अविज्ञातकृषंभालः ...	९९
रजर्बलां तु यो गच्छेत् ...	८०	आकंठस्य प्रमाणं तु ...	९९
विप्रामस्वव्रतां गत्वा ...	७८	उच्छिद्यन्तु स्मृतेर्द्विजान् ...	१०१
विष्णुप्रभसणे विप्र ...	५७	उपकुर्वाणस्तु यश्च्युति ...	८८
व्यापप्रानां बहूनां तु ...	४४	एकरात्रोपवासश्च ...	९८
शूद्राणां भोजने भुक्त्वा ...	६९	एकादशोद्दे तु ययं ...	९९
छक्षिभार्यां समाक्ष्य ...	७७	एते पंचतपो ...	११५
समुत्पन्ने द्वित्रः क्षाने ...	६८	एवं ह्युदिमयाप्रोति ...	८१
हंसं बकं बलाहा व ...	४८	हृत्प्राश्नप्रतिग्रही ...	११९
स्मृतिः	१४, ७, १५, ३८, ५१, ७८	केवर्ता षडिनी वैश ...	११
स्मृत्यंतरम्	४	अनुवृत्तिप्रवचन ...	१११
उग्या मातं वराणां च ...	५५		

क्रमादिः	पृ.	प्रतिपि	पृ.
बृहस्पतिप्रवृहस्पती		परिवृत्तिपरिवेत्ता च	१०
वतिष्वा श्वापकेन	१०४	पर्वानारोग्यवर्धे तु	१२३
प्रथमेऽन्दि शिरात्रे स्यात्	"	पक्वलोचमृगव्याघ्र	४५
शुद्धयोच्छिष्टेषा सृष्टा	"	पादग्रते चरुदानं	११
वाजसनीयम् (विष्णुहस्त्ये)		पापे गुरुणि गुरुणि	३४
श्राद्धोपवासदिवसे	१३२	पितृभ्यमातामहः	४४
वासुपुराणम्,		प्राजापत्यं भवधादे	५६
उदक्यां सृष्टिर्वा वैश्व	१६	फलदानां च वृक्षाणां	११७
लोमानमोहात्मनाश्रा	१४९	ब्राह्मणक्षत्रिय	६१
शात्वा सन्नेहं मृद्मिष्य	१६	ब्राह्मणगृह्येण	७१
विष्णुः		ब्राह्मणादीनां	६३
अप्रमप्रमिति स्मृत्वा	१६	सूतकाध्यापनं कृत्वा	११४
श्रुतिव्यतिरिक्तः	८	मनःसंतापनात्तौमं	१३
अनर्भतं पुदात्मासं	५५	मन्त्रपक्ष्येणं कार्ये	१३
अपात्रीकरणं कृत्वा	१२२	महिनीकरणार्थं तु	१२२
अपालनात्तु कृच्छ्रं स्यात्	४५	शुद्धात्किमुमादीष्व	४६
अभिषेकस्यानिकेचरस्य	१२५	मातृयमनं दुहितृयमने	७३
अश्वमेधेन शुद्धयेयुः	३५	यदनुक्तं तदप्रकीर्णं	१२३
असत्त्वभाषणं शूद्र	१२७	यवगोधूमजं-प्रादशोपवसेत्	६६
असंभवेन यः कथित्	५	रक्तवज्र	१०३
आकुश्रस्ताडितो वाऽपि	५	रजताश्वगोभूमिकन्यानां	७२
आमप्रादासने त्रिरात्रं	५९	उशुनपर्लाडु	५३
अहिष्य कृपितो विभ्रः	५	विभ्रे तु सचर्तं देयं	३
अद्रेण खरेण वा शल्वा	१२७	वेदान्त्युत्थादिनिषेवणं	११६
एतन्मदागतं	२८	मत्तं निशामुत्ते प्राप्तं	११
दाशियादेः पापहाविः	७०	शानं हत्वा शिरात्रं	४७
गोधोदकचापकाकवधे	४८	समिकृष्टेऽर्धमेव स्यात्	६४
गोमत्तं गोमयने	८५	समुत्कथानुते	१२१
ग्रामाण्यपघ्नानं हिंसनं	१२२	खवेपापेषु खनेषां	१३
ग्रारानास्यविकारम्	३४	हीणामर्षं प्रदातव्यं	३
खंडात्तनां शुभत्वा	६३	सकरीकरणं कृत्वा	१२१
खंडासीयमने	७६	खंवर्येण पतति	११
श्रुतिवित्रकलत्रात्	५	स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी	८१
प्रयः पुष्यस्य पुरवः	७३	स्वप्नः सक्षयः समोप्रायाः	८७
द्वैपात्यं शय्यं	७०	इस्तिनं दुरगे हत्वा	४७
दिनति नखरोमादीन्	१३	लघुविष्णुः	
पक्षिणां जलजानां	१२९	क्षत्रवैसादिके दुष्टं	६४
पक्षिष्वापदजलस्य	५७	क्षक्त्या पराको वातभ्यः	"
		यद्यच्छं शुभं वाऽपि	"

ऋषि	पृ.	ऋषि	पृ.
बृहस्पिण्डः ...	५७	बंडालैः क्षपवैर्वापि ...	१०२
त्रिरात्रोपोपितः ...	१२८	पीतोच्छिष्टं तु पाशोयं ...	५८
ब्रह्महत्या कृत्वा ...	१९७	प्राक्चुडावरपादबालः ...	९७
विष्णुधर्मोत्तरम्		यथाविभवतो त्येतत् ...	१२६
सामंप्रातस्तथा कृत्वा ...	३३	शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं ...	९७
विष्णुबृहस्पती		देवस्वतः	१३०
पीत्वा प्रमादतो मद्यम् ...	५२	वैर्शापायनः	
विष्णुपुराणम्		ऋषभं विज्जं चैव ...	१७
चतुर्दशश्री वैव ...	१२५	स्नात्वाभोमतिष्ठेदादित्यं ...	"
पापे गुरुणि गुरुणि ...	३४	व्याघ्रः	
भिनत्ति वीरधो वस्तु ...	११७	या ये धूम्यावरः ...	४६
सर्वथामेव वर्णानां ...	९६	चण्डालोदकसंस्पृष्टः ...	१०१
स्त्रीतैलमांससंयोगी ...	१२५	चतुर्णामपि वर्णानां ...	४१
विष्णुः (हेमाद्रौ)		मांसद्वयं तु वन्दि ...	११६
दुष्टका धर्मताम्राणां ...	९	व्याघ्रपादः	
देशं गोत्रं कुलं विप्र ...	"	आत्युक्त मारदार्यं च ...	७४
वेदविक्रयिणो ये च ...	"	व्यासः	
सर्वज्ञ वयमित्येव ...	"	अकृत्वेमानि सर्वाणि ...	८८
बृहस्पराशरः		अतिरिक्तं विपत्तिधेत् ...	४४
आपयकामतः श्रुत्वा ...	११४	छातैवाभिल्लता नारी ...	१०६
त्रिरात्रोपोपितो विप्रो ...	१२८	अतोऽन्येषु तु भुक्त्वापि ...	६०
दाराप्रधनछामानो ...	९८	इति वाताहता स्यात् ...	४५
द्वौ विप्रौ माहाणामी च ...	१२८	एतदेव प्रतं कुर्यात् ...	५१
पादप्रतापनं कृत्वा ...	१२९	" " स्तेव ...	६९
पादहान्यान्यवर्णाद्यु ...	८०	औषधे न तु दोषोऽस्ति ...	४४
पालाश शिक्षाकाष्ठ ...	१३८	औषधं स्वये वैव ...	"
प्रेक्ष्यं क्षत्रिणीऽर्कस्य ...	१२६	कंठाभरणदोषेण ...	"
शत्रुस्य ब्राह्मणी मोहात् ...	१२८	बामतो माहाणवये ...	७
यदोत्तिष्ठत्यनावातः ...	१२८	गुप्थो द्वादश जन्मानि ...	६१
यस्त्वगहिपगतं पापं ...	१३	गोदानिकं ततः कृत्वा ...	२८
यसोपवातेन विना ...	"	जलीयपत्त्रले ममा ...	१४५
होमकालं तया वेद ...	१	ततो यावत्कनुदस्य ...	११०
विप्रः क्षत्रस्य ...	१२६	नक्षत्रेण तु कुर्वीत ...	१५
बृहशतातपः		निवृत्ते प्रवक्षेमे तु ...	६०
अशुभान्ब्रह्ममप्येतान् ...	१०१	प्राजपत्यं चोक्तं च ...	४५
उच्छिष्टं संस्पृष्टोऽपि ...	१००	महाहाऽन्दप्रयं विप्र ...	३७
उदकमां सृष्टिका ...	१०४	मिथ्याशी निवसेदित्यं ...	"
क्षुत्वा निश्रीभ्य वासु ...	१२६		

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
मुष्णं यैस्तत्र पत्रवर्ध	९५
मलनद्रसमायास्तु	१०८
यवसं चापहर्ष्यं	४५
यो येन संविधेद्वै	९५
रजस्वला यदा दृष्टा	१०६
रसायणानि मंत्रव्य	२६
विवाहसौ मीच्छास्तु	१५
वेदमतानि हृत्सर्वै	८८
वैदिकानि च सर्वाणि	२६
शुक्रोऽपूखरान्हरवा	४८
द्वयत्रेणो हरत्येन	६१
श्रीनामः पुष्टिकामश्च	२६
सर्वोश्च प्राणिनः स्थूलान्	४८
संसर्गदुष्टं यथान्वत्	६४
स्वकं गात्रे भवेदग्निः	१०६
व्यासः (अपराकं)			
अक्षमतः क्षिपं हत्वा	४२
उपतप्तिसिद्धिप्राप्तिं च	६
पुण्यान् लोकानवाप्नोति	११
प्रथमा चेद्भवेच्छंका	४६
भार्यातिक्रमणं चैव	६
शाद्रय्यायनिः			
कापालिखनां संस्पर्शं	९६
शातातपः	१३, ४१, ५३, ५४, ५७, ६४		
अथ भोजनकाले तु	६७
अथोच्छ्रित्तिरात्राति	११
अनस्तमित आदित्ये	९७
अग्निर्दशाहं गोक्षीरं	५४
अनुदकमूत्रपुरीषकरणे	१४०
अटुलं मयगाहं च	१३९
अशुभं स्वर्णवेद्यस्तु	१३९
आदित्येऽस्तमिते रात्री	९७
आमर्णाद्यधुराद्योम	१०६
आर्तवाभिञ्जता नारी	१०६
आयजे हस्तकाष्ठेन	१०१
अंशुपेविभृते कूपे	६३
अच्छिद्यस्तु स्युषेद्विप्रान्	१०१
कैवलीं रजकीं चैव	८१
शौमारदारस्थगान्माहं	११७
क्षीयामिघस्तपतितैः	६५
क्षीये देशतरस्थे	८९
गवां शृगोदृक्क्यातः	१०८
गोधूर्ध्रं गोमयं क्षीरं	१०९
पूतं तैलं दधि क्षीरं	६३
चांडालं पतितं व्ययं	९५
तश्चमुक्त्वोपबधेदाग्निं	६५
दात्ताग्निहोत्रसंयोगे	८९
पतितस्रवित्रीकात्रोप	११५
पिच्छर्दने द्विजातीनां	१२५
पितृव्यपुनस्तापत्वं	८९
वाङ्मणस्य मण्डपे	१०९
मयं पीत्वा गुरुदातं च गत्वा	१३६
मुखेभगस्तथा ह्या च	९५
द्वयोच्चारणमुत्सर्गं	६७
प्लेच्छेनापिपत्ता दद्या	८४
यत्र नान्तंति देवाश्च	६८
यदि विप्राः प्रमादेन	६३
यस्तु छायां क्षपाकस्य	९६
रजकथर्मकारश्च	११
रजस्वलाभमने सप्तरात्रम्	८०
रजस्वले उभे नायौ	१०४
वृथापाकस्य भुञ्जानः	६०
वेदविद्याप्रतप्तातः	१०८
शुनाप्रातावलीढस्य	१०५
शिवयाक्यम्			
आराध्यमानं मां राम	३५
शिवपुराणम्			
शूलापाणिः १, १३, १७, २९, ३०, ३९, ५५, ५७, ६८,			
६४, ७३, ७५, ८०, ८२, ९५, ९७, ११५,			
११४, १२९, १२२, १४०			
आचार्यस्तु पिता ज्येष्ठे	७३
अच्छिद्येन तु संदृष्ट्ये	१०५
द्वादशवर्षाणि प्रम्वहस्य	८९
पत्नीद्वलानुनस्पर्शं	१०३
यत्र प्रकाशे मरणान्तिकं	१४०
शुरापत्नीद्वलानु	१४३
संकरस्यैवाद्युमित्य	६२

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
शूलपाणिटोहरानंदाद्यः	...	प्रायश्चित्तमुपासीनः	...
शूलपाणिविज्ञानेश्वरौ	...	प्रमाप्य द्वादश	...
शौनकः	...	ब्राह्मणस्य तथा भुक्त्वा	...
कृत्वा द्वादशरात्रं तु	...	माहित्यं बभ्यमार्जं च	...
पुरुषस्य योनिपतनम्	...	यस्य यस्य तु वर्षस्य	...
व्रतानि विधिवत्कृत्वा	...	रात्रा वा राजपुत्रो वा	...
शंकराचार्याः	...	श्वमस्तेयो मुशपथ	...
कामतो व्यवहार्यास्तु	...	रेतोमूत्रपुरीषाणि	...
शंखः	...	काश्यायाथैव मांसस्य	...
धम्मयुसादी संवत्सरं	...	लोहितान्बृशनिर्दासान्	...
भतो बालतरस्यास्य	...	वैश्यायामवकीर्णः	...
अधःशायी जटाधारी	...	शतं जप्त्वा तु सावित्री	...
अध्यास्य शयनं यानं	...	शुनामुच्छिष्टकं भुक्त्वा	...
अपहृत्य तु वर्षानां	...	सुनस्य विकर्यं कृत्वा	...
अमेघ्यापतितचाणाल	...	सुवर्णस्तेयकृद्भिः	...
अस्तेयममेयघाटे	...	सधिन्यमेच्यमक्षायी	...
आदिदके कृच्छ्रशोदः स्यात्	...	संवत्सरं प्रतं कुर्यात्	...
आमभ्राह्मणेन विद्वान्	...	स्थानवीरासनी मौञ्जी	...
आश्रमलक्षणास्तु	...	हत्वा द्विजत्वा सर्पा	...
ऊनेकादशवर्षस्य	...	शंखलिखितौ	...
एकपंचलुनियानां	...	अशुचिदर्शने	...
कन्यादूरी सोमविकथी	...	आक्रे शान्तवादे	...
केसानां रक्षणार्थं तु	...	इच्छया व्यभिचारिणी	...
क्षत्रियस्य रणे पृष्ठे	...	कृच्छ्राणि द्विजातीनामेव	...
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं	...	गुमायां वैश्यायाम्	...
घृतदधिपयस्तक्राणाम्	...	गोवक्त्रीर्णः संवत्सरं	...
चांदायणं नवधाहं	...	तिर्यग्योनिषु गोवर्जं	...
तस्य तद्वृत्तीर्णवकानां	...	द्रव्यदस्त उच्छिष्टौ	...
दशवाह्यं जपेत्	...	न विकीर्णादविकेशाणि	...
दिवा तु भैधुनं कृत्वा	...	नारिकः कृष्णः	...
द्विपितं केसकीटेषु	...	प्रतिमासमन्त्र	...
धारयित्वा तुलां बक्रां	...	रजस्वलाधूनाभिगमने	...
नित्यं त्रिषण्णमायो	...	सप्तरात्रेणावकीर्णं	...
नीलीकाष्ठक्षतो विप्र	...	स्वेरिण्यां वृष्याम्	...
नीलं बद्धं परीधाय	...	शौडिल्यः	...
परिक्रिप्तिः परिलेप्ता	...	अवकीर्णा द्विषो राज्ञा	...
पादं तु ह्यदत्त्यायाम्	...	कान्तप्रस्यो दत्तियैव	...
पिण्याकाशामतक्रांषु	...	श्रुतिः	...
	...	दत्तं पित्रा निशमदः	...

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
षट्त्रिंशन्मतम्		सुमंतः	१९, ४७, ५२, ९९, ९९, १०७
अजायितमद्विषम्याणां	५५	एतान्येवानुरस्य	५३
अपहृत्य सुवर्णस्य	६९	केशकीटावपर्णं च	६४
आमश्यादे भवेदर्षे	५९	गोरसथेव शुकं च	६९
अंगप्रस्थंगसंपूर्णे	४३	तिरस्कृतौ यदा विप्रः	५
केशानस्तरुधिरप्राशने	५७	त्रैवर्षिकं अतं कुर्वीत	११
क्षत्रियस्य नवध्रादे	५९	नाततायिबधे दोषः	६
बेडालभाषावर्षेवर्षे	९७	प्राजापत्यं तु कृत्वा	५९
बेडालभ्योत्रावकाशे	११५	भुंजानोऽप्यतमस्यासं	६९
बेदसूर्यप्रदे शुक्रवा	६७	लघुनपलाहृष्टजनभक्षणे	५३
बादायणं नवध्रादे	५९	सुमंतः	
जपहोमादि यत्किंचित्	१८	अनुदकप्रपुरीपकरणे	१२७
हरिमित्रेव दिने भुवत्वा	६७	अप्यवसौ यामदस्तेन	१२८
त्रिरात्रं षाडन्यमासेषु	५८	चंडालदर्शने सूर्ये	९८
दीपोच्छिद्यं तु बत्तलं	५८	चंडालपतितदृष्टा	१००
देव्या लक्षजपेनैव	११९	द्वेवद्विजगुणमृदता	११६
पराकलतातिकच्छरूपाने	२८	देवद्विजद्व्यहर्ता	७२
पवित्र्येष्टया विशुद्धयन्ति	११९	देवर्षिगो—	१२४
पाद नत्पनमाधे तु	४३	देवर्षिनाक्षणाचार्या	१२९
पादोर्न कृच्छ्रमुदिष्टे	५९	देवर्षिसोमचैस्थानो	१३३
पितृमार्यां तु विज्ञाय	७३	परिक्रिपारिवेष्ट	७६
प्राजापत्यं नवध्रादे	५९	मातृएवघटपुत्रा	१२९
बोद्धान्पाशुपतां चैव	९५	रेतोविष्णुप्रशाशनं	६९
ब्राह्मणी क्षत्रिय	८२८३	सूतर्णस्तेयो—सवतीति	९७
ब्राह्मणो बंबकी गरुड	७८	स्त्रीशालमशकमलिका	३
मिस्रामानुष्टहीति तु	११९	सूतसंहिता	७
सदावगाहृतिभिर्द्विभिः	१३६	सूत्रं	१०
मासद्वये पराकं स्थान्	१९	संवर्तः	
यवमाश्रयवर्णस्य	६९	अनाहितामो यदेष्टे तु	७३
वायिकानि च पापानि	२४	अमोऽयमोक्षणं कृत्वा	५४
शाणपुष्पं शात्मलं च	५४	अवतीकृशाघ स्त्रीणां	७७
शदस्य तु नवध्रादे	५९	अशर्तो मानुष्यानी च	४३
शशं गत्वा तु वै विप्र	७८	एषा चेदुदुभिः काचिद्	१२४
पेटं वा ब्राह्मणे हरश	३७	कनौ नोपेति यो भाषा	६२
मुक्कणकलं लोकं	६९	अंत्यजानं यदा भुंजे	९९
सुवर्णस्यापहरणे	६९	अंत्यजः पतितो षाडपि	९९
षट्त्रिंशन्मतम् (भाष्यसहितविवेके)		हृषिकेशानुदुष्टा ये	१००
सांख्यः	२७	हृतपुत्रपुरीपो वा	१००
ततो मुसलमाशय	७०		

क्रापिः	पृ.	क्रापिः	पृ.
केवर्तमृगयुभ्याथ ...	१६	स्मृत्यर्थसाराः २८, २०, ५०, ९०, १०३, ११२	११२, ११२, १
हात्रियां वाय वैश्यं वा ...	७८	स्मृत्यर्थसारे (देमाद्रिः)	१७
गवामध्रवे द्यातभ्यं ...	२७	स्मृद्भिर्समाहः	३७
चक्रनाकं तथा कौच ...	४८	स्मृत्यंतरं	४
चर्मजं रजकं वेणं ...	११	अष्टापायं स्तेयद्वित्वियम् ...	७१
अण्डालं पुष्करं म्लेच्छ ...	८४	आलस्येन यदा बहिर्ह ...	११७
बांडालीं पुष्कसीं म्लेच्छी ...	७६	आसह्यत्राथ त्रिगुणं ...	७१
बांडालेः संदरे विप्र ...	९९	एवर्कं कुक्कुटं काकं ...	९६
बांडायणं पराक्षी वा ...	९९	केच पीटनघं प्राश्य ...	५७
दिदिभं जालपादं च ...	४८	कम्पादं कुक्कुटं प्राम्यं ...	५७
दीपच्छिद्येभिरात्रं स्यात् ...	१०१	क्षीरं सुरगैर्लभिध ...	३८
दानेर्होमजपेर्निरयं ...	१३४	गोद्रव्यं दक्षिणां दद्यात् ...	८३
दाहशिरच्छेद ...	४४	अपुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता ...	७९
निहत्य क्षत्रियं मोहात् ...	४०	चंडालेन तु चंपई ...	८३
पशुवेस्याभिवगमे ...	८५	बांडालं पुष्करं म्लेच्छं ...	८३
विनृभ्यदारगमने ...	७६	तत्र स्थित्वा निवाहात् ...	८३
विनृदारान्समाह्वय ...	७३	त्रिपलामुरवाद्यः स्यात् ...	८३
पादेऽङ्कुरोपकमनं ...	१४	पुषाणां कुर्वानानां ...	७१
बलात्प्रमथ्य भुष्ठा तु ...	८२	बद्विस्वायच निरुधेर् ...	८३
बालापरत्या तया रोगी ...	९९	स्वयं हया द्वित्रो मोहात् ...	७१
मद्मचारी तु योऽभीयात् ...	५९	हरदत्तः	१९
ब्राह्म्यकामात्रच्छेभेर् ...	८२	हारीतः	
ब्राह्म्याः शूद्रमंत्रके ...	८२	अनधमी न टिटेन ..	११८
मातरं यदि गच्छेत्तु ...	७६	अनुषिण्टयय संभ्ये ...	११३
सृणुष्वन्नं नचक्रादं ...	५९	अनधमी संवमर् ...	१९
संप्रये गोविद्धिवायं ...	४४	अनयत्र निर्विद्वितेनाम्बत्र ...	११६
रज्ज्वन्वाथरोद्ध ...	८१	अविष्णुचर्चकातः ...	९९
रज्ज्वलां तु यो गच्छेत् ...	८०	आर्द्धंशय प्रमाथं तु ...	९९
विग्रामस्वरजनां गत्वा ...	७८	अग्निस्तु सृष्टेर्द्वान् ...	१०१
विभूत्रमसुगे विप्र ...	५७	अनुकर्मस्तु दाहुर्यं ...	८८
वदारजानां बहूनां तु ...	४४	एवारात्रेणवसथ ...	९८
शूद्राणां भोजने भुज्या ...	६९	एवारात्रे तु त्रवं ...	५९
शक्तिमादां समंशत ...	७७	एते संवदन्ते ...	११५
समुत्पन्ने द्विज क्षत्रे ...	६८	एते हृदिमजनेदि ...	८१
हंती बर्हं बल्यदां च ...	४८	एवरात्रिस्तोपदी ...	११९
रमृतिः १४, ७, १५, १८, ११, ७८		केवर्तं पशुमिदी वेद ...	११
स्मृत्यंतरम् ...	४	अनुकर्मस्तु ...	१११
जग्वा मर्त्यं बलात् च ...	५५		

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
ह्रिमे भिप्रेक्षये वैवं	...	पद्द्वर्णानि राजन्यं	४१
पंडुपकं मेहपकं	...	पाम्पासिके तु संसर्गे	९१
क्षत्रियथाभिवादेन	...	शक्तिं प्रतिपिद्धार्धं	७
गुरुतिल...द्वयसंकीर्णं	...	सूर्याय देवताभ्यो वै	१८
गुरुनागो...चाद्रायणं	...	छौदराणां च सर्वेषां	८९
चंद्रालनपसंप्राप्तिः	...	संभ्रसरोत्सभेऽग्निहोत्रे.	११६
चंद्रालश्रपचानां च	...	स्थावरस्वरीमृगादिवधे	११७
चाद्रायणं नवभ्रातृ	...	स्वस्तिरसा यवसमादाय	१३४
” ” पराकं च	...	हारीतयमौ.	१३४
चांडालैः सह संयोगे	...	लघुहारीतः	
सहमातृरुच्छ्रमयाप्यर्धं	...	अभावे वाचनस्य स्यात्	७१
दुरीयोगेन क्षत्रियस्य	...	आमियस्य तु यो भाडे	५६
दक्षिणैरघुतैर्युक्तं	...	उच्छिष्टः संस्पृशस्तु	१०१
द्वादशभिर्नैर्पैर्मेहापातकिनः	...	ऊर्ध्वोच्छिष्टस्तु संस्पृश्य	१०१
द्वादशैव तु वर्षाणि	...	ऊर्ध्वोच्छिष्टे यदा स स्यात्...	१०१
द्वौ मासौ भैक्षपमक्षेण	...	शुण्ठिशुद्धिमावाय	७१
पंचतपोऽत्रावकाश	...	द्रेष्णामायस्युष्णम्	६४
पातकप्रतिपातकोपपातक	...	प्रया च या सौरघटस्य वैव...	६४
प्राजापत्येन शुद्धमंति	...	विना यज्ञोपवीतेन	६७
प्रतिभ्रत्यानृतं श्रयात्	...	श्विष्टां काकविष्टां वा	१०१
बालरुच्छ्रं ततः कुर्यात्	...	समाप्ते कान्तिने गाथ	७१
ब्राम्हणः क्षत्रियं हस्ता	...	स्नये प्रमदस्वभूते तु	७७
ब्राम्हणो वृषलीं गत्वा	...	वृद्धहारीतः	
मणिवासोपवामृत्सोमर्कं	...	मातृदुहितृभगिन्यां	७६
महापातक	हेमाद्रिः	१६, ५३
षट्कर्मंडलुं रिक्तं	...	हेमाद्रिमाधवी...	५३
विशुद्धमपि चाहारं	...	हेमाद्रौ (विष्णुः) (उपरि पश्य)	६
शुना दष्टकृयेदमेकाक्षरः	...	श्राद्धहेमाद्रौ (पादम्)	
शूद्रं हवा चोद्धर्यं	...	अतिदुष्टं प्रेतशब्दा	१२०

(२) न्यायाः

कपिजलन्यायः ... २८५, १८६

समाप्तैर्यं सूची

जगत्प्रायश्चित्तानां विधानयोगेन निरुचिता ।

